

Александр

ГРАНАХ

Ось іде людина

АЛЕКСАНДЕР ГРАНАХ

ОСЬ ІДЕ ЛЮДИНА

Автобіографічний роман

ALEXANDER GRANACH

**DA GEHT
EIN MENSCH**

Autobiographischer Roman

АЛЕКСАНДЕР ГРАНАХ

ОСЬ ІДЕ ЛЮДИНА

Автобіографічний роман

З німецької переклала
Галина Петросяняк

видавництво
жупанського

Київ
2012

УДК 821.112.2-312.6

ББК 84(4НІМ)6-44

Г77

Життя народженого в Галичині й добре відомого в німецькомовному світі експресіоністичного актора Александра Гранаха, викладене ним у блискучому романі, який вважається одною із найзначніших автобіографій, що написані німецькою мовою. Тлом твору є суспільно-історичні реалії Галичини та Європи першої чверті ХХ століття. Ця книжка мудра, людяна, повна гумору й любови до життя. Хто прочитає цей твір, неодмінно зачислить його в ряд тих, до яких хочеться повертатися протягом цілого життя.

Редактор
Леся Пішко

Художнє оформлення
Оксани Баратинської

**GOETHE
INSTITUT**

*Видання здійснено
за підтримки Німецького
культурно центру
Гете-Інститут*

ISBN 978-966-2355-25-3

© 2007 Alexander Granach.
Da geht ein Mensch.
Autobiographischer Roman.
Olbaum Verlag Augsburg.
© Видавництво Жупанського;
Г. Петросняк, переклад;
О.Баратинська, художнє
оформлення, 2012.

3 Городенки — в Голівуд

Ні для кого не секрет, що українська земля дала світові велетенську кількість особистостей, які своєю потужною творчою волею й обдаруванням збагачували і продовжують збагачувати всесвітню культуру, науку й цивілізацію. Не секрет і те, що часто ми, українці, нічого про цих людей не знаємо. Серед наших відомих у світі «незнайомих» є і Александер Гранак — визначний німецький, а згодом американський актор і блискучий письменник єврейського походження, який народився й виріс у Галичині.

Справжнє ім'я цієї людини — Єсая Гронах. На світ він з'явився 1890 року в селі Вербівці теперішнього Городенківського району Івано-Франківської області в бідній багатодітній єврейській родині. З раннього дитинства працював помічником пекарів у Городенці, Заліщиках, Станиславові (тепер Івано-Франківськ). У 1905 році, коли хлопцеві було чотирнадцять, він вперше побував у єврейському театрі Львова. Сцена так зачарувала його, що вже тоді юнак вирішив присвятити театрові своє життя і всупереч воєнним лихоліттям, схибленому часові, в якому жив, став таки геніальним актором найбільших берлінських сцен, а пізніше — одним із найкращих митців Голівуду.

Недовге життя Александра Гранаха — він помер 1945 року в Нью-Йорку після операції з видалення апендикса — було насичене подіями, багато з яких здаються неймовірними. У дванадцять років малий пекарчук втік з Городенки до Заліщиків, куди переїхала дівчина, яка йому подобалась. Через рік він опинився у Станиславові. Після невдалого страйку пекарів Гранаха звільнили з пекарні, на якій він працював, і хлопець знайшов притулок у борделі на вулиці Зосина воля. За житло платив тим, що пе-

ред сном читав неписьменним працівницям романи й писав листи їхнім рідним. Тут здобув свій перший чоловічий досвід, перебуваючи під опікою однієї з дівчат, яку, до речі, відвідав через роки, уже будучи актором.

Від брата зі Львова шістнадцятилітній Гранах утік до Берліна, де працював пекарем й лакувальником домовин, граючи у народному єврейському театрі. Завдяки допомозі відомого німецького майстра слова Еміля Мілана, який став учителем Гранаха, молодий галичанин був зачислений у знамениту школу театрального мистецтва Макса Райнгарда. Заради омріяної професії він бездоганно оволодів німецькою, змінив ім'я, зважився на операцію, яка полягала в тім, щоб поламати здорові, але криві ноги, які псували його амплу драматичного актора. Операція була надзвичайно болючою, та все ж успішною. Однак її результати знадобилися Гранахові не скоро, оскільки почалася Перша світова війна і він, як громадянин Австро-Угорської імперії, змушений був повернутися в Галичину й мобілізуватися на фронт.

Карми мандрівника, а точніше — втікача, Александер Гранах не зміг позбутися протягом усього життя. Під час війни він потрапив в італійський полон, де організував театральні вистави й звідки йому дивом вдалося втекти через Альпи до Швейцарії. Дорогою познайомився із хорваткою Мартою, з якою розмовляв українською. Згодом йому знову довелося втікати — цього разу від нацистського режиму — спочатку в СРСР, потім у Швейцарію і нарешті в США.

Справжня театральна кар'єра Гранаха розпочалася в Мюнхені, де 1918 року він отримує омріяну роль Шейлока в постановці драми Шекспіра «Венеціанський купець». У 1921 році актор знову повертається до Берліна, грає в Театрі Лессінга, а також у німих фільмах (Юду в фільмі «INRI», легіонера у фільмі «Втеча в чужий легіон», другою, але виразну роль у фільмі про графа Дракулу «Носферату» та ін.). У 1930 році Гранах відвідав свою улюблену Галичину, побував у Городенці, Станиславові, Коломиї, а 1934-1936 роки провів у Радянському Союзі, зігравши дві ролі в радянському кіно (ватажка циганського та-

бору в фільмі «Останній табір» та Георгія Дімітрова у фільмі «Борці»). Окрім того, в ці роки Александер Гранах грав Шейлока у Київському єврейському театрі. У 1937 році в Києві Гранах був заарештований за звинуваченням у шпигунстві й вісімнадцять днів провів у в'язниці. Уникнути сталінських таборів йому допомогло втручання Леона Фойхтванґера, який звернувся особисто до Сталіна. Александер Гранах негайно виїхав до Швейцарії, до своєї супутниці життя Лоти Лівен. Останньою роботою актора в Європі стала 1938 року головна роль у постановці «Макбет» в одному з провідних театрів Цюриха.

Того ж року зі Швейцарії Гранах емігрує до США. Йому довелося вразі подолати мовний бар'єр, вивчаючи англійську. Свою акторську кар'єру він розпочав заново — уже в Голівуді. Завдяки ролі агента КДБ Копальського у відомому фільмі «Ніночка» (1939), головну роль в якому зіграла Грета Гарбо, Александер Гранах став знаменитим, так би мовити, вразі. Тут йому знадобився досвід перебування в СРСР, де він мав змогу спостерігати за партійними функціонерами й агентами радянських спецслужб. Став у пригоді й досвід життя в нацистській Німеччині — у ранніх сорокових в Голівуді знімалося багато антифашистських стрічок. В одному з таких фільмів, що 1944 року був знятий за романом Анни Зегерс «Сьомий хрест», Гранах блискуче зіграв роль наглядчака концтабору.

Александер Гранах подолав величезну відстань — від сина убогих галицьких євреїв до справжнього майстра театру і кіно у світовому вимірі. Не в останню чергу це вдалося завдяки його досвіду чужинця, який всюди вміє бути як дома, який не відмежовується від незвичного середовища, а опановує це середовище, робить його своїм. Зі спогадів сучасників та з автобіографічного роману Александер Гранах постає людиною привабливою, дотепною, чарівливою, що вміє легко знаходити друзів і налагоджувати взаємини. А непересічний досвід дитинства в Галичині впливав не лише на приватне життя актора, але й надавав масштабності його грі.

Не так уже й мало людей, чиє життя могло б стати сюжетом для захопливого пригодницького роману. Та Алек-

сандер Гранах не лише прожив таке життя, він блискуче відтворив його у вражаючому автобіографічному романі «Ось іде людина» (*Da geht ein Mensch*), який почав писати на початку сорокових років. Сучасний німецький письменник Петер Гертлінг так відгукується про твір Гранаха: «Ця книжка — одна із найзначніших автобіографій, що написані німецькою мовою. Вона мудра й бунтівна, сумна, але й повна прихованого дотепу. Хто прочитає цю книжку, неодмінно зачислить її в ряд тих, до яких хочеться повертатися протягом цілого життя».

Мій власний читацький досвід підтверджує, що Гертлінг має рацію. До книжки хочеться повертатися, бо вона справді «збагачує й ощаслиблює»¹.

Цей твір простий, а водночас глибокий, його людяність перевершує всі формальні засоби й прийоми, його історії хочеться переповідати, його одкровення ще довго вібрують у свідомості. (От, наприклад, таке: «Між селом Вербівці й містечком Городенка різниця була більшою, ніж між містечком Городенка і будь-якою європейською столицею. Адже Городенка уже мала всі ознаки непевного, метушливого, сповненого конкуренції міста, тоді як Вербівці були спокійним, стабільним і мирним селом»²).

Крім надзвичайної естетичної і етичної вартості роман Гранаха має ще одну важливу перевагу — це чудовий історичний документ, в якому детально й дотепно відображені повсякденні реалії тодішнього середовища Галичини, взаємини різних етносів а ще — будні Першої світової війни. Побут наших містечок, де до Другої світової війни жили разом українці, поляки, євреї, вірмени, переломлюється в творі, мов у кристалі. Найвищий час подарувати цей кристал українському читачеві.

Галина Петросаняк

---

¹ Слова німецького письменника Ліона Фойхтвангера.

² Alexander Granach. *Da geht ein Mensch. Autobiographischer Roman*. Ölbaum Verlag Augsburg, 2007.

ОСЬ ІДЕ ЛЮДИНА

Автобіографічний роман

Примітка німецького видавництва:

Текст цього видання ідентичний текстові першого стокгольмського видання 1945 року. Невіповідності в змісті не виправлялися, вони пояснюються тим, що автор не дожив до публікації своїх мемуарів.

1. Мене названо в честь хорошої людини

Земля у Східній Галичині чорна й соковита, вона завжди виглядає якось сонно, немов велетенська гладка корова, що добродушно дозволяє себе доїти. Ця земля вдячно сторицею віддає все, що в неї сіють, не чекаючи, щоб її удобрили гноєм чи добривами. Вона щедра й багата. Вона дає масну олію, жовтий тютюн, важку, мов оливо, пшеницю; її багатства — старі сонні ліси, ріки й озера, а передовсім — здорові люди: українці, поляки, євреї. Незважаючи на різні звичаї й релігії, усі вони подібні між собою. Галичанин неповороткий, добродушний, трохи лінивий і плодовитий, як його земля. Куди не глянь — діти. Діти на подвір'ях, діти біля худоби, діти на ланах, діти по стайнях і конюшнях — враження, ніби вони щовесни виростають на деревах, мов черешні. Коли у галицьке село приходить весна, з нею з'являються телята, поросята, лошата, курчата й малі пискливі створіння, маленькі люди, себто діти.

Моє рідне село польською називається Вержбовце, на їдиш Вербовітц, а українською Вербівці. Воно розташоване біля Сороки, а Сорока біля Чернятина. Чернятин біля Городенки. Городенка біля Гвіздця. Гвіздець біля Коломиї. Коломия біля Станіслава. Станіслав біля Львова. Львів прославився у світі завдяки голлівудському фільмові «Готель місто Лемберг».

Мої батьки жили у селі Вербівці й мали вже восьмеро дітей. Життя було важке, особливо для мами. Вона стала для батька всім: дружиною, коханою, щороку народжувала дитину, була газдинею, сама варила й пекла, прала одяг, коли приходив покупець — продавала у крамничці, копала город, та не заради квітів, а заради

картоплі, капусти, цибулі й гарбузів... Щомиті прибігав лобуряка, смикав за спідницю й вимагав: «Їсти!» Правда, старші діти допомагали піклуватися про менших, утихомирювати їх, носити на руках, годувати, мити, одягати й роздягати, вкладати до сну, а іноді й лупцювати.

Та все навалювалося на неї, на маленьку маму: вона крутилася цілий день, вставала з курми й останньою зморена падала в ліжко. Усе господарство з десятьма домочадцями проходило через її руки, і головним її клопотом завжди було те, що в домі постійно не вистачало їжі. Ми пекли хліб із найдешевшого, найчорнішого грубо змеленого борошна, але він смакував нам і без масла. Цибуля й часник були сховані, бо з ними ми б проковтнули ще більше хліба. Свіжоспечений хліб теж ховали, але не зі страху, що ми можемо зіпсувати ним свої малі шлунки, а через те, що свіжий хліб з'їдався ще швидше, тому на очі нам він потрапляв лише через кілька днів. Ми варили велетенські казани картоплі, що зникала, мов манна, пекли *малай* із кукурудзи. Варили кулешу із квасолевою зупою — кулешу нарізали ниткою, — варили капусту й моркву, рис із горохом, а іноді велетенські саморобні макарони й начинені картоплею вареники, поїдаючи все це до крихти, немов сарана.

Попри це, наше дитинство було багате на пригоди й ігри, які ми б не поміняли на найстрокатіші та найкращі дитячі кімнати. Ми копали в саду, будували хатки із соломи й глини, майстрували вози зі старих табуреток, і навіть сусідський молодняк, телята й лоша-та, мусили віддуватися за наші забави, ми впрягали у свої вози навіть качок і курей; із гарбузів вирізалися ліхтарі, собаки теж були співучасниками, лише коти й гуси ні — коти втікали, а гуси кусалися, дурні гуси!

Не знаю, чи й тваринам усе це приносило таку ж втіху, як і нам, але ми були щасливі. Дорослі брати й сестри вдавали байдужість, але коли нікого не було поруч, приєднувалися до нас. А особливо по-справжньому в цих іграх любив брати участь тато. Але мама, сердешна, була зазвичай втомлена і в кепському гуморі. Якщо хтось

підходив до неї занадто близько, починаючи набридати, вона відбивалася, роздавала потиличники, стусани, щипала, а коли їй вже надто надокучали, давала копняка. Бідна мала мама. Їй справді було нелегко. Бо старші діти значно більше любили тата. Не знаю, чому так виходило. Тато теж цілий день гарував, але для дітей він завжди мав час. Особливо в суботу рано, коли більшість залазили до нього в ліжку, могли там скакати й заплігали з його бороди кумедні косички. Він мав звичку навіть з малими розмовляти, як із дорослими, на все знаходив мудру відповідь, завжди іншими словами; тато поводився з нами, як із друзями, сприймаючи нас усерйоз.

Так про тата поступово складалася одноставна позитивна думка, і оскільки він був учений, знав напам'ять цитати з Біблії, знав Талмуд, умів читати й писати навіть по-польському — його шанували сусіди й усі односельці. Але ми, діти, поважали й любили його посправжньому сліпо, тоді як до мами почували майже протилежне. Бідолашна маленька мама, вона була дуже нещасною! Вона була матір'ю і дружиною, коханкою і служницею, роділлею й нянькою, бідна, бідна мала! І при цьому сама була дитиною, наївною, необізнаною дитиною, що не мала жодних свобод і радощів, знала лише роботу й обов'язки, обов'язки і роботу.

Одного дня вона не витримала цього галопу, була зморена, знеможена й не могла далі. Серед білого дня лягла в ліжку, плакала, голосила й хотіла або померти, або розлучитись.

Завжди у таких випадках з'являвся бідний родич із міста, старий Єсайя Берковіц. Він був ще бідніший від нас, часто приходив у село й по черзі жив у кожній із чотирьох єврейських родин. Він утихомирював непорозуміння й сварки, вів бесіди з учителем, перевіряв дітей, вичитував чоловікам, переконував жінок, і всі його слухали, усі його любили, особливо українські селяни.

Хай би де він жив, увечері дім був повний. Старі селяни атакували його запитаннями, він на все мав відповідь із притчею й життєствердним тлумаченням.

Йому було десь близько сімдесяти, був низький і виглядав на селянина. Обличчя, мов шкіра тварини, видублене погодою й вітрами, було майже гладким, лише на підборідді, над верхньою губою й біля вух росли маленькі кущики твердого, мов дріт, волосся. Одягався майже по-українському: як узимку, так і влітку в хутряній шапці, що захищала від спеки й холоду. Через його великі добродушні розумні очі селяни називали його Шайко Розум, себто Єсая Розумний. Іноді він намагався молитися українською й українською співати гебрайські псалми, бо твердив, що любий Бог розуміє всі мови, якщо з ним по-чесному. А він, Шайко Розум, був чесним з усіма людьми. Найстатечнішим і найбагатшим він відкрито висловлював свою думку, але завжди добродушно, з жартівливим словом і прикладом. І ще: у нього ніколи не було грошей, і він їх ніколи не торкався. При цьому любив попоїсти й випити, а в п'ятницю ввечері або в *шабат*, прийнявши чарочку, наспівував єврейські й українські мелодії і вмів розповідати комбінації із єврейських та слов'янських народних переказів і легенд з порівняннями, прикладами й мудрими судженнями.

Так-от, до нас прийшов цей Шайко Розум. Мов лікар, він сів біля мами на ліжко, випровадив усіх з кімнати, вислухав її й дуже довго з нею говорив. Тато стояв надворі, збентежений, беручись то за одну роботу, то за іншу. Він же завжди намагався допомогти. Він доїв корову, просівав зерно, сік соломі, заготовляв корм для худоби, удень навіть готував їжу. Ми, діти, завжди раділи, коли тато варив; це він робив лише перед великими святами і коли мала мама народжувала — а вона, хороша, народжувала щороку.

Шайко Розум вийшов, запопав тата й пішов з ним у поле прогулятися. Малеча галасувала, ганяючи довкола по сусідських садах із сусідськими дітлахами, старші діти робили свою роботу. Обидва чоловіки повернулися серйозні й мовчазні. Цього дня всі рано лягали спати, наступний ранок був напружений, мама, тато і Шайко Розум разом поїхали до міста. Старші

брати й сестри пильгували дім, менші зникли з гуртом сусідських дітей плюндрувати чужі сади, й ніхто не здогадувався, що буде далі.

Розумний кінь, що належав до родини, мов старший брат, дістав сьогодні вівса й тягнув сильно і жваво, немовби хотів сказати: «Гаразд, якщо ти даватимеш мені вівса, я покажу тобі, що можу».

Утрюх вони сиділи на трохи завузькому сидінні із соломи й коців. Тато поганяв коня, усі мовчали.

Старий Шайко почав розповідати історію про чоловіка, який одного разу пішов до рабина, щоб розлучитися, і трапилося таке: коли чоловігя прийшов зі своєю дружиною до рабина, перед домом рабина стояв його сусід, який відкликав його вбік і сказав: «Ну, Хаїме, ти, мабуть, дуже радієш, що позбудешся зараз цієї злої баби!» Але Хаїм глянув на сусіда й мовив: «Хто дав вам право так говорити мені про мою дружину?» А коли згодом Хаїм вийшов від рабина вже розлучений, сусід знову підійшов до нього зі словами: «Ну, а тепер я вітаю тебе з тим, що ти позбувся цієї відьми. Тепер ти, мабуть, дуже щасливий!» Чоловік повернувся до сусіда зі словами: «Посоромтесь, пане сусіде, говорити зі мною в такому тоні про чужу жінку», — і пішов собі.

Якийсь час вони їхали мовчки, вдалині з'явилася полакована в брунатний колір карета, в яку була запряжена четвірка коней, що мчали галопом; Шайко звелів татові зупинитись. На козлах сиділи кучер і слуга, а в кареті — пан і його дружина, обоє вони були загорнуті в оксамитове покривало. Старий Шайко мовив: «Подивись уважно на цих двох людей». Карета під'їжджала все ближче, пара в кареті була в чудовому настрої, вони сміялись і жартували голосно й гамірно, а на привітання двох євреїв, які оголили голови, пан відповів лише коротким доторком пальця до своєї шапки. Коли вони проїхали, Шайко Розум, повернувшись до тата, знову почав: «Ти чув, які вони веселі, бачив, як він поглядав на неї, як він їй лестив і як вона сміялась? І що ти про це думаєш, Аароне? Гадаєш, удо-

ма, за столом і в ліжку вона для нього щось більше, ніж для тебе твоя? Вона народила йому двох дітей, має куховарок, слуг, кучера, няньок і гувернантів. Твоя ж народила тобі, слава Богу, вже восьмеро дітей, вона для тебе дружина, куховарка, нянька й гувернантка, служниця, прачка, господиня і все, все, все. Але він усміхається своїй, лестить їй, розважає її, а ти, Аароне, їдеш у місто до рабина, щоб розлучитися».

Тато збентежено пробурмотів: «Шайку Розуме, не перекручуйте справу. Не я їду розлучатися, це робить моя дружина, це вона хоче розлучитись, і не моя вина, що він пан, а я бідний пес». У жінки, моєї мами, сльози покотилися обличчям, але на серці їй стало зовсім легко, добре, й вона сказала: «Я ж теж не наполягаю на тому, щоб розлучатися, і я ніколи нікому не дорікала тим, що він бідний, а не багатий». «Гаразд, — сказав старий Шайко Розум, — нам все одно треба вертатися додому, щоб запитати дітей, хто хоче залишитися з татом, а хто з мамою». Та на вологому від сліз обличчі жінки з'явилась усмішка, і вона тихо сказала: «Їхати додому — так, але нікого не питати, нікому не треба нічого знати».

І тато повернув воза, а Шайко Розум сказав: «Давай, давай, Аароне, мерщій додому, вдома завжди найкраще». «Ні, — мовила мама, бачиш будинок там, ліворуч? Це великий шинок, спочатку ми зупинимось там». І вони поїхали до шинку, Шайко Розум перший зліз із воза, тато зняв із сидіння маленьку маму, в якій горіли щоки, і сьогодні вони вперше глянули один одному в вічі, спокійно стоячи поруч, і він сказав до неї: «Ти належиш мені, ти мені не служниця, не прачка, не кухарка, ані гувернантка. Ти — моя мати, мати моїх дітей, моя сестра, моя дитина, мій друг у всіх бідах і радощах навіки-віків, амінь».

Збентежені й усміхнені, вони зайшли до шинку і, сівши за стіл біля старого Шайка Розума, пили горілку та їли зварені натвердо яйця з білими булочками, як багаті люди; Шайко пив і усміхався їм. Потім вони накупили ще булочок і солених калачиків, щоб узяти додому для дітей.

А рівно через дев'ять місяців на світ з'явився я. Протягом цих дев'яти місяців нас ще кілька разів навідував Шайко Розум, а потім він помер, хороший.

Я отримав його ім'я, і мій тато часто казав мені: «Сину, тебе названо в честь хорошої людини».

2. Як однієї дощової ночі я з'явився на світ

У нашому селі Вербівці жили близько ста п'ятдесяті українських родин і між ними чотири єврейські. Усі жили з землеробства. Крім того євреї мали ще й малі крамнички, а один із них тримав сільський шинок, який він орендував у пана. Село мало два крила: на одному стояла дерев'яна церківця з цибулеподібною маківкою, на іншому — панський маєток. Маленькі хати в селі були вкриті соломою, що почорніла й побрунатніла від кіптяви з коминів, у які протікала дощова вода, а за запахом чаду завжди можна було винюхати, чи варять сусіди м'ясо. Стайні, хліви й житло прислуги в панському маєтку теж були вкриті соломою. Лише один будинок стояв білий, біля нього розкинулась клумба, а дах був накритий дранкою. Для нас це було щось чуже, дім належав польському панові. Поміж паном і селом стояла стіна. Це був інший світ. Він, його дружина, його діти і навіть його робітники не належали до села. І мова була інша. Польська. Пан старався одягатися й одягати дітей по-іншому, вони розмовляли по-іншому й їли по-іншому. Пригадую, як малий Микола, мій ровесник і молочний брат, син сусіда Юзя Федорківа, прибїг одного дня до своєї мами і сказав: «Мамо, йой, мамо, які ж добрі білі булочки з маслом!» «Звідки ти це знаєш, хлопче?» — запитала мама. «Тільки що я бачив, як їх їв син пана».

Нам, сільським дітям, єврейським і українським хлопчикам, рідко випадала нагода зустріти дітей пана, лише іноді ми бачили, як вони проїжджають у кареті, чепурні, із завитим укладеним волоссям, у калошах,

якщо дощило, і навіть улітку в рукавичках. Вони дивилися на нас згори вниз, непривітно, зверхньо й тупо. Достоту так, як їхній тато дивився на село.

Від панського маєтку до сільської вулиці вела густа тополина алея, село лежало збоку, на відстані кількох миль. У сільському шинку порядкував Елікуне. Крім нього в селі жили ще старий Давид Берковіц, мій дядько Ляйзер і ми, Гронахи. Усі єврейські сім'ї мали будиночки, садки, трохи землі, домашніх тварин і маленькі крамнички. Ми торгували яйцями, зерном і худобою.

Для нашої крамниці ми привозили з міста все необхідне в селі: підкови, цвяхи, гас, булочки, мазут, інструменти, перець, сіль, свічки, кольорові хустинки, мед, квашені огірки й багато іншої всячини. До хати, в якій ми жили, належала стайня, хлів, гноївка, город; хата складалася з двох кімнат. У кожній з них було багато спальних місць. Улітку більшість із нас, дітей, спали у стайні, навіть у хліву. Взимку обидві кімнати були переповнені, а іноді, коли мороз починав малювати на вікнах свої квіти, з нами мусили ночувати телятко або лоша, що нам, малим, приносило неабияке задоволення. В одній із кімнат була піч із плитою, на якій варили їжу, в одному куті був прилавок, а далі через поріг порожньої дверної рами — вхід в іншу, гарну кімнату. Тут стояли два ліжка, стіл та лави, а на стінах висіли фотографії. На одній із них був єврейський барон Гірш з поголеним обличчям і закрученими вусами, в білому пластроні, стоячому комірці й чорній краватці. Інша картина зображувала *Аарона Гакоена* із дванадцятьма діамантовими дощечками на грудях, на яких були вигравіювані імена дванадцятьох синів Якова, від яких ми походимо. Аарон стояв перед семисвічником, мав довгу сніжно-білу бороду, був одягнений строкато, мов дівчина. На ще одному малюнку був зображений з великим посохом *Мойсей*, який вивів нас звідкись кудись.

На одному з ліжок лежала мала кремезна жінка, звиваючись від болю: вона очікувала на дев'яту дитину. Її муж, високий міцний чоловік з добродушними карими

очима і з чорною довгою бородою, стояв у сінях за прилавком. Кімната була повнісінька селян. Вони пили гарячий чай «у прикуску»: себто кусаючи цукор, що тріщав на зубах, і голосно й задумливо сьорбаючи гарячий чай, курили свої люльки, плювали час від часу на підлогу, повільно й зацікавлено говорили про політику та урожай, про ціни й Біблію. Одні йшли геть, інші приходили, купували свічку або мед, сіль або підкову, батіг або проносне і платили — хто свіжими курячими яйцями, хто зерном, хто лляною олією чи борошном — або просили записати їх у боржники до наступного теляти чи наступного врожаю. Вони трохи махлювали, бо підходили до кожного з трьох крамарів і вступали в гендель із тим, який пропонував їм найбільше за їхню натуральну плату.

Тепер з іншої кімнати лунав голосний стогін, старші селяни мовчки презиралися, один підморгнув, інші хитро усміхалися — вони знали, що Ааронові чекають на поповнення. Один по одному вони вставали й підходили до Аарона зі словом «добраніч», у якому вчувалося ще щось на кшталт «вітаю» або ледь чутне «співчуваю». Бо новий член родини — це завжди означало додаткову допомогу або додаткового їдця. Лише троє парубків, себто сільських хлопців, які щойно вирости в чоловіків, сиділи тут непорушно, щось байдуже питали єврея, жартували, насолоджуючись збентеженням чоловіка, стогоном жінки й не збираючись нікуди йти.

Прийшла стара, що була водночас повитухою й відьмою, лікаркою й мольфаркою. Вона робила в селі все: допомагала дітям з'явитися на світ, пророкувала дівчатам їхніх чоловіків, неплодним жінкам давала засоби проти безпліддя, готувала старим селянам мазі від усіляких недуг. Те, що вона робила, не завжди було успішним, але вона вміла чаклувати й проклинати, від неї завжди відгонило горілкою, а тому вона навіювала в селі страх і мала авторитет. Заходячи в дім, вона кладала пальцями, й це означало: склянку горілки, бо вона ніколи не розтуляла рота, не отримавши своєї склянки. Випивала і лише тоді казала: «Добрий вечір».

Вона роззирнулася довкола й наказала парубкам залишити дім. Однак парубки, повиймавши зі своїх широких шкіряних ременів тютюн, почали скручувати папіроси, не реагуючи на стару. Вона розпалила ватру, поставила гріти воду, по три рази сплюнула на обидва пороги, й напустивши на себе ще більше поважності, вдруге наказала парубкам забиратися. Засміявшись, парубки вийняли свої пастуші сопілки й байдуже почали награвати народну пісню. Стара спорожнила свою склянку з горілкою й почала робити в повітрі знаки, погрожуючи й клянучи, тричі перехрестила кімнату й загорланила: «Хутко, Хутко, любі діти, любі хлопці, сараки парубки, бігом, бігом забірайтеся, бо залишитеся так сидіти на все життя, спаралізовані й закоцюблі, як гівняки на морозі!»

З іншої кімнати пролунав стогін, бо нова людина з'являлася на цей світ. Парубки реготали, кажучи, що відьміні прокляття вже збулися, бо їх справді немовби паралізувало, вони застигли, мов від холоду, не в змозі зрушити з місця.

Четверо дорослих синів родини щойно прийшли додому з ярмарку; почалася напівжартівлива-напівсерйозна бійка, парубків повикидали, стара хлюпнула їм услід кип'ятком, і хатні двері замкнули на засув. Жінка стогнала, відьма пила свою наступну склянку горілки, коли раптом люди в кімнаті почули, що парубки надворі награвють на своїх сопілках знущальну пісеньку. І ось ество жінки сколихнулось: маленьке щось з'явилося і заскигло.

Сільські парубки надворі привітали свого новонародженого людського брата тим, що вибили шибку й зникли.

Чоловіки заткнули вікно подушкою й ганчір'ям. Від сильного переляку новонароджена істота почала корчитися, маленькі ніжні ручки й ніжки звела судома.

Стара пила свою третю склянку горілки, чоловіки сиділи в іншій кімнаті й мовчки курили, сини дивилися на батька з деяким докором, а він був трохи зніяковілий.

Поки стара купала малу істоту, погладжуючи зсудомлене крихітне тільце, мама гірко плакала. Стара

втішала її, мовляв, усе це не так уже й страшно, лише малий, третьокласний біс вселився в дитину — це не міг бути сам великий дідько, бо цієї пори року він на кінці світу, в темному ніщо, у таких кліщах, так затиснутий маленьким рожевим ангелом, що сходитиме там потом і кров'ю ще не менше трьох-чотирьох місяців й не матиме тут жодного впливу. А вона може — тут вона перешила свою четверту склянку горілки — протягом трьох-чотирьох місяців вона легко може вигнати з дитини цього маленького беззубого біса, звичайно, лише якщо жінка пообіцяє їй тримати язика за зубами, нікому нічого не розказувати й робити все, що вона, відьма, накаже.

Жінка пообіцяла слухатися, а маленьке щось, яке з'явилося на світ у цю дощову квітневу ніч, — то був я.

3. Як із мене виганяли малого беззубого біса

Отож тієї дощової квітневої ночі я з'явився на світ. І приніс ще більше неспокою в наше й без того неспокійне існування. І приніс ще більше безладу в уже й без того безладне життя.

Через тиждень мама встала з ложа породіллі. Наймолодший брат, Шабзе, якому щойно виповнився рік, раптом виріс, переставши бути дитиною. Дитиною тепер був я, але якою дитиною: щось маленьке, яке молотило довкола себе рученятами й ноженятами й верещало як день, так і ніч. Завжди коли батька і старших братів не було вдома, стара відьма, знахарка й віщунка, впадши мов сніг на голову, розпочинала заходи, щоб вигнати з мене малого беззубого біса. У свої наміри вона посвячувала малу боязку і стурбовану маму, яка дотримувалася обіцянки, не кажучи нікому ані слова про це лікування. Ніхто не довідався, що їй наказано було робити, нікому, навіть їй самій, не було відомо, чим вона за це розплачувалася. Бо платила вона всім, що було в крам-

ниці: сіллю, гасом, медом, оселедцями, калачами, лопатами, цвяхами, одного разу навіть пилою й сокирою, яку стара відьма геть дешево перепродала багатому сусідові Юзеві Федорківу, щоб за виторг купити горілки. Вона дуже пильнувала, щоб не зустрітися з батьком чи зі старшими братами. Особливо боялася найстаршого брата, що якось нагодився, коли мама наливала їй склянку горілки. Він забрав горілку та, виливши її, раз і назавжди заборонив повторювати подібне, на що відьма відповіла погрозою навести чари на теля. Але негайно перед свідками брат проголосив, що покладає на неї відповідальність за здоров'я свого теляти і — якщо теляті щось станеться, якщо воно матиме хоч найменші ознаки проносу, то він одразу ж здасть її жандармам. Вона дуже боялася мого старшого брата й відтоді переймалася здоров'ям його теляти більше, ніж він сам.

Моє лікування розпочалося з того, що відьма-повитуха щось копала в нашому саду, й ніхто не знав чому й навіщо. Але одної ночі — чоловіки ще не вернулися з ярмарку — вона опустила малу істоту в пелюшках і ночвах з водою у викопану яму й прикрила. Мама стояла зі свічкою, присвічуючи, інші діти від страху заходилися плачем у хаті, а стара щось бубоніла, спльовуючи, проробляючи свої фокуси, а потім сказала: «Бачиш, Ааронко, як росте трава, він буде жити, житиме й переможе нечистого», — й відкривши яму, вона понесла дитину з ночвами назад до хати з тим, що начебто наступного ранку на місці ями стоятиме висока трава; але дитину все ще зводили судоми, а до того ж удень дитина почала блювати. Потім стара наказала: якщо дитина знову буде неспокійна вночі, якщо її знову опанує злий дух, покласти її біля ліжка на підлогу та спокійно дочекатися, поки лукавий утече.

Так одної ночі мама поклала мене на земляну підлогу, але я, мабуть, разом із беззубим бісом, ревів так, що підняв на ноги всю хату. Тато запалив світло і, гадаючи, що дитина впала з ліжка, поклав її назад до мами, мама дала їй грудь і дитина заспокоїлась, жадібно припавши

до неї, всмоктуючи в себе молоко й тепло. Настав третій етап лікування. Був вівторок, усі дорослі були в місті на ярмарку. Стара прийшла із замішеним тістом, розпалила в печі й почала пекти велетенський калач. Коли калач ледь підрум'янився, вона посадила дитину на лопату від хліба й у три заходи, кожен по три рази, засунула дитину в піч й висунула назад, усього дев'ять разів. Коли калач був готовий, мама взяла дитину, а стара калач, і вони дев'ять разів протягнули дитину через дірку калача, при чому стара бурмотіла: «Малий Шайко крізь калач, біс беззубий у калач, хто калач цей їсти буде, хай того він не забуде, що він біса з'їсть. Малий Шайко крізь калач, біс беззубий у калач, хто калач цей їсти буде, хай того він не забуде, що він біса з'їсть». Після цього дитину викупали, і стара з калачем у мішку щезла.

Повертаючись уночі з ярмарку, люди бачили, як вівчур, що належав багатієві Юзеві Федорківу й завжди був за милю попереду свого пана, на перехресті, біля кам'яного хреста на сільській околиці, знайшов велетенського круглого калача; високо підстрибуючи, як завжди, голодний пес вп'явся у хліб зубами, але ж у калачі були запечені дев'ять разів по дев'ять сірникових коробок із фосфором і сіркою. Великий чорний вівчур раптом завив, як його предки, вовки, коли близиться їхня смерть; пси у селі й собі завалували й завили, собака закрутився, спробувавши бігти, але впав, жалібно заскавулів, приплентався додому й через кілька годин здох жахливою смертю. Село охопила паніка. Наступного дня стару забрали жандарми.

Так було покладено край моєму лікуванню; я почав нормально ссати груди матері й сусідки, бо завжди був страшенно голодний. Через рік мама знову народила дитину, і раптом я зробився великим, перестав бути дитиною, разом із іншими дітьми й домашніми тваринами повзаючи у дворі й саду, зростаючи здоровим та міцним, а невдовзі став найбуйнішим хлопчаком у селі: найкраще їздив на санках і ковзався на льоду, найвправніше робив сальто й лазив по деревах. Усе на

мені завжди було порване, і я постійно губив штанці разом із мотузками, що мали їх тримати.

І коли моя мати дуже гнівалася, то любила казати: «Я досі не певна, що малий беззубий біс справді тебе покинув».

4. Мої старші брати, або одного не вистачає

Мого старшого брата звали Шахне Ебер. Він був великий і міцний, мовчазний, честолюбний і дуже старанний. Ніхто ніколи не бачив, щоб він стояв чи сидів без діла або гаяв час за балаканиною. Навіть у шабат і в п'ятницю увечері він знаходив собі заняття. Ішов у поле подивитися на зерно, перевірити худобу, перераховував і впорядковував крам у склепі, складаючи його в скрині й ящички. Він, властиво, був господарем дому. Навіть тато поводився з ним так, немовби був його молодшим братом, бо він у всьому тямив краще за тата. До бідності він ставився з відразою. Завжди казав, що бідні роблять неправильно, коли спочатку заводять дітей, а потім думають про їжу. Усе мусить бути навпаки. Багаті спочатку мають гроші, а потім дітей. Увесь час він був заклопотаний зароблянням грошей і заощаджував. При цьому був добродушний, ненавидів командувати, розпоряджатися й віддавати накази. Він завше казав: «Менше часу займе зробити роботу самому, ніж давати розпорядження, щоб її зробив хтось інший». Коли одного разу в базарний день мій брат Шахне повіз до Коломиї віз збіжжя, розвантаживши його у гендляря збіжжям і борошном Якоба Бреттлера, панові дуже сподобались акуратність і легкість, з якими він це робив; Бреттлер узяв брата на роботу в свій склад кимось середнім між рекламним агентом і вантажником.

Він отримував десять гульденів на рік із харчуванням та проживанням, а в ярмаркові дні діставав ще п'ять крейцерів понад те за навантажування й розвантажу-

ванія кожного воза. Через рік він приїхав додому в нових чоботях, у вишуканому чорному капелюсі, шовковому жупані, мав дві білі добре пошиті сорочки, заощадив вісім гульденів, привіз дарунки малим і якусь тріщину в своєму тілі. Тепер він був блідий, немов якийсь учений, а до того ж кашляв. Але за гроші купив теля, виростив його, повів теличку до бика, вона отелилася, він її продав, отримавши купу грошей і теля, як основу свого капіталу. Тепер він був заможним, викликаючи подив не лише в дітей, але й у тата. Він наглядав і за іншими гешефтами дому, вважаючись кимось на зразок татового заступника, що має більший авторитет, яким він, однак, ніколи не зловживав. Тепер його обличчя було серйозне, обрамлене м'яким пухом. Тато часто звертався до нього за порадою, а іноді позичав у нього гульден чи навіть два. Він більше не їв нашого чорного хліба, а щотижня приносив собі з ярмарку великий буханець із просіяного жита, посипаний тмином. Хліб лежав на полиці, прикритий рушником, і ніхто його не торкав. Лише коли хтось із менших ішов кудись замість нього, порав його теля або чистив його нові чоботи, то одержував великий кавалок свіжого смачного хліба. А ще він завше привозив із ярмарку строкаті льодяники або медові тістечка. Ох, це медове тістечко смакувало так, що слинка стікала, коли про нього йшла мова, а в тих, хто його їв, на очах виступали сльози.

Після брата Шахне Ебера йшов Абрум. Абрум був на рік молодший, широкоплечий, міцний і дуже неповороткий у думках та словах. Коли він щось казав, із нього зазвичай усі сміялися, а він червонів, за що й отримав прізвисько «Червоний Буряк». Щоб цього уникнути, він старався мало говорити. Помітивши, що люди сміються з нього то менше, що менше він розмовляє, він майже зовсім замовк, а люди майже перестали над ним кепкувати. Він був найсильнішим парубком на селі, без жодних зусиль, немов бик, справляючись із найважчою роботою. Він лише тихо страждав від того, що його не сприймають поважно. Не був марнославний, не

зздри́в старшому братові, але теж хоті́в заробити грошей. Тому почав ходити в місто і влаштувався вантажником; зазвичай ішов у понеділок, а в п'ятницю повертався; так тривало кілька місяців, він заощадив гроші, закопавши їх у горшку десь у саду. Згодом віддав гроші Іванові Горбатову, найбіднішому селянинові в селі, а той купив свиню. Свиня опоросилася чотирнадцятьма поросятами. Село з недовірою спостерігало, наслідуючи на бідного селянина: багато хто думав, що він десь украв тварину, аж поки він не виказав таємниці. Ми були зганьблені. Єврей торгує свиньми, кошерні люди — нечистою худобою! Пекло розверзлося! Абрум отримав свої гроші назад, без прибутку, його викинули з гешефту, але це не допомогло, бо на нього й на цілу сім'ю впав сором і глузування. І тут в Абрума з'явилася ідея: він знову почав устрявати в розмови, й люди знову сміялися з нього, але зносити це було набагато легше, ніж коли про його сором думали мовчки.

Найстарший брат втрутився, продав теля, вони скинулися й почали торгувати кінями, щоб змити із сім'ї ганьбу гендля свиньми.

До них долучився й третій брат — Янкель. Янкель був кумедний, любив жартувати, міг завертати очі в усіх напрямках, дивитися скоса, умів гавкати, мов пес, мукав, як корова, кудкудакав, як кури, підколінну ямку міг вивернути назовні й вигнути дугою. Одягався цілком по-українському, бо це було тепліше взимку, прохолодніше влітку й дешевше впродовж усього року. Він товаришував із сільськими парубками, був вродливий як з картинки, й сільські дівчата бігали за ним. Геть позбавлений марносластва, він висиджував у шинку, й часто шинкар пригощав його чаркою, бо своєю присутністю він розважав людей, а одного разу з ним грав у карти сам представник управителя маєтку. Більше про Янкеля особливо нічого розповісти, зате є що про Шміля, наступного брата.

Шміль був тонкий і меткий, з чорною кучерявою головою й переконанням, що він найрозумніший від усіх.

Він був винахідливий, зухвалий, підприємливий і любив привертати до себе увагу. Мав дві пристрасті: любив брехати й обожнював коней. Цілими днями він волочився селом від стайні до стайні, знав клички усіх коней, і люди в селі твердили, що коні теж знають і люблять його. Коли якийсь кінь занедужував і ветеринар із найближчого містечка не поспішав, Шміль завше знав засіб. Ветеринар його ненавидів, а селяни називали Шмілько Кінь. Само собою зрозуміло, що і його залучили до торгівлі кіньми, але вже на першому ярмарку він посперечався з найстаршим братом. У вівторок пізньої ночі всі поверталися з ярмарку додому, а наступного дня тато із сусідами оглядали стадо жеребців, оцінюючи й сперечаючись про ціни — так було після кожного ярмарку. Потім усі йшли дивитися, що вторгували інші, обговорюючи, що той чи той узяв або заплатив за свою корову, коня, теля, свиню — так минала середа.

Потім приходив четвер, приносячи велике пожвавлення: уже починалися приготування до шабату, замішувалося тісто на хліб, на білу халу і на кукурудзяний малай. Жінки метушилися, схвильовано затамувавши дихання, бігали одна до іншої за закваскою, дровами або за доброю порадою — усе з ніг на голову, в останню хвилину.

Цілу ніч із четверга на п'ятницю працювали, місили тісто, розпалювали печі, чистили картоплю, в печі готували вариво в горшках, а потім пекли: хліб, халу, кукурудзяний малай, картопляний хліб, що називався мандибурчиник, якого з'їдають гарячим ще в п'ятницю і який так чудово смакує з маслом або сметаною.

У п'ятницю все мили, чистили, прибирали. Старші мили малим голови гасом і чесали — гас добрий проти вошей. У кімнаті навпереміш пахло свіжоспеченим хлібом, смаженим м'ясом і гасом. Коли вечоріло, в піч лише збиралися класти шалет, піч щільно закривали й чистили. Земляну долівку мазали рідкою глиною, а потім на стінах біля підлоги малювали зелену смугу. Стіл накритий білим обрусом, його прикрашають начи-

щені латунні підсвічники, для кожного стоїть тарілочка, кожен має своє місце, згідно з віком, згідно із заслугами. Чоловіча частина родини уже пішла молитися. У сільському шинку, в задній кімнаті, облаштовано щось на зразок тимчасової синагоги. Хоча в селі жило лише чотири єврейські родини, але це вже давно була громада. Тим часом маленька мама благословляла світло, завжди влітаючи в молитву приватні розмови — вона завше зверталася до любого Господа так, ніби доросла донька до батька, нагадуючи йому про його відповідальність і обов'язки — щотижня одне і те ж.

І ось чоловіча частина сім'ї поверталася із дому молитви, урочисто й патетично бажаючи один одному доброго шабату. Батько промовляв молитву кіддуш над вином із родзинок, покуштувавши, передавав келих матері, а далі келих передавався довкола столу. Сестра допомагала матері подавати на стіл, тато все очолював, пахощі перченої риби вже почали лоскотати ніздрі, уже була готова вода для омовіння рук перед тим, як взяти до них хліб шабату. Усі дивилися на батька, він почав, кинувши пильний погляд ліворуч на третє місце, де було накрито, але порожньо — одного немає!

Раптом усі це помітили. Батько запитав: «Де Шміль?» Шахне Ебер, найстарший, відповів: «Востаннє я бачив його у вівторок на ярмарку». Тепер стало зрозуміло, що від вівторка його не бачив ніхто, але помітили це лише сьогодні, бо разом за столом сиділи лише у п'ятницю ввечері та в шабат. Мама вже плакала, спочатку тихо, а потім гучніше, а коли вона плакала, то робила це одночасно з багатьох причин: «Господи-Боже, — голосила вона, — чому я покарана більше за всіх матерів на цьому світі? В одному засів дідько, а інший пішов до дідька. За які гріхи ти караєш мене, Господи?» Але батько сказав: «Знаєш, що є найбільшим гріхом? Псувати святий шабат». І він уже почав співати своїм м'яким баритоном: «Шабат шолом мівойрох» — «Хай святиться мир шабату», — і всі підхопили, бурмочучи: «Хай святиться мир шабату».

Потім подали їжу, і хоча всі були страшенно голодні, їли дуже втомлено, без апетиту, мама кусала собі губи, щоб не плакати, раз по раз крадькома витираючи долонею сльозу.

А між стравами, як завжди, співали радісних веселих пісень, але сьогодні вони звучали гнітюче, меланхолійно, бо кожен думав: «Де ж тепер може бути Шміль?»

Перший пішов у світ, наскільки далеким може бути цей світ?

5. Мамин сон

Пори року навідували й покидали наше село, немов людські істоти. Прихід весни здавався візитом вірної подруги, яку довго чекаєш і про яку точно знаєш, як вона виглядає. Але коли вона приходить, ти все ж здивований. Вона ще приємніша, ще привітніша, ще тепліша, й кожен день приносить тобі дарунки. Десь у валізі вона має ще якусь дрібничку для тебе, ще якийсь маленький сюрприз, брати який уже якось майже незручно.

Спочатку з'являється слабке жовте сонце, потім висихають стежки й путівці — ними вже можна ходити, згодом луки і поля встеляються зелено-жовтими килимами, а потім дерева та кущі вистрілюють ніжними м'якими пуп'янками, і лише тоді весна перестає бути гостею — з нею приятелюєш, мов із близькою, рідною людиною, стосунки стають усе теплішими й інтимнішими. Із нею заходиш в літо, не помічаючи цього, святкуєш найвищий час, ставиш цілі, вибудовуєш ціле життя! Пізніше настає спільна зрілість, ти розвиваєшся, ростеш, приходить щастя, успіхи, зріє врожай, добробут, усе складається в комори, видно перші сліди осені, земля лежить оголена — так, вона соромиться, земля, що віддала все. Починається лічба, облік, заощаджування. Потім приходять вітер з дощем і холодом, починають вставляти подвійні вікна. Стіни хат зовні обкладають і укріплюють тюками соломи й бадиллям кукурудзи. Раптом стає холодно, повітря чисте й зимне, а прокинувшись одного ранку, бачиш, що все біле. Сніжно-біле. Сніг і мороз. Усі сидять

у хаті, навіть ті, що мають добрі чоботи й можуть їздити на санках чи ковзатись на льоду.

В один із таких зимових днів ми, діти, стояли з мамою біля вікна; раз по раз вона витирала фартухом замерзлі шибки, щоб було видно надвір, і ми дивилися на пагорб навпроти, де стояла мала дерев'яна церквичка з цибулеподібною банею, й селяни із запаленими грубими свічками, які погрожував загасити легкий вітерець, ішли ходою: на її чолі хтось ніс металевий хрест із дерев'яним розп'яттям, далі, співаючи, ішли малі хлопчачки у білих ризах, далі священник, а за ним ціле село, й усе це дуже урочисто — було Різдво.

Нам усе це було більш ніж чуже. Цілий тиждень ми дружили, допомагали один одному, мали ті ж самі клопоти, той самий кір, ту ж віспу, однакові ліки, хлюпалися й ковзалися на одному потічку, але щовечора нам нагадували, що ми євреї. А їм щонеділі нагадували, що вони християни. Ці два поняття протиставлялися й були обопільно чужі, холодні й ненависні.

Коли ми святкували *Песах* або *Сімхат-Тора*, наступного дня діти розповідали нам, що казали їхні батьки: яке нещастя і яка дурість бути євреєм, який не має поняття про благословення викупу, воскресіння, а передовсім — про смак свинини. А коли свято було в тих, нам розповідали, як це жахливо, бути гоєм, який ніколи не піде в небо до *Мойше-рабейну* і доброї *матері Рахлі* й ніколи не скуштує *шор-абору* чи *Левіафану*. А хіба зрівняється свинина з Левіафаном?

І ось мала мама стояла, кепкуючи з процесії, священника й людей. «Так, — казала вона, — наш, наш великий Господь сидить на небі на палаючому троні, це він послав Мойсея, щоб той розверз для нас бурхливе море й вивів нас звідти, де було ще гірше, ще набагато гірше, ніж тут зараз; він вивів нас у землю обітовану, що текла молоком і медом, і кожен міг пити та їсти, скільки хотів; до того ж він дав нам Тору і всю мудрість світу. А ці цілують фігури й моляться до вирізьбленої деревини». Потім вона, мала мама, говорила про все

без перебору. Вікно вже знову геть затягло, але вона, мала, лише зараз розговорилося по-справжньому. Уже потемніло, й тепер вона говорила про духів і чортів, про заблудлі душі й бісів, якими кишить у повітрі, про відьом і привидів, що кружляють довкола в такі часи, і про те, як важко бути достатньо побожним, що слід завжди молитися, молитися від щирого серця до нашого любого Господа, єдиного Володаря всесвіту. Адже лише Він у змозі провести нас через цю темряву — у кімнаті якраз зовсім спочило, й шкіра у нас узялася сиротами, а волосся стало дибки, і мама сама не наважувалася зрушити з місця, щоб запалити лампу, а ми тиснулися до мами, обліпивши її, немов курчата квочку. Раптом двері тихо зі скрипом відчинилися, ми застигли, а мама зойкнула: «Хто тут?» І брат Янкель, який завжди любив викидати коники, засвітив сірника, закотив очі й вимовив із черева: «Я з тих, з того світу», — запалив лампу й засміявся. Ми все ще боялися, маленькими кулачками тручи очі від раптового світла. Мама вже лаялася, заходившись розпалювати в печі, але ніхто, навіть мама, не наважувався вийти в сні, принести дров і води. Це зробив Янкель. Варилася вечеря. Сьогодні була кулеша із квасолевою зупою.

Додому повернувся тато і старші брати. Шахне Ебер роздав льодяники. Але жах усе ще сковував нас. Ми їли швидко й тихо, кожен радіючи, що вже треба спати й заплющивши очі, можна забути про ті страхітливі історії, які розповідала мала мама. Молитва на ніч, яку ми завжди бурмотіли сонно й механічно, сьогодні промовлялася з такою пристрасстю, як ніколи. Серед ночі ми почули, як мама каже: «Ні, ні, ні, я не дам свою дитину. Аароне, Аароне, дивися, ось друга відьма лізе через комин, дивися, як вона скрадається, як звисає її довге чорне волосся! Відьма! Рятуйте! Аароне! Діти! Вставайте! Ми богобоязні люди! Ні! Ні! Я не віддам своєї дитини! Доможіть! Аароне! Аароне! У нашій хаті дві відьми!»

Тим часом встав батько, запалив світло, прокинулися всі діти, батько одягнув молитовний плащ, і аж те-

пер нам зробилося страшно. Мама все ще вигукувала незрозумілі слова, малі ревіли. Тепер мама лежала з розплющеними очима, міцно обома руками притиснувши до серця найменше дитя, ніби його хтось хотів у неї вирвати. Батько почав співати псалми «Ахрей гуіш ашер лої улах базас решоїм» — «Благословен муж, що не йде в череду грішників», — він підійшов до дверної рами, поцілував мезузу й монотонно заговорив у ритмі молитви: «Наш дім благословенний і чистий, нечистим тут не місце, наші святі книги нас оберігають, і мезузи на дверях наші свідки й охоронці». Тепер ми тремтіли ще більше, ніж тоді, коли мама кричала. Адже батько був для нас великим, і якщо вже він так споважнів, то й справді було чого боятися.

І тут наш дотепний брат Янкель мовив раптом цілком спокійно, сонно позіхаючи: «Тату, хочеш я скручу тобі цигарку? Сьогодні я побився об заклад і виграв пакетик «Тризубого». І старший Шахне Ебер, сказав: «Чуєш, у нього є «Тризубий»; дай і мені одну». Тато раптом перестав молитися і, склавши накидку для молитви, скрутив цигарку, прикуривши її від лампи. Янкель і Шахне Ебер, єдині, хто наважувався курити в батьковій присутності, теж скрутили собі по цигарці. І почалася розмова про буденні речі: чому Юзь Федорків хоче продавати кобилу, що треба занести в стайню кукурудзу, і що картоплю в ямі слід утеплити соломою, бо вона замерзне, і що корову треба відвести до бика, і що те, і се. Усі забули про мамині сльози, малі вже сопіли, і цього разу тато не цілком загасив лампу, а ліг спати, зменшив вогник до найнижчої позначки. Він ще раз чи двічі покликав маму, але мала вже спала, й усе ще мов до себе самого, тато сказав: «Ну й сни мені Бог послав... На добраніч».

6. Дві сім'ї — чотири гружби

Наступного дня ми стали сенсацією. Дорослі пішли займатися своїми справами, а в малих була на всіх лише одна пара чобіт, що належали комусь із дорослих. І право взути чоботи мав лише той, хто робив щось корисне для дому, як-от привезти води на санчатах, на яких була прикріплена бочка, наносити дров для печі або збігати до котроїсь із єврейських родин щось позичити чи повернути. Сьогодні за чоботи велася боротьба — кожен хотів іти по воду, кожен зголошувався принести дров або збігати кудись, кожен бажав робити все; сьогодні всі хотіли якомога швидше покинути задушливу хату й опинитися на свіжому повітрі, побачитися з друзями, санкувати, ковзатися, почути новини і, передовсім, розповісти нашу сенсацію. Сьогодні у старому лахмітті вишукувались останні рештки шкіри, розірвані залишки розпарованих черевиків, усе, що коли-небудь взували на ноги, прив'язувалося зараз мотузками, дротом і лахміттям. Лише б геть! Геть із хати, яка більше не захищає від відьом і привидів!

Кожен розповідав ту ж саму подію у своєму поданні, зі своїм колоритом, полишаючи або згущуючи страхи, залежно від суті, характеру, темпераменту оповідача; ми стали дуже популярними.

Єврейські родини вважали, що ця напасть є доказом того, що ми не надто богобоязливі, особливо діти не навчаються в душі релігійних традицій, не привчаються до них, а цілий день гасають із українськими дітьми — от, це і є пересторога.

Та й українці — чоловіки й жінки, парубки й дівчата, що зібралася на майдані коло сільського шинку, щоб іти до церкви, — не без зловтіхи вбачали в цьому попереджувальний Божий перст: «Така багатодітна сім'я, Ааронові, — казала Юзиха Федорків, сусідка, з якою ми дружили, — а невіруючі; але на наші свята перестороги отримують і невіруючі, які ще, може, не зовсім пропаші».

Старий Юзь Федорків прийшов до нас, йому налили чаю, він сидів і мовчав. Буйні вуса закривали його рот, сива голова була нечесана, а розхристана ляна сорочка не прикривала волосатих грудей.

Багато років поспіль він провадив із батьком одну розмову. Розмову з продовженням. Вони завжди починали з того, на чому останнього разу закінчили. «Аароне, — завше казав Федорків, — учора, або позавчора, або минулого тижня ти твердив те і те». А відповіддю на це, зазвичай, було: «Юзю, не я, я ніколи нічого не тверджу, я лише казав, що якби хтось стверджував те чи те, то можна було б сказати, що...» І їх уже накривало з головою.

Вони завше крутилися довкола однієї й тієї ж теми, повертаючись до неї через кілька днів, тижнів та навіть років: чому любий Господь, який визнається всіма народами й релігіями за абсолютний авторитет, а себе самого визнає батьком усіх істот, навіть дощових черв'яків, чому Він не хоче створити один народ, *один великий народ і одну релігію?*.. Вони говорили про Його велич, чуда якої засвідчує кожен бузьок, повертаючись навесні, й кожна найменша польова миша. І що Він, як захоче, може закрити у щурячій норі й залишити там стікати потом усіх чортів і злих духів, — але ж для чого він узагалі їх створив, тих духів і чортів, які збивають нас з пуття?

В останні тижні розмова крутилася довкола шести днів творення, яке обидва сприймали зі справжнім побожним захватом. Він мовив лише: «Хай станеться» — і все сталося. З нічого, навіть не з порожніх кишень, бо щоб кишеня була порожньою, спочатку вона повинна просто бути!

Лише мала, скромна цікавість не давала спокою нашому другові Федорківу: миша має свою нору, бузьок — своє гніздо, кінь — свою стайню, собака — свою будку, лев — свою пустелю, пан — свій маєток, ми теж маємо свої хати, кути, закутки, а любий Господь має своє небо!

І найкращий у світі — цей глибокий, мудрий порядок; але ж небо любий Бог створив лише у перший із шести днів творення. Де ж Він жив, перш ніж створити небо?

Це були дуже серйозні розмови, на жодну мить у них не закрадалися цинізм чи безбожність. Адже зовсім не мати віри або лише сумніватися — означало б те саме, що не вірити й сумніватися в тому, що тверда надійна земля здатна носити тебе, в тому, що кожного ранку сходить сонце, в тому, що після вітряної зими знову прийде весна, або в тім, що після танення снігів зійдуть посіви!

Сьогодні вони говорили про події останньої ночі. Тато гадав, що йому слід би було самому поїхати до *вундер-рабі*, мудреця, щоб усе з ним обговорити. Чув його серце — це сталося в знак того, що молодь занадто віддалилася від віри.

«Минулого тижня ми із твоїм сином, студентом, поверталися з Городенки додому і він висловлював безбожні зауваження про вашу віру, а біля хреста на перехресті не зняв шапки й не перехрестився».

«Так, так, — сказав старий Федорків, — мої не хрестяться, а твої не моляться, через це і знаки, і застереження».

Стосунки у нас із Федорківими були дуже тісні. Ми мешкали по сусідству, а тато і Юзь Федорків були прикладом дружби. Та й на кожного з нас припадало по другові-ровесникові. Мама народжувала у той самий час, що і Юзиha, і діти повзали в обох хатах, часом ділилися одним шматком, а зовсім малі смоктали груди обох жінок.

Наступна пара друзів — Іван, студент, який відвідував гімназію в Городенці, і моя чотирнадцятилітня сестра Рахіль. Завжди, повернувшись із міста додому, Іван тут же з'являвся у нас, нібито щось купити або запитати тата, чи йому нічого не треба привезти з міста. Та всім було відомо, що він прийшов, власне, щоб обмінятися поглядами або кількома словами з Рахілью. Одного разу я бачив, як він крадькома сунув їй якусь тоненьку книжечку. Коли він приходив, Рахіль завжди червоніла, а в дні, коли чекала його, вплітала у волосся червону чи зелену стрічку або одягала новий фартух. Старші брати помітили це ще рашіше, кидаючи в її бік

колючі шпильки щодо її прихильності до гоя Івана й погрожуючи побити її. Але насправді вони б цього не зробили, бо вона була єдиною дівчиною у сім'ї, улюбленицею тата і дуже гарною. Глибокого чорного кольору очі блискучі, немов вишні, тугенькі яблука в пазусі; була високою, стрункою, мала дві чорні довгі коси, що сягали нижче спини. Любила сміятися зі своїми українськими подругами, що заздрили їй через майно Івана Федорківа. Вона кепкувала з братів, кажучи, що вони заздять, бо самі сільські й обмежені, а молодий Федорків учиться, читає книжки й має про всі життєві справи іншу думку, ніж навіть його власні брати, які його теж не розуміють. А він розуміє більше, ніж сільський учитель, священик, ба навіть більше, ніж євреї. Він завжди приносить їй книжки, в яких ідеться про розумних, гарних і мужніх людей, які в житті опинялися в набагато складніших ситуаціях, але завжди знаходили вихід. Мовляв, вона навіть і гадки не має слухати братів, які самі нічого не тямлять, але хочуть вказувати, з ким їй говорити чи ходити на прогулянки. Але й Івановим старшим братам його дружба з Рахілью була не до вподоби. Вони знущалися і лаяли його, щоб не провадив бесіди із «жидівським телям». Вони називали його «панок» і «жидівський Іван». Але через це він ніколи на них не злився. Він вважав їх такими самими, як сини Аарона, і думав, що з ними потрібен терпець, бо колись вони самі зрозуміють більше й шкодуватимуть, що поводитися так погано, і навіть у нього, молодшого, попросять пробачення.

Отже, ми маємо три дружби між членами обох родин: тато зі старим Федорківим, мама з його жінкою і сестра Рахіль зі студентом Іваном.

Але існувала ще одна дуже важлива дружба. У Федорківих був хлопець несповна розуму, якого називали «Богу-дякувати». Він мав приблизно чотирнадцять років, був широкоплечий і коренастий із занадто великим дівочим обличчям і скляними телячими очима. Хай би що його запитали, він, посміхаючись і довірливо за-

глядаючи в очі, бурмотів лише: «Богу дякувати, Богу дякувати, Богу дякувати». Через це деякі дурні й злі люди всіяко жартували з ним; вони ставили йому запитання на кшталт: «Ти скоро одружишся із нашим сільським священиком?» А він відповідав: «Богу дякувати, Богу дякувати, Богу дякувати». «Твій тато невдовзі помре?» А він: «Богу дякувати, Богу дякувати». «Твої брати хочуть зарізати тебе до Великодня?» І він добродушним голосом чемно відказував зі своїм телячим поглядом: «Богу дякувати, Богу дякувати, Богу дякувати».

Люди наважувалися жартувати так, лише коли поруч не було нікого з Федорківих, бо братів Федорківих боялося все село. Одного разу вони піймали сина сільського старости на тому, як він дражнив Богу-дякувати, й добряче віддухопелили його. Мама Федорківих, старий і брати ніжно любили Богу-дякувати й завжди пхали йому щось їстівне, а він їв і їв, заплаваючи жиром, немов відгодована свинка.

А в нашій сім'ї був хлопець такого ж віку, його молочний брат, що якимось звалився вниз головою з яблуні, втратив мову й слух і став криво рости. Тобто з одного боку він ріс більше, ніж з іншого. За якийсь час виявилось, що плече, рука, нога і навіть сторона обличчя з одного боку в нього менші, ніж з іншого. Він сам почав уникати бавитися зі своїми братами, хоча тато завжди закликав нас брати його із собою. Він впадав у меланхолію, мав карі, схожі на жебрацькі, очі й усі співчували йому, через що він і отримав прізвисько «Біднятко». І без будь-якої сторонньої допомоги між Богу-дякувати й Біднятком зародилась ніжна дружба. Їх завжди можна було побачити разом. Вони могли годинами сидіти й мовчати, як два коники. Потім вони обмацували один одного, качалися, іноді навіть сміялися, згодом заспокоюючись. Вони ділилися між собою всім, що мали, іноді Біднятко приходив додому в сорочці Богу-дякувати або Богу-дякувати повертався у камізельці Біднятка. Іноді їх можна було побачити в соломі або на гноївці разом з якоюсь худобиною. Часом

вони билися, але так, на відстані: один давав стусана іншому, інший зосереджувався, чекав, а потім повертав стусана назад; або вони кусали один одного за руки, за вуха, носи, але ніколи зі зла, а більше з цікавості, бо виглядали при цьому привітними; але найулюбленішою їхньою грою було стояти біля колодязя, дивитися на свої відображення у воді, корчити міни, сміятися й плювати — вони так любили плювати в колодязь.

Отже, дві сім'ї були пов'язані між собою чотирма дружбами: двоє старих чоловіків, які вже двадцять років ведуть бесіду, дві жінки, які одночасно народжують дітей, допомагаючи одна одній їх виховувати, будучи матерями й годівницями для нащадків одна одної, студент Іван із сестрою Рахиллю, і Богу-дякувати з Біднятком. Малеча бавилася в обох садках, ділилася їдлом і розмовляла однією мовою.

Але між дорослими чоловіками з обох сімей — віком від вісімнадцяти до тридцяти — існувало суперництво. Не можна сказати, що вони були ворогами, але завжди відчувалося якесь тертя, завжди пахло смаленим і час від часу вибухало. По неділях або у свята всі зазвичай були в шинку, жартували, потім падало якесь образливе слово, звучали нахваляння, публіка підігрівала, починалося взаємне мацання м'язів, боксування. Спочатку жартома; хтось порушив правила, перший стусан у ребра, потім удар кулаком, потім хтось хапав когось за чуба — і бійка набирала обертів. Спочатку ще сміялися, але ставало все гарячіше: падали склянки й пляшки, стільці й лампи, підсвічники й дерев'яні лави, усі вивалювалися на вулицю, приходили глядачі, у бійку втягувалося все більше людей. Клубок ріс, два великі гурти гамселили один одного — юшила кров, жінки верещали.

Сільський староста завше з'являвся аж десь через годину, розумні й хитрі починали заспокоюватися, вести перемовини, укладати мирові. І невдовзі знову йшли в шинок, примирювалися, пили самогонку й пиво, зі знанням справи обговорюючи різні хватки й прийоми; кожен пишався своїм фінгалом, синцем під оком, под-

ряпинами, ранами; усі знову заприязиювалися, ставали друзями, пили разом, і все закінчувалося добре, аж доки потім, якоїсь неділі чи свята, точно все те саме таким самим способом не повторювалося знову.

7. Перша жертва

Останнього свята маленька дерев'яна церківця була повна-повнісінька, й огрядний сільський священик із низьким чолом і жорстким щетиноподібним волоссям говорив і говорив. Кожен знав, що він учора був у гостях у пана, їв і пив там, повернувшись додому з багатьма подарунками; та він і сам говорив про те, що йому там розповідали: мовляв, єврейський банкір, пан Юнгерманн, хотів, щоб майно пана заарештували, що у п'ятницю ввечері євреї їдять білі булочки й рибу, запиваючи все це сливовим компотом. І нарешті, саме євреї розіп'яли нашого Спасителя. Та незважаючи на все це, в селі ще є люди, які живуть з ними у дружбі, плакають їхніх дітей, мішаючись між них.

Він не назвав прізвища Федорківих, але всі знали, кого він має на увазі. У маленькій церкві стояли сини Федорківих, трохи слухаючи підігрівання й підбурювання священика, а трохи думаючи про різні хватки й прийоми в бійці, якої сьогодні не уникнути.

Ми, малі, сьогодні раювали. Замерзлий потічок був розчищений від снігу й відшліфований ковзанням. Нині з нами був наш Біднятко; але коли з'явився натовп Федорківих із санками, від них раптом відділився Богу-дякувати, й ніхто не помітив, як Біднятко разом з Богу-дякувати зникли. Вони бігали в снігу, ховаючись у нашому сараї, бо там тепло й можна було заритися в сіно.

Перед шинком було багато народу, люди йшли від церкви, деякі заходили в шинок і пили свою першу чарку. Надворі залишалися бідніші, чекаючи, поки багатші їх запросять. Жінки стояли гуртами. Деякі вже купили пляшку, й чарочка почала кружляти колом —

вони пили за старим звичаєм, цілуючи один одному руки, приязно розмовляючи, з кожною чарчиною стаючи все приязнішими й сердечнішими один до одного.

Іван Федорків, студент, сидів у нас, дуже серйозно розмовляючи з татом і Рахіллю. Він казав, що сьогодні, особливо після під'юджувань священика, тато мав би стримати старших синів, щоб ніхто не дав себе спровокувати. Потім Іван пішов додому, поговорив зі своїм батьком, і ось уже трохи підбурені сини Федорківих повернулися додому й Андрій Федорків запитав старого, як йому сподобався сьогодні священик. Старий Федорків розкрив Біблію, те, що написав сам любий Господь: «Люби свого ближнього, як самого себе», а священик говорив сьогодні лише про ненависть і жодного слова про любов і прощення. Але накрили на стіл і колом пішла велика пляшка.

У нашому сараї лежали Біднятко з Богу-дякувати, вп'явшись один в одного зубами. Сьогодні, зі сміхом і вереском качаючись довкола, вони подряпали один одному обличчя й носи, аж поки хтось не почув і не розвів їх. Біднятка забрали додому, він ліг на піч і почав хихотіти. Коли Богу-дякувати прийшов додому роздряпаний, із заюшеним носом, старший син Андрій поставив його перед батьком зі словами: «Тату, тепер ви бачите, як жиди люблять своїх сусідів, ми ще сьогодні заплатимо їм за це». Інші брати почали зносити палиці й витісувати кілки, але старий Федорків, узявши одну таку палицю, так луснув нею об стіл, що полетіли тріски; усі встали, якусь хвилю дивлячись на батька спокійно й відчужено. І тут Іван, студент, мовив, звертаючись і до батька, і до братів: «Через те, що панові не вдався гешефт із багатим банкіром, ви мусите битися із синами Аарона!» «Це тобі розказало твоє жидівське теля?» — спитав Андрій. «Ні, — відповів старий Федорків, — це нам сьогодні розповідав наш священик». Один по одному вони виходили з хати, прямуючи до шинку, в якому яблуку ніде було впасти — там якраз запалили лампу, бо вже почало темніти, а

старий Федорків зі студентом Іваном пішли до Ааронових. Аарон заварив чай, сиділи мовчки, а потім Іван почав говорити із синами Аарона, щоб вони не дали себе спровокувати сьогодні, лише сьогодні, якраз коли ціле село підбурене. Сестра Рахіль із захопленим поглядом слухала, як розумно говорить її друг, а брати помічали лише це, не вслухаючись особливо в Іванові слова. Тут Абрум підійшов до студента й без будь-якого переходу сказав: «На добраніч, Іване». Іван встав і вийшов. Усі зніяковіло мовчали. Рахіль взяла пальто й побігла навздогін за своїм другом. За якусь хвилю з печі зсунувся Біднятко, слідуючи за сестрою Рахілью, яку він дуже любив. Старий Аарон запалив лампу, й усі помітили, що стояла вже справжня ніч.

Хмари швидко накочувались на місяць, і Біднятко, подумавши, що це місяць так стрімко летить, забув про свою сестру, за якою хотів бігти і яка вже пішла гуляти до тополь з Іваном. Біднятко стояв, опершись об стіну хати, й дивився, дивився на летючий місяць.

Тим часом у шинку гуляли й сміялися. Один із друзів Федорківих, якого вони завжди частували, зняв свого овечого кожуха, вивернув його хутром назовні й почав лазити на колінах і ліктях, гавкати, як собака, й ревіти, як ведмідь, а всі сміялись. Нарешті дехто заходився наслідувати його, і невдовзі шинок виглядав так, мовби, ревучи й виючи, довкола кружляли ведмеді, вовки й собаки; хтось запропонував піти під вікно до євреїв і втнути з Аароновими витівку.

Коли вони прийшли під хату Ааронових, там ще стояв Біднятко, бавлячись із місячними променями. Він злякався звірів, що гавкали й рикали, й помчав, а вони не впізнали, хто від них втікає. І ось вони погналися за ним, він якраз дістався колодязя й бігав довкола нього. Вони наближались, сміючись і п'яно ревучи. Він зупинився, і звірі позаду нього теж зупинилися, його мале, хворе серце шалено калатало; і раптом він побачив, що місяць теж біжить, і побіг у протилежному напрямку. Але й звірі, що переслідували його, повернули за ним.

Вони бігали довкола колодязя, дуже швидко двічі обігнувши його, не бачачи, кого вони переслідують. Біднятко знову побіг у протилежному напрямку, його відчай зростав. Раптом переслідувачі відчули азарт. Вони оббігали колодязь, зупинялися й бігли у протилежному напрямку, а потім знову, і так кілька разів.

Раптом Біднятко вхопився за краї колодязя й побачив там унизу інший місяць; місяць нагорі й місяць унизу, і з обох боків звірі. Він заплющив очі, а місяць, колодязь, звірі закружляли в його хворому мозку, й він стрибнув униз.

А довкола колодязя стрибали й повзали Федорківи, за якийсь час помітивши, що той, за ким вони гналися, кудись зник. Вони не знали куди, вони не знали навіть, хто це був. Почувши галас, надвір вийшли старі Аарон і Федорків. Федорків мовив лише: «Це ж мої дорослі сини». Трохи засоромлені й зніяковілі, вони повставали, але ніхто не помітив, як у колодязі малі тендітні руки все намагалися вчепитися за слизьке, поросле мохом каміння, але знову й знову зісковзували. Старий Федорків пішов додому і сини теж. Іван привів додому Рахіль. Усі були в теплих хатах, і якби хтось зараз зазирнув у колодязь, то якраз почув би останнє булькання води, побачив би останні кола, як після вкиненого у воду каменя. А потім і вода заспокоїлася. Вона поглинула першу жертву.

8. Він не міг читати Біблію, але й не слухав проповідей священника

Наступного ранку, прийшовши по воду, перший сусід знайшов у колодязі Біднятка, що був тепер потопельником. Село раптом отямилось й заніміло. В усіх були кам'яні обличчя. Невдовзі в нашій кімнаті на постеленій на землі соломі лежало щось.

Нас, зовсім малих, забрав вуйко Лайзер. До нас ніхто не говорив, але погляди! Усі дивилися серйозно й засмучено, а з наших очей котилися сльози. Ми на-

магалися не плакати, схлипуючи, сиділи навпочіпки в кутку кімнати вуйка Лайзера. Немовби навколо серця була порожня яма, а звідти виривалося схлипування.

Поблизу села, дорогою до міста був відгороджений парканом невеликий шматок луки: єврейське кладовище. Там лежали поховані лише два покійники: старий вуйків батько і Шайко Розум. Неподалік від Шайка Розума тепер викопали могилу для Біднятка.

Десь близько обіду нам сказали, що ми можемо провести нашого брата в останню путь. Четверо найстарших євреїв підняли ноші й несли їх половину дороги. Потім їх змінили тато і троє старших братів; дві жінки вели малу маму, яка сьогодні не мовила ані слова і не пролила жодної сльози. Та ніхто не плакав, лише малі цокотіли зубами.

Біднятка в білій одежі опустили в могилу, і мама раптом пробелькотала до своїх супутниць: «Глянь, як швидко це приходить, як швидко це приходить». Потім тато кинув на Біднятка першу жменю землі, й кожен зробив те саме, а тато почав читати молитву за покійником, кадїш, але читав недовго. Після першого речення: «Іс гадейль в'їзкадош шмей рабу...» він перебив себе самого і сказав, якось зовсім приватно, як за горнятком чаю: «Сину мій, — сказав він — це ж проти правил, адже не батько повинен казати кадїш по своєму синові. Це ти повинен би по мені казати кадїш». Молитву кадїш так і не було закінчено, бо всі почали голосити, голосно схлипуючи, немовби це був хор, і все дотеперішнє мовчання вибухнуло громом плачу й приказувань.

У селі перед будинками, розмовляючи, стояли гурти людей, які раптом побачили опецькуватого жирного Богу-дякувати, що біг щодуху, потім зупинився й поглядався, наче когось шукав.

Він наблизився до одного гурту; якась жінка заплакала й сказала до нього: «Бідний хлопче, ти втратив свого найкращого друга». А він, мовивши лиш: «Богу дякувати, Богу дякувати», побіг геть звідти.

Але через деякий час Богу-дякувати прибіг знову, тепер відразу до колодязя, глянув униз, і, побачивши у воді своє власне обличчя, почав кидати вниз шматки хліба, а деякі шматки жував сам, по-дружньому всміхався й повторював лише: «Богу дякувати, Богу дякувати».

Тим часом жінка вже повідомила про це синів Федорківих, вони забрали свого брата від колодязя й почали забивати колодязь дошками. Один пояснив Богу-дякувати, що його друг живе не в колодязі, а на маленькому кладовищі, де лежать два камені.

І Богу-дякувати вернувся знову додому, узяв соли та шматок хліба й кудись побіг.

Коли він був на полі, євреї зі своїми дітьми поверталися додому з похорону; тепер він знав точно, що вони теж відвідували його друга у новій оселі, й пробігаючи повз них, він ще й показав їм, що несе своєму другові хліба і соли. Але ніхто, навіть діти не звернули на нього уваги. Коли він прийшов на цвинтар, вуйко Лайзер якраз закінчував закріпати могилу і, глянувши на Богу-дякувати, сказав лише: «Так, так, Богу-дякувати, тут тепер його вічний дім, тепер твій друг житиме тут довше, ніж ми всі на землі» й пішов додому.

Богу-дякувати натомість опустився на коліна біля могили друга, вийняв зі свого вузлика хліб та сіль, і поклавши на могилу, став чекати, що його друг висуне руку й візьме дар у свою нову оселю.

Та нічого такого не трапилося. Богу-дякувати закріп хліб і сіль у могилу й став чекати від свого друга якогось знаку.

Тим часом, побачивши забитий дошками колодязь, один із Ааронових синів узяв молоток і кліщі й почав відривати дошки. Сини обох сімей стояли довкола колодязя; Ааронові відривали дошки, а Федорківи прибивали їх знову, й хоча всі були втомлені й сумні, однак почали хапати один одного, обмінюючись стусанами й випробовуючи прийоми. Якби це було в будь-який інший час, то почалася б справжня бійка, але сьогодні ця тяганина виглядала так, немовби ситі люди сіли їсти. Якось не по-

справжньому. І ось вдалині виринула Рахіль з Іваном Федорківим, й Андрій сказав: «Та це ж мій любий вечний брат, який скоро почне по п'ятницях ходити з вами на давенен...» А Абрум сказав: «І наша люба сестричка, яка скоро приможить вашу родину на кількох малих Іванів». Рахіль заплакала, а Іван, що завжди був спокійним, дав Абрумові кулаком в обличчя, Андрій скочив між Абрума й Івана, вигукнувши: «Це моя робота. Геть із села, жидівський Іване!» І Абрум повернувся до нашої сестри: «І ти, гоївська курво, можеш теж забиратися!» І раптом уся ненависть і весь біль Ааронових і Федорківих обернулися проти цих двох. Посходилися інші, й Надриєва, висока й товста Варвара, закричала раптом: «Ми християни, Ааронові жиди, а ці двоє ніхто. Це через них тут усі нещастя. Хай забираються геть із села!» І почалося справжнє цькування садками й вуличками, усе більше падав сніг, ставало все темніше. Але цькування не припинялося... А на могилі Біднятка, тремтячи від холоду, сидів Богу-дякувати, він відкопав назад хліб і сіль та й думав: «Моему друтові холодно, так холодно, що він навіть не може взяти у свою нову домівку хліб і сіль. Йому холодно, моему другові, — відчував Богу-дякувати, — о бідний, бідний друже, як тобі холодно». І він зняв із себе овечий кожух, ретельно й лагідно зусібіч закутавши ним могилу, і самому йому стало холодно. Але він усміхався, снігопад із великих сніжинок не припинявся, а він, заплющивши очі, думав лише: «Богу дякувати, Богу дякувати, Богу дякувати... тепер моему другові не буде так холодно, як мені, Богу дякувати, Богу дякувати, Богу дякувати...» — і повільно заснув.

А вуличками й садками виганяли із села Рахіль з Іваном. Обидва гурти, задоволені, попрямували зараз до шинку, щоб обмити самогонкою свій новий подвиг. А Рахіль з Іваном думали, що все відбулося, як у тій книжці, яку він їй приносив, вони лише не вміли так гарно говорити, як ті двоє людей із книжки. Вони могли лише плакати, були втомлені, й Рахіль сказала: «Я б хотіла побачити ще могилу Біднятка, а потім підемо в

місто». І вони пішли до могили Біднятка, а там сидів хтось, цілком занесений снігом. Вони впізнали Богу-дякувати, який замерз на могилі свого друга. Іван узяв замерзлого брата на спину й поніс додому. Стояла північ, а брати все ще були в шинку. Старий звелів Іванові запрягти сани і їхати з Рахілью в місто. І раптом ціле село знову прокинулося й зааніміло, а наступного дня поховали і Богу-дякувати, але без священика, бо старий Федорків сказав: «Богу-дякувати ніколи не читав Біблії, але й ніколи не слухав проповідей священика. Він любив свого друга з ніжністю й вірністю, яка безперечно буде приємною Батькові всіх істот і якої сільський священик ніколи не зможе збагнути».

9. Ми перебираємося у далекий світ, але в нього знайоме обличчя

У нашому селі був потічок, на якому ми, діти, хлюпалися влітку й ковзалися взимку. Мій молочний брат Микола твердив, що вночі, коли йдемо спати ми, а також коні, корови, вівці й усі птахи, а на небі хтось запалює мільйони свіч, тоді й потічок зупиняється, відпочиваючи від свого щоденного бігу.

Нам було цікаво, коли потічок лягає спати, бо, хоч як пізно ми лягали і як би рано вставали, він завжди був у русі.

Але ми теж були в русі. Щороку сім'я збільшувалась на одного малого їдця. Тепер тато вів бесіди з найстаршим братом та іншими дорослими євреями села, які у дні шіви молилися й сиділи з нами в нашому горі, обговорюючи з татом свої клопоти: «діти виростають дуже швидко», «часи стають гіршими», «більше нема змоги тримати вчителя», «а в містах є принаймні хедери і школи». Від похорону Біднятка не минуло й тижня, бо тато, мама, старші брати й сестри все ще сиділи на підлозі або на малих табуретках у панчохах шіви, що означало семиденний траур.

У день похорону ніхто нічого не їв, а наступного дня ми, малі, отримали від доброго Шахне Ебера по шматкові житнього хліба й по яблуку, які ми проковтнули зі сльозами, думаючи про Біднятка, що лежав тепер сам у землі.

На третій день прийшла тітка Файге, дружина вуйка Лайзера й сестра моєї мами, і зварила несмачну водянисту квасолеву зупу. Ніхто не любив тітки й не хотів її їдла, ані її співчуття. Навіть тепер ні — ми їли тихо, збентежено й дуже мало.

А тато вголос читав книжку про побожного й богобоязного чоловіка, якого Господь любив і який мав велетенські отари овець і череди корів, а ще добре вихованих учених дітей.

Але раптом з ним трапилося нещастя й він став бідним, мов жебрак: худоба попадала від мору, сини загинули в нужді, хати, стайні, хліви й стодоли погоріли, не застраховані від вогню, а до цього любий Господь послав йому ще й коросту, лишаї й жахливу проказу.

Однак згодом усе закінчилося добре, чоловік поступово одужав, від усього зцілювався і став ще багатшим, ніж був перед тим, щасливець. Для нас це було справжньою втіхою, адже ми, зрештою, втратили лише малого брата і хоча й були бідними, але ж не прокаженими: у нас не було ні лишаїв, ані корости, бо щотижня нам мили голови гасом.

Того ж дня пополудні у нас з'явився чоловік, одягнений по-міському, говорив дуже приязно, усміхаючись. Полічивши дорослих і дітей, він срібним олівцем занотував щось у маленькому нотатничкові. Розповів, що багатий пан Ліфшіц відкрив у містечку Сколе велику фабрику, на якій будуть виготовляти сірники, і що пан Ліфшіц послав його, «Усміхненого», вишукувати багатодітні родини, яким він оплатить навіть переїзд до Сколе. І замість того, щоб діти лише марно бігали селом, ковзалися, їли й росли дикунами, вони могли б працювати у Сколе на фабриці, заробляючи гроші й допомагаючи батькам. Малі можуть ходити в хедер і в школу, виростаючи, як належить, адже напи-

сано: «Мешане мокім, мешане мазл» — «Зміни місце, і ти зміниш щастя».

Тато обговорив усе зі старшим братом Шахне Ебером і погодився. Щойно закінчився семиденний траур, приїхали три вози, і нашу мізерію — скрині й ліжка, стільці й столи, коші й вузли — навантажили на них зі всім, що було всередині. Дехто з нас сидів на ліжках, дехто на стільцях, дехто лежав у сіні й соломі.

Юдеї й селяни проводжали нас, і лише найстарший брат Шахне Ебер залишився у селі, сам у нашій хаті. Ми, малі, самі собі здавалися дуже цікавими й уперше відчували якусь гордість від того, що ось ми всі їдемо в далекий світ.

Ми їхали через поля й містечка, ліси і села; настала ніч, і ми послули.

Прокинувшись, з'ясували, що ми вже у далекому світі. Та годі було повірити власним очам: у цьому далекому світі було так само темно, як і в нас, а наступного дня, як і в нас, розвиднілося, як і в нас, на полях росло збіжжя, а в городах картопля — у кожному разі, земля виглядала достоту так, як і в нас, і це принесло полегшення: ми не почувалися чужими у цьому далекому світі.

10. Село виштовхує нас остаточно

Сколе було маленьким містечком, у якому жили свреї, поляки, українці. Тато ходив на фабрику з усіма дітьми, яким минуло вісім років. Це була сірникова фабрика, тут завжди пахло сіркою й фосфором. Дехто працював у столярні, де всілякими машинами оброблялося дерево, інші працювали з ящиками, в яких одна на одній лежали лінійки з вирізаними в них канавками, а в кожній канавці лежав сірник. Одні піднімали ці ящики, занурюючи їх у якусь жовту рідину, інші перетягували в інше приміщення, де ящики ще раз занурювали, але вже у зелену рідину.

Потім ці ящики мандрували в сушильний, а звідти в пакувальний цех, у якому працювали діти від восьми

років: своїми маленькими спритними ручками вони на-
бирали з надрізаної лінійки жменю готових сірників,
складаючи їх у коробки.

Через кілька днів усе в домі пахло сіркою. Їжа, хліб,
одяг, постіль — усе задушливо відгонило кисло-солодкою
гнилизною. Ми познайомилися з сусідами й людьми, які
так само, як і ми, поприїжджали із сіл з багатьма дітьми,
і вони розповіли нам, що цей запах сірки й фосфору про-
никає в кістки й через деякий час усі, хто тут працює, ма-
тимуть криві ноги. Тато не давав себе відлякати й збити
з пантелику, не дуже їмучи віри тому, що кажуть люди.

Ми з братом Шабзе ходили у хедер, йому було шість,
а мені п'ять, ми розмовляли на їдиш із сільським акцен-
том, тому нас назвали «госнятами». Учителю нас не лю-
бив і крадькома щипав, я його ненавидів та щодня вла-
штував сцени, коли мене насильно тягнули в хедер.

Тим більшою була радість, коли ми втікали у
ближній ліс, де виявили суніці й чорниці, що чудово
смакували з хлібом. Сколе — це була все ще Східна
Галичина, але вже з іншого боку від Львова, на
російському кордоні, за тодішніми уявленнями, дуже
далеко від нас.

Одного ранку на ринковому майдані знайшли гадю-
ку-веретінницю; містечко стояло на голові — у бо-
жевільному збудженні лопатами й сокирами люди
посікли малу гадюку на шматочки; ходили дикі чутки,
буцімто одного разу щур напав на кішку — від цього
люди впадали в істерику.

Однієї суботи з лісу прямо до синагоги прийшов зар-
ослий босий чоловік; з'явився міський рабин, усі чека-
ли на вулиці. Рабин усамітнився з ним у синагозі, згодом
вийшов, звелів людям відвернутися, зарослий чоловік
вийшов і зник. На рабина посипалися запитання, усміха-
ючись, він сказав, що істинно богобоязні люди не зада-
ють так багато запитань, й відіслав людей додому читати
псалми. Так Сколе і жило від однієї сенсації до іншої.

У нас був сусід-поляк, якого звали Довбуш (так на-
зивався легендарний розбійник). Сусід Довбуш мав ку-

пу дітей, трохи більших, як ми. Першого ж дня, помітивши нас, вони почали кепкувати, гукаючи: «Жиденята прийшли», — і приспівуючи знуцальну пісню:

*«Жид паршивий, пархалуп, загубив капелюх,
Я ішов, та й знайшов, та й у...ся, і пішов».*

Нас застерігали від Довбуша; він був сильний, запальний, а коли напивався, завжди шукав приключки з євреями, ревучи: «Як вип'ю горілки, то мушу мати жида на закуску». Незатишний сусід із незатишними дітьми.

Настала зима, ми любили ходити з нашими санчатами до лісу, санкувати й возити дрова. Одного разу дорогою назад нас наздогнали сини Довбуша, перекинули санчата, відлупцювали нас і, сміючись, поїхали геть. Ми були залякані, а тому вирішили нічого не розповідати вдома, знаючи, що наші старші брати так і чекають на бійку. Але Довбушеві сини все хвалькувато розп'ятали сусідам. І ось старий Довбуш стояв перед хатою зі своїми синами-героями, зверхньо поглядаючи на нас, а вони знуцалися, сміючись.

Була п'ятниця по обіді. Тато прийшов додому з лазні, як завше, принісши з собою пляшку «дев'яностовосьмиградусного» самогону на шабат. Дорогою сусіди вже розповіли йому про те, що на нас напали. Наш тато був патріархом. Ми дотримувались дисципліни, і він рідко нас бив. Ми були слухняними з любови. Так само ми слухалися старших братів. Це майже належало до релігії, а ми були дуже побожні. Коли іноді тато нас бив, ми плакали не від болю. Ми мовчки приймали удари, забивалися в кут, нещасні лише від того, що чоловік, якого ми так любимо, міг нас бити. Одного разу мене зловили, коли ми залізли в чужий сад. Сторож саду віддухопелив мене так, що я, немов собака, приліз додому на всіх чотирьох. Узявши мене за руку, тато пішов зі мною до того чоловіка, підняв його і в моїй присутності віддав йому ту саму порцію. Не мало значення, що вдома він мене ще раз відлупцював, адже це

карав він, а не чужі люди. Зі своїм почуттям справедливості тато навчив нас тисячі неписаних законів.

Отож тепер, як і кожної п'ятниці пополудні, тато прийшов додому з лазні, дорогою купивши, як це робив щотижня, чотиригранну пляшку «дев'яностовосьмиградусного» самогону. Він запитав нас, що трапилося. Ми виглядали, немов малі побиті щенята, не могли йому збрехати, але зважаючи на зміст легенд про Довбуша, намагалися не згущувати барв. Усе це відбувалося перед хатою. На наш загальний страх тато пішов до Довбуша, який уже був у хаті й, погрюкавши кулаком у вікно, гукнув: «Гей, Довбуше, виходь, маєш горілку й жида на закуску!» Довбуш з'явився із сокирою, але не встиг поворухнутися, як у пику йому полетіла чотиригранна пляшка «дев'яностовосьмиградусного», затим удар кулаком, стусан у живіт, і Довбуш лежав у лайні — легенда не врятувала...

Тато забрав сокиру й прийшов додому, а дотепний брат Янкель сказав: «Тату, пошли йому ще й рибу, бо перчена риба без «дев'яностовосьмиградусного» все одно не смакує!» Тато дав Янкелеві гроші й сказав: «Вибач, Янкелю, але ж треба колись пригостити пляшкою горілки доброго сусіда». Янкель пішов за іншою пляшкою.

Ні, у Сколе було не дуже затишно.

Через якийсь час у більшості з нас поблідли обличчя й почали боліти суглоби, особливо в підколінних ямках. А в Абрума і Янкеля з'явилися перші ознаки х-подібних ніг.

Одної суботи приїхали гості. Двома великими критими підводами прибув наш вуйко Лайзер з іншим фірманом. У суботу ввечері все було запаковано й повантажено, і ми вирушили геть.

Наступного ранку в містечку Долина нас наздогнав «усміхнений» агент, який цього разу, щоправда, зовсім не усміхався. З ним було двоє жандармів, які наказали татові повернутися. Тато не погоджувався, пішов із жандармами до бургомістра Долини, який розсудив так: доки «усміхнений» не доведе, що ми обікрали пана Ліфшіца або вчинили вбивство, ніхто не має права

нас затримати. Бо не можна покарати чоловіка за спротив тóму, щоб його діти стали каліками. Ми повернулися назад у Вербівці, в хату, де жив лише старший брат, який мав із татом довгу бесіду.

День потому вони обидва поїхали до міста, щоб побачитися з нареченою брата. Вона була бідною родичкою багача Шлоїма Бера Оффенбергера. Дуже гарна, здорова дівчина із трохи широкими стегнами. Заручини відсвяткували у пана Оффенбергера. Шахне побіцяли сто п'ятдесят гульденів посагу. Ці гроші запропонували татові за те, щоб ми покинули село й переїхали в окружне місто Городенку. Через кілька місяців було весілля, ми, малі, залишилися вдома, нам принесли солодошів, і ми переїхали в інший дім.

Найстарший брат привів додому свою молоду дружину, яка нас не любила, а ми відповідали їй взаємністю. І брат відчужився від нас.

Одного дня ми знову повантажилися на дві підводи й забралися з села. Дорогою нас змочив дощ, підводи були відкриті, й усе промокло до нитки. Тато вважав, що це добрий знак: «Усе погане, що було в минулому, змив дощ». Ми приїхали до Городенки — і визирнуло сонечко. Але як тільки ми завернули у першу вуличку міста, дорогу нам перейшла жінка із двома порожніми відрами. Тато зблід, звелів зупинитися і, витерши піт з чола, мовив: «Діти, це недобре, але більше вертатися ми не можемо».

Отож, ми заїхали в одну із задніх вуличок, зупинилися перед маленькою вбогою хатиною бідного кравця Хаїна Карініка, в якого винайняли кімнату. Тут не було стайні, не було оборогу, гноївки, домашніх тварин. Ми спали дуже тісно, четверо на малій вузькій лаві, валетом по двоє, й так само на печі й на підлозі.

У перші ж дні в містечку почався тиф, один за одним будинки позначалися ризкою, накресленою чорним вугіллям, що означало: «Тиф!» Невдовзі й на нашому будинку з'явилася така ризка, усі злягли хворі в гарячці й лихоманці. А потім я не знав, чи це сон, чи ява: бачив лише велетенські табуни вошей із зеленими че-

ревами й червоними тулубами, що немов мурашки, сновигали туди-сюди по мені, як по горі, а я німотно лежав, не в змозі ані поворухнутися, ані закричати; а потім прийшов чорний вовкодав Юзя Федорківа, живіт у нього був теж зеленим, а верхня частина тулуба червоною, з його велетенської пащеки звисав червоний, мов полум'я, паруючий язик; собака схопив мою голову в пащу, телепаючи мною на всі боки, але голова не відірвалася від тіла, і я заволав, і заревів з усієї сили, але з горла в мене не вирвалося ані звуку, і червоно-зелені воші лазили моїми ногами, між стегнами, по животі, по спині й шиї, під пахвами й між пальцями, залазячи у вічі. Я намагався струснути їх, почухатися, але мої руки не слухалися, і я побачив тата й доброго брата Ляйбці, як вони, свіжі, щойно прийшли з лазні, я кричав і кричав, але губи ледь ворухнулися й не було ані звуку; вони обидва приязно дивилися на мене, усміхаючись і гадаючи, що я лише жартую, а я нічого не міг їм пояснити. І ось ціла гора звелася, мов стіна, і я скотився донизу, zostавшись лежати невідомо де, та несміливо й утомлено розплющивши очі, відчув, що все тіло моє мокре, а тато і брат Ляйбці, які лежали зі мною на печі, поклали мені на чоло рушник із прохолодними кружальцями сирої картоплі, й огрядний лікар Канафас тримав мою руку в своїй, у другій тримаючи великий цибулеподібний годинник і щось по-польському запитуючи мене; побачивши за його пенсне пару червоних вирячених очей, схожих на очі пса Юзя Федорківа, я заплакав, почув власний плач, почув, як тато, гладячи мене, говорить до мене, заспокоївся, відчув утому й невдовзі заснув тривалим, глибоким сном, а коли потім прокинувся, то лежав із братом Ляйбці на печі, на якій у дерев'яному кориті стояла випічка, яку сусіди завжди передавали через вікно, але нам не можна було їсти; і вдень я вкрав буханець білого хліба, і ми з братом їли та й їли, крали ще і так крадькома відгодувалися й одужали. Ми першими піднялися на ноги, могли вийти із задухи на вулицю та вдихнути нарешті свіжого повітря.

11. Окружне місто Городенка, велика конкуренція

Між селом Вербівці й містечком Городенка різниця була більшою, ніж між містечком Городенка і будь-якою європейською столицею. Адже Городенка вже мала всі ознаки непевного, метушливого, словненого конкуренції міста, тоді як Вербівці були спокійним, стабільним і мирним селом.

У селі жили із землі й контактували з нею. У Городенці жили один з одного, один біля одного і не контактували один з одним. У селі все було впорядковано: кожен знав, з чого він живе, кожен знав, що він має. Жили разом із домашніми тваринами, із землею, та навіть із порами року в упорядкованих відносинах. Часом траплялося нещастя, хворіла худобина, спека висувала землю або навесні раптом налітав град, плюндруючи посіви й цвіт. Або посеред літа, коли на полях кипіла робота, звідкись з'являлася чужа, вагітна грозою хмара і, спіткнувшись об місцеву хмарку, проливалася дощем. Це викликало не лише сум, але й справжню лють. Люди дивилися в небо, злісно лаючи цю нехарাপутну весну, що зруйнувала градом пагони й квіт. Або сердито висміювали літо, чиї хмари проливаються не в тому місці й не в той час.

Так було у Вербівцях, але в Городенці по-іншому. В селі була вбогість і багатство, а ще град, спека, мор на худобу. Але це могло спіткати всіх, кожного, і в таких випадках люди зближувалися, допомагаючи один одному; у місті ж було по-іншому.

У місті жилося не з землі, а з людей. У місті дивилися в небо, вірячи, що воно всім керує. Польський пан Ромашкан і єврейський банкір Юнґерманн були у місті тими, до кого зверталися всі погляди, бо вони могли людину піднести або знищити. Вони мали управителів, маклерів, які розподіляли хороші посади, ошчасливаюючи таким чином інших, а завдяки цим іншим жили бідніші, а завдяки біднішим — найбідніші.

Побудована Городенка була теж по-іншому, ніж село. Село розкидано непланомірно: садок, хата, далі на деякій відстані повсібіч знову садки й хати. Краща хата, гірша хата, але всі мали солом'яні дахи, так само як усі чоловіки носили однакові лляні сорочки поверх лляних штанів й однакові — кращі чи гірші — овечі шапки.

Але в місті все було іншим. Деякі, переважно службовці, носили короткі піджаки, лаковані черевики, стоячі комірці, жорсткі капелюхи і їздили на прогулянки в бричках, а інші бігали босі в лахмітті. Городенка була побудована рингами. Зовнішнє коло міста найбільше нагадувало село. Лише поодинокі дахи із червоної черепиці, а решта — солом'яні; у цих хатах мешкало українське населення, яке щодня продавало на ринку свою картоплю, цибулю, буряки, квасолу, горох, курей та інший товар.

Потім ішов внутрішній ринг: тут стояли вже більші будиночки, вілли з гонтовими дахами й клумбами. У них жили судові службовці, службовці окружного управління й податкових органів. У центрі, відгороджені парканами, жили євреї. Як же виглядав той центр Городенки? На самій середині був великий ринковий майдан, зусібіч оточений будинками. Домінувала пошта, але найпомітнішим був чепурний польський католицький костел з двома цибулеподібними вежами: білий, чисто потинькований і побілений, на тлі чого було добре видно, що в одній вежі бракує двох цеглин — там сови звили собі гніздо. Посередині майдан перетинала головна вулиця, яку перерізував тракт, так що перед костелом було перехрестя із чотирма вказівниками. На схід тракт вів до Дністра через містечко Устечко до російського кордону, на захід до Коломиї, Станиславова та Львова, на південь до Залщиків, галіційського Мерану, а на північ — до Обертина, міста гендлярів кіньми та злодіїв. Якщо когось запитували: «Ви ж з Обертина?», то негайно чули відповідь: «Сам злодій!» По всі чотири боки лежали сорок вісім сіл, що належали до міського округу.

Єврейська дільниця міста була поділена трактом на дві частини: верхні й нижні вулиці. Чверть, що належала до

верхніх вулиць, мала обсаджений каштановою алеєю тротуар, який вів від суду — першої великої будівлі в західній частині — через ринок, біля костелу, потім на південь уздовж вулиці, що вела до Заліщиків, аж до школи барона Гірша. Верхні вулиці прибирали, підмітали й скроплювали двірники, а нижніми не переймався ніхто. Там був великий рів, який називався провалля і в який люди скидали сміття й відходи, виливали помий, а вдосвіта там можна було побачити цілі гурти з оголеними частинами тіл — люди справляли свої найінтимніші потреби.

Нижні вулиці були брудними та смердючими, і якщо бруду не змивав дощ чи мороз не очищував повітря, то люди просто інфікувалися. Маленькі будиночки стояли суцільним рядом, адже було дешевше прибудуватися до стіни сусіда. Хати притискувалися одна до одної, навалювалися й опиралися одна на одну, немов крихкі й хворобливі істоти, що від слабости, холоду й страху тримаються купи. У цих хатах мешкала біднота: шевці, кравці, столяри, бляхарі, бондарі, муляри, кушніри, пекарі, всілякі візники й вантажники — усе працюючі люди, які з рання до смеркання метушилися, щоб заробити хліб або п'ять крейцерів і принести щось їсти в повну дітей хату. Особливо чекали вівторка, коли селяни і євреї із сорока восьми сіл з'їжджалися на ярмарок. З цього вівторка, з цього ярмарку всі й жили.

Там була тиснява, метушня й пітна штовханина, ніби світ валився. Найважливіша частина — великий ярмарок худоби за містом, на толоці: тут жеребці, втягуючи в ніздрі повітря, впізнавали своїх давніх наречених-кобил або передчували нових, незайманих, й несамовито іржали, обмінюючись привітаннями. Бідні корови, яких сьогодні не доїли, щоб показати їхні розкішні повні вим'я, у відчаї мукали, волаючи про допомогу. Вівці плаксиво бекали за своїми зеленими луками, але найголосніше верещали свині — вони кувікали так, немовби від їхніх ситих задів живцем відрізують кавалки шинки. Між тим довкола сновигали гендлярі зі своїми маклерами, пітніючи, галасуючи,

сердито блимаючи очима, вдаряючи по руках, аж поки врешті не сходило на мізерну незгоду в ціні, якісь три гульдени. Обидві сторони вже давно дійшли згоди, покупець уже давно вирішив узяти коня, корову, свиню чи вівцю, але ж останні три гульдени! Потім, поступаючись один одному, ще раз ударяли по руках, трьома гульденами ділилися, сходячись на двох, на третій пили могорич за вдалий гешефт і за здоров'я худобини.

На міському ярмарку йшлося про менші речі. Бідніші селяни пропонували тут своїх курей, гусей, качок, своє зерно, свій льон, своє полотно, свою олію. Згодом вони йшли до крамів, купуючи барвисті хустки, скляне намисто, шерстяні нитки для своїх вишиванок, цукор, сіль, горшки, сірники, оселедці. Шинки були напхом напхані, пили горілку, пиво, мед, ром, їли свій шматок сала, свою ковбасу, багато хто веселішав, деякі п'яніли, усі тлумилися й метушилися; відкриті, боязкі, цікаві, блукаючі погляди — пропала дитина, зловили кишенькового злодія, переляканий жеребець вирвався й забіг якраз поміж горшки — писк і галас, штовханина й тяганина, впереміш пропонуються сотні товарів, заманюють каруселі, а серед цього всього біднота з нижніх вулиць полює на свій мізерний заробіток. Столяри виставили на продаж свої ящики й скрині, шевці — свої чоботи й черевики, кушніри й кравці — своє лахміття; і все це вимінюється на зерно, яйця, курей, гусей, качок. Найжвавіші жінки й молодь. Жінки пропонують білий хліб, булочки, тістечка, варений горох, квасолу, вареники з різними начинками: з картоплею, сиром, м'ясом, черешнями, вишнями, чорницями. Усі сновигають, горланять до хрипоті, вихваляючи свій товар. Конкуренція, сварки, обдурювання один одного на копійки. Найневгамовніші ми, зовсім малі, бо нам подобається брати участь, відчувати належність, бути частиною всього цього великого тлуму. Ми розносимо квас у скляних кухлях. Це такий підсолоджений яблучний мус, до якого підмішана якась таємни-

ця Файвеля Квасника, який усіх нас водить за носа. Ми купували його квас і ненавиділи його, співаючи йому знущальну пісеньку:

*Ваш Файвель, а наш квас,
Поцілуй у дупу нас.*

Ми кидали у квас лід, він танув, стаючи усе рідшим і холоднішим, а ми вигукували в риму, хвалячи, просячи або й погрожуючи:

«Свіжий квас, холодненький лиш у нас!» або «Хто у нас купує квас, той здоровий повсякчас!» У мене торгівля найкраще йшла з погрозами, і я пронизливо вигукував: «Квас, холодний, помічний, вип'єш — будеш ти міцний! Той, хто квас не буде пити, швидко відкине копита!» Іноді котрась стара селянка, почувши мої погрози, хитала головою, хрестилася й купувала склянку, даючи мені часом зайвого геляра й спонукаючи надалі не говорити тих прокльонів. Я подумав, що вона має рацію. Але потім розміркував, що коли б не вигукував погроз, то вона не дала б мені галера й не купила б у мене квасу. Отож я побачив, що прокльони все ж таки щось дають, і продовжував у тому ж дусі, деяких вівторків заробляючи від тридцяти до сорока крейцерів. Цей невеличкий статок я завжди віддавав татові, він хвалив мене за мою вправність, а я відчував гордість і щастя. Мій на рік старший брат Шабзе заробляв заледве третину з того, він заздрих мені й був невпевнений. Це додавало мені певности й радости — так починалося суперництво, міська конкуренція.

В один із таких вівторків із села прибув старший брат Шахне Ебер, під вечір він пішов із татом до торговця борошном Шолема Луфта і заплатив панові Луфту двадцять п'ять гульденів. Було вирішено, що ми відкриємо пекарню й пан Луфт постачатиме борошно на суму наступного кредиту в двадцять п'ять гульденів, який брат пообіцяв. Тож одного дня ми вибралися із нижньої вулиці, винайняли пекарню у Фроїма Глогера,

біля садиби пана Цулавфа, неподалік від школи барона Гірша, й раптом стали чимось кращим. Ми пекли хліб, звичайні й цісарські булочки, рогаики, а оскільки працювали всі, то мали змогу продавати весь товар дешевше, ніж інші пекарі; але ми самі були собі найкращими клієнтами, бо не могли встояти перед спокусою, й щодня, незважаючи на заборону, кожен із нас ковтав по чотирнадцять-п'ятнадцять підсмажених хрустких рогаликів або цісарських булочок. Кожен був переконаний, що він єдиний, хто це робить, а робили це всі. Пекарня не приносила прибутків. Ми з братом Шабзе ходили до школи барона Гірша, але вночі нас будили, щоб скручувати рогаики й вистукувати цісарські булочки.

І ось трапилося щось, що мало для нашого життя велике значення. Моему братові було сім, а мені шість. Але він був худий, довготелесий, а я приземкуватий і міцний. Я завжди мусив дивитися на нього знизу вгору, і це мене дратувало. Коли нас будили, він прокидався дуже довго, а я підстрибував, мов пружина. Він упирався й плакав — помітивши це, я робив усе бадьоро, з готовністю. Це був початок і базис моєї довіри до себе самого. Мене хвалили лише за рахунок нього — він почав мене ненавидіти, а я — насолоджуватися його безпорадністю. Він втрачав упевненість, а я ставав усе впевненішим. Так було у школі, на вулиці, в іграх. Це почалося ще з продажу квасу. Боже, прости мені, все-таки я трохи винен. І коли я зустрів свого брата через тридцять років, у мене було неприємне відчуття. Він зовсім не змінився. Він мав дорослих дітей, які ставилися до нього так само погано, як колись ми, його брати і сестри. У нього були ті ж самі заплакані, червоні, повні докору очі, він говорив трохи невпевнено, заїкаючись, як і тоді, але тепер він носив бороду, що виглядала несправжньою. Такі бороди носили юні хористи в опері.

У мене було відчуття маленького ніжного вбивства. Я забрав у нього його самотійність, додавши її до своєї, бо ми вже тоді конкурували. Адже ми більше не були в селі, а в окружному місті Городенка, де в гру

вступали всі погані сторони міського життя: суперництво й конкуренція. Бо ж від села Вербівці до містечка Городенка дорога набагато довша, ніж від містечка Городенка до якоїсь європейської столиці.

12. Мій рабин Шімшале Мілнітцер, з любови до якого робилося все (присвячується Бертольдowi Фіртелю)

Мій досвід хедеру в Сколе невдовзі забувся, бо наш рабин — учитель Шімшале Мілнітцер — був стомленим і мирним чоловіком, який не те що не бив нас, а навіть радив, якщо ми давали йому спокій. Він любив казати, що для нього краще зухвалий хлопець із розумною головою, який добре вчиться, аніж «чемна, порядна дитина» з тупою головою. Ми часто зловживали цією його позицією, влаштовуючи йому час від часу невеличкі каверзи.

Якось ми прикріпили жупан учителя до стільця, на якому він сидів. Одного разу ми мотузкою прив'язали його за ногу до ніжки стола, а він лише хитав головою, добродушно і втомлено усміхаючись. Іншого разу, коли він, як це часто траплялося під час уроку, заснув за столом, поклавши голову на праву руку, ми приклеїли його бороду до стільниці теплою ваксою, і, прокинувшись, він просто віддер ваксу зі столу, по шматочку повиймав її з бороди, того дня не обмовившись про це ані словом і не реагуючи жодним іншим чином.

Через кілька днів він мовив лише: «Діти, недавно ви дозволили собі жарт із моєю бородою. Я нічого не сказав — не тому, що не почувався ображеним. Навпаки, я був такий засмучений, що просто не міг нічого сказати. Ви ж знаєте, що у мене багато клопотів і що я дуже бідний. Але любий Господь дав мені бороду, як і можливим людям, що не мають клопотів, як і будь-якому іншому чоловікові. Тому моя борода була для мене втіхою у моїх прикростях. Але, ображаючи навіть бороду на моєму обличчі, ви робите мене ще біднішим, ніж я вже є, і жодного з вас це не збагачує».

Це було в четвер. У понеділок і четвер він любив постити і в ці дні говорив особливо тихо, а ми зніяковіло дивилися у землю; він відіслав нас додому на годину раніше.

Але з цього дня він став для нас святим, як сама Тора. Ми більше не збиткувалися над нашим рабі й більше ніколи не влаштовували йому витівок.

Спочатку він терпляче вчив нас гебрайських літер, що виглядали як маленькі скриньки чи крихітні інструменти, або як мініатюрні будиночки з половинками дверей і воріт, або як кубики-жероби з малесенькими віконцями. У Сколе ці літери часто танцювали у мене перед очима, і я не міг відрізнити одну від іншої. Але тут, завдяки терпінню нашого втомленого вчителя, я їх швидко впорядкував, і мені навіть приносило задоволення їх розрізняти. Невдовзі я міг складати їх, мов скриньки, ці літери зі значками вокальності під ними, міг читати їх, але не розумів, бо ми ж розмовляли на їдиш. Так ми навчилися молитися, не розуміючи, за що власне молимося, навчилися співати, не розуміючи, про що співаємо.

Невдовзі я почав вивчати Хуміш, п'ятикнижжя Мойсееве. Але книга містила різні тлумачення й доповнення, що стосувалися того віддаленого світу, який існував колись і в якому так близько було до неба й до любого Бога, що такі люди, як Мойсей, Авраам, Яків, мати Рахіль та інші великі, навідували Всевишнього так, як у нас у Городенці великі купці й службовці навідують барона Ромашкана чи банкіра Юнгерманна.

І коли хлопчик починав читати Хуміш, влаштовували свято. Однієї суботи пополудні я отримав нову одіж, у родичів і сусідів позичили багато кишенькових годинників і ланцюжків, близько двадцяти чи й більше. Цими ланцюжками й годинниками обвішали мене й ще одного хлопчика, який мав грати благословителя й запитувача. І ось ми обидва стояли на накритутому столі, вчитель, батьки, родичі та сусіди стояли й сиділи у тісній кімнаті довкола столу, повні очікування, із блискучими від збудження очима; і тут усе поча-

лося. Хлопчик розвів ручки в сторони й мовив:

«Гатіснух ес ройшху, вей авірехеху».

«Схили свою голівку, я хочу тебе поблагословити».

«Бен Пойрес Йосеф, Бен Пойрес Еілгою».

«Гарний Йосиф, чарівний Йосиф, так само, як Йосиф Газадик, сподобався Богові й людям, так само й ти, хлопчику, повинен сподобатися Богові й людям».

І всі хором сказали: «Амінь, амінь, амінь!»

А тепер благословитель питав, а я відповідав:

Запитувач: «Що ти вивчаєш, хлопчику?»

Хлопчик: «Хуміш».

Запитувач: «Що означає Хуміш?»

Хлопчик: «П'ять».

Запитувач: «Що п'ять? П'ять булочок за крейцер?»

Хлопчик: «Ні, п'ять святих книг має свята Тора».

Запитувач: «Яку саме книжку ти вивчаєш, хлопчику?»

Хлопчик: «Ваєкру».

Запитувач: «Що значить Ваєкру?»

Хлопчик: «І він покликав».

Запитувач: «Хто покликав? Шамес покликав у школу?»

Хлопчик: «Ні, Господь покликав Мойсея, щоб повідомити йому закони жертви, а жертва священна, і я, маленький хлопчик, також священний, тому рабі, на щастя, почав вивчати зі мною Ваєкру».

Запитувач: «Вивчай, хлопчику, вивчай! Покажи, що ти можеш», — й він підморгував глядачам, які усміхалися від радості й задоволення.

Хлопчик: «Ваєкру, і він покликав мене: Мойсею, одного звали Мойсей...»

Але посередині мене вже перервали, вітаючи словами: «Мазл тофф, мазл тофф», — і мама заплакала від радості, щастя й гордості, і сусідки заплакали разом із нею, усі проти мосї волі стискали мене в обіймах, і я почувався вже майже дорослим. Я помітив, що всі дивляться на мене, я ухилився від поглядів, знаючи, що ніколи ще на мене так приязно не дивилося стільки людей, які прийшли сюди заради мене; й медове тістечко, яке я в цю мить їв, було не таке солодке, як солодощі в моєму серці.

Від того випадку з бородою ми любили нашого ху-дого, високого рабі Шімшале. Найкраще було взимку, бо вчилися ми вечорами й ходили додому з ліхтарем, із задоволенням слухаючи, як він розповідає доповнюючі й пояснювальні історії до якогось одного речення, а іноді й слова.

Він говорив про святість надрукованого слова, про тлумачення слова, про те, що криється поміж словами. Зазвичай він починав так: «Шимон в Леві ахім» — «Симон і Левій були братами». І тут починалося: які це були брати, наскільки сильні, високі й здорові, і що один звався Левій через те, що одного разу, коли він переслідував філістимлянина й знемагав від жаги в пустелі, на нього напали леви, але він схопив левицю, підняв її за пащу й за хвоста і, напившись молока з її пипок, жбурнув геть. Симон своїми плечима міг пересувати гори, засипаючи й хоронячи під ними ворогів. А в них була сестра, дуже гарна. Одного разу, коли братів не було вдома, на неї напали філістимляни та збезчестили її; тоді обидва брати пішли у місто філістимлян і своїми мечами посікли всіх чоловіків та спопелили місто, помстившись так за честь своєї сестри.

А іншого разу ми вчили «Вей ані» — «І я, Яків»; тоді ми заглядали у рот нашому вчителеві, а він розповідав на їдиш, мовою, якою розмовляли люди з нижніх вулиць. «Вей ані» — «І я, Яків, помираючи зараз в Єгипті, наказую тобі, мій сину Йосипе, переправити мене після смерти в Ханаан і поховати там, незважаючи на те, що я не зробив цього з твоєю матір'ю, Рахілью. Я поховав її дорогою до Віфлеєма, навіть не довізши її до міста. І якщо ти думаєш, що падав дощ і були погані дороги, то я скажу тобі: ні. Дорога була суха, уся в ямах, мов решето. Це був час після того, як я відслужив у Лавана, спочатку сім років за Лію, а потім сім років за твою матір Рахіль. Тоді ми забралися, але Лаван погнався за нами і, наздогнавши нас, твердив, що ми нібито вкрали в нього зображення ідолів. Мене ця підозра обурила, і я закричав: «Хто вкрав твоїх

ідолів, нехай помре», — і ось ці зображення були у твоєї матері Рахілі, й вона померла!

І я поховав її там на полі, дорогою до Віфлєса. «Чому?» — запиташ ти, сину. Поясню тобі: я мав пророче відіння, я побачив, як наш народ іде пустелею, пригнічений, самотній і розпачливий; і ось вони натрапляють на могилу матері Рахілі, шукають утіхи, плачуть, нарікають, приказуючи: «Мамо Рахіле, мамо Рахіле, глянь, що трапилося із твоїми дітьми!» І матір Рахіль піде до любого Господа й скаже йому: «Небесний Батьку, що Ти робиш із моїми дітьми?» І любий Господь відповість: «Я караю їх». І мати Рахіль запитас: «Чому Ти їх караєш?» А любий Господь відповість: «Я караю їх за те, що вони танцювали перед золотим тельцем!» А тоді матір Рахіль скаже: «Небесний Батьку, дозволь розповісти Тобі свою історію: коли Яків прийшов, щоб звільнити мене, він був високий, широкоплечий, із розумними очима, ми сподобалися одне одному, полюбили одне одного відразу, зустрівшись біля колодязя. Але мій батько Лаван був хитрий, підступний, селянському лукавий і спочатку хотів позбутися Лії, що була малою зростом, потворною, зі шрами від віспи, а до того ж шепелявила. Коли настала ніч, він покликав Якова в кімнату, я мусила сховатися під ліжку й говорити за Лію, щоб Яків сприйняв її за мене, — так він одружився з нею. Я кохала Якова всім своїм серцем, усім, що в мене було, та все ж не заздрила бідній Лії. Я була всього-на-всього нещасною людиною з плоті й крові, та все ж не заздрила. А ти, великий Бог, Творець усіх світів, заздриш золотому тельцеві!» Любий Бог відповів: «Іди, моя донько Рахіле, іди й утіш своїх дітей, скажи їм, що Я ніколи їх не забуду».

І про Мойше Рабейну в нього завше були нові повідомлення й доповнення. Одного дня він попросив нас півдня нічого не пити через дуже важливу історію, яку він нам хоче розповісти. Ми погодились, і коли він зауважив, що в багатьох із нас уже висохли уста, то дозволив нам напитися, сказавши: «Добру історію слід не

тільки слухати вухами, відчувати серцем і розуміти розумом. Добра історія повинна відчуватися язиком, як голод і спрага. Сьогодні, наприклад, я попросив вас не пити, щоб, за півдня відчувши спрагу, ви могли збагнути, як важко було Мойсеєві й усьому народові блукати сорок років пустелею, де взагалі не було жодної криниці».

І він починав оповідати про Мойше Рабейну і про наш народ у пустелі: «Мойсей водив народ пустелею сорок років. Народ був змученим, впав у розпач і, втративши силу віри в землю обітовану, став дріб'язковим, сварливим, воліючи повернутися назад у рабство до регламентованого рабського їдла. І слухняність щезла, Мойсей стурбовано дивився в небо, і ось одного дня вдарив грім, спалахнула блискавка, і всі зрозуміли, що Господь кличе Мойсея; Мойсей зник, а потім, повернувшись назад, зібрав увесь народ і промовив: «І сказав Господь: кожен юнак, чоловік і старець повинен сьогодні взяти лопату, викопати собі яму й увечері лягти в неї, не питаючи чому й для чого, бо так хоче Господь».

І юнаки, чоловіки й старці копали собі ями й лягли в них увечері, як наказав Господь через Мойсея. І коли наступного дня зійшло сонце, дві третини людей були мертві й залишилися лежати у своїх гробах, і лише третина піднялася, і Мойсей промовив: «І сказав Господь: малодушні й полохливі, маловірні й боязкі залишаться лежати у своїх могилах; але сильні й мужні, відважні й безстрашні, хоробрі й тверді у вірі будуть омолоджені, зміцнені, наповнені новою снагою, щоб іти далі й увійти до землі обітованої — Ханаану».

Наш учитель Шімшале Мілнітцер був знеможеним чоловіком, і в нього вчилися лише бідні діти. У нього самого була хата, повна дітей, він усе бігав, позичав. У нас він завше брав хліб у рахунок занять, але цей хліб ніколи не вираховувався. Тато вважав, що немає гендлю, який би подобався Богові більше, ніж Тора в обмін на хліб, і за ті численні буханці, які рабі у нас отримав, ми мали б стати великими вченими ба навіть рабинами.

Іноді ми влаштовували в хедері маленькі свята. Нас було десь шістнадцять-двадцять дітей. Кожен давав, що міг. Один-два крейцерн. Ми купували білий хліб, оселедця, сливовий узвар, мед, трохи горілки для рабі й сиділи з ним за столом, а він поводився з нами, як із дорослими, як із рівнею; у такі вечори ми купували трохи більше горілки, як зазвичай, і рабі ставав говірким, пояснюючи нам, чому він ніколи не бив школярів, як це робили інші вчителі. Він завжди думав про Єшуа й Мойше Рабейну, як він казав, найбільшого вчителя й найбільшого учня від сотворення світу. І тільки після третьої чарчини обличчя його ставало радісним та гарним, і він починав: «Власне, це історія про Небесного Отця, Мойше Рабейну й Єшуа. Одного дня Господь покликав Мойше Рабейну на гору Нево й сказав трохи збентежено: «Слухай, друже, ти вже достатньо набідувався з народом. Я гадаю, було б добре, якби ти нарешті спочив і прийшов до мене на небо. Як ти гадаєш, сину?» Здивовано й заскочено дивлячись у небо, Мойсей мовив: «Ні, прошу Тебе, ні, я ж мушу привести їх у землю обітовану. А потім, потім — так, із задоволенням. Вибач, Господи, — сказав він, — зараз я дуже поспішаю». І пішов собі.

Через якийсь час Господь знову звелів йому прийти і мовив: «Знаєш, Мойсею, тут, на небі, так нудно, мої ангели вже давно вправляються у грі на своїх духових і струнних інструментах, хочуть свята й питають мене, коли вони зможуть влаштувати тобі прийом. Ти ж знаєш, мій сину, як ми всі тебе любимо».

«Так, так, Отче, я знаю, — відповів Мойсей, — я знаю, але що б ти сказав, якби під час шести днів творення тебе хтось раптом перебив. Ти знаєш ліпше, ніж будь-хто інший, що розпочата робота мусить бути завершена. Пробач, Господи, я сподіваюся, що Твоє небо з ангелами нікуди від мене не дінеться. А по-друге, я хочу поспішити, з Твою допомогою, а потім охоче прийму твоє запрошення у вічність». І він знову пішов геть.

Невдовзі Господь знов покликав Мойсея, і Мойсей одразу сам почав говорити: «Отче, я знаю, ангели ну-

дяться й хочуть свята, на мене чекає золотий трон чи, може, ще щось? Я вже закінчую свою роботу, я майже в Ханаані. Що ще знову? Батьку, прошу, без відмовок, відверто. Я дуже поспішаю».

А Господь у своїй вічній доброті та спокої усміхнувся і сказав: «Мойсею, відвертість за відвертість. Ти знаєш, що я був, є і буду з тобою, але я теж мушу дотримуватись певних законів. Хочеш відверто, так? Дивися, ти маєш учня, Єшуа, який ось уже сорок років сидить на своїй табуретці, слухає тебе, не відступає ні на крок і робить усе для тебе. Тепер у нього самого вже довга борода із сивиною, а він усе чекає й чекає. Настав час, я мушу зробити вчителем і провідником твого учня Єшуа. Ну ось, тепер ти все знаєш, сину».

Мойсей глянув угору на Господа зі словами: «І це все? Чого ж ти мені відразу не сказав? Признач же його вчителем і провідником народу, а мене залиш унизу, сидіти в нього на ослоні й дивитися, лише дивитися здалеку, що буде з моєї роботи, з моєї справи». Господь сказав: «Гаразд, Мойсею, сину, в цьому я тобі не можу відмовити. Іди, а я буду тебе охороняти й захищати». Мойсей пішов, а Господь дивився йому вслід, співчутливо пестячи його плечі своїм небесним промінням.

І коли Мойсей повернувся, то вдарив грім, спалахнула блискавка, і вже його учень Єшуа встав зі свого сидіння, знаючи, що Господь кличе його; він пішов до гори Нево, і Господь промовляв до нього, а народ чекав у побожному страху; згодом Єшуа прийшов, крокуючи відразу до синагоги, і всі побачили німб довкола його голови й зрозуміли, що сьогодні Господь поцілував його. Перед самим темпелем Мойсей ухопив Єшуа за руку й мовив: «Слухай, Єшуа, що Він тобі сказав?» Єшуа вивільнив свою руку, повернувся, щоб іти далі, й відповів через плече: «А ти мені колись розповідав, що Він казав тобі?» — і залишивши його, пішов до синагоги, а народ за ним. І ось ніхто й не помітив Мойсея, як він, засоромлений і похилений, обхідними дорогами хутенько вийшов на гору Нево, де

на нього вже чекав Господь; Мойсей підвів на Господа погляд і сказав: «Чуєш, Отче, візьми мене до себе».

«Ну от, тепер ви розумієте, чому я не повадився з вами, немов із малими дітьми, зі школярами? — сказав рабі, наш рабі Шімшале Мілнітцер. — Ніколи не відомо, хто учень, а хто вчитель. Котрогось дня хтось із вас стане великим учителем, а я буду його учнем. Ви сидите тут, дивитесь на мене й слухаєте мене, як справжні чоловіки. А мені здається, ніби я щойно вчора ходив до хедеру. Потім одного дня дитиною я ліг спати, а наступного дня прокинувся із бородою, а тепер у мене самого повна хата дітей. І зараз уже запізно вчитися ремесла. Погляньте на столярів, шевців, кравців, пекарів — вони не мусять простягати руки (щочетверга він зазвичай ходив просити милостиню й дуже через це мучився); вчіться ремесла, якомога швидше, бо завтра або одного дня ви прокинетесь, обличчя у вас будуть дорослі, у вас самих будуть діти й вас обсядуть турботи, як мене і ваших батьків».

Потім він співав гарні мелодії, розказував страшні історії про духів, чортів, заблудлі душі, що ночами зустрічаються на перехрестях. Заблудлі душі були його коником. Коли така грішна душа іноді не могла піти ні на небо, ні в пекло, то вона жила в собаці, якого били, або у свині чи в курці й могла бути спасенна лише завдяки благословенню когось дуже побожного, хто «впізнавав» душу в цих тваринах. А ще він охоче говорив про різних бісів. Є один сорт особливо лютих, казав він, але такі малі біси, вони здатні лише на витівки. Приходячи вночі у дім, вони перевертають усе догори дригом, розсипають тютюн для нюхання, забивають цвяхами двері або зшивають докупи рукави сорочок. Це було водночас моторошно й весело. І коли ми потім поверталися додому з нашими малими ліхтариками, минаючи перехрестя, я зупинявся й кричав: «Відьми, духи, чорти, сюди! Сюди! Сюди! Туди! Туди! Туди!» Тремтячи й цокотячи зубами, усі бігли додому. Я тремтів удвічі більше: від страху перед нечистю й від

власного крику. Але відчуття, що інші думають, ніби я не боюся, підбадьорювало мене, і я робив це знову й знову. Щовечора зі мною велися переговори, щоб цієї ночі я не скликав нечистої сили. За це мені давали старі кістки, шматочки заліза й гудзики. Вони відрізали гудзики від своїх костюмів та від одєжі своїх братів; але на перехресті я не міг опанувати себе, забував усі домовленості й знову скликав духів, щоб отримати насолоду від страху інших. Так, я був, власне, малим, милим, невинним дитинчам.

Аж до одного дня, коли ми з моїм учителем-рабі залишилися вдвох і він сказав: «Знаю, знаю, ти набагато сміливіший, ніж інші діти, а ще розумніший. Саме тому ти мусиш їх захищати, а не лякати. Зрештою, я не хотів би втручатися у ваші справи. Краще залишу це на твій власний розсуд». І я збагнув, що він має рацію, й ніколи більше не робив цього, але головним чином лише тому, що хотів подобатися своєму рабі-вчителеві Шімшале Мілнітцерові, з любови до якого робилося все.

13. Мабуть, моя перша роль

Нам розповідали, що єврей пан Гірш став настільки багатим, що цісар покликав його до Відня, запропонувавши йому великі почесті й високі посади, на що пан Гірш сказав лише: «Дякую, великий цісарю, але я не можу цього прийняти».

«Чому?» — здивовано запитав цісар. Тоді пан Гірш відповів: «Великий цісарю, Господь зробив мене багатим, а ти хочеш дати мені почесті й титули, але у твоїй землі Галичині так багато маленьких єврейських дітей, батьки яких такі вбогі, що не можуть їх прогодувати, одягнути й послати до школи. І якщо вже я зараз маю щастя стояти перед твоїм лицем, я хотів би попросити тебе, щоб ти дозволив відкрити за мої гроші школи, щоб діти чогось навчилися і щоб, коли вони виростуть, з них були для те-

бе розумні й мужні солдати». І ось цісар сказав: «О, це мені вельми до вподоби, мій любий бароне Гірш».

Так пан Гірш приїхав додому вже бароном Гіршем і заснував школи барона Гірша в Галичині, а одну навіть у Городенці. Школу барона Гірша годі було порівняти з хедером. У хедері було темно й брудно, а Шімшале Мілнітцер любив нас і говорив з нами, як із рівнею. У школі було світло й чисто, але вчителі ставилися до нас, немов до тварин, лупцюючи нас. Але ті, хто вчився, отримували кашкет із лакованим козирком, а за краще навчання давали ще й штани. За дуже добре навчання давали ще й піджак, а за відмінне — одягали з голови до ніг, даючи навіть сорочки й носові хустинки. Стежили за тим, щоб ми ходили до школи чисті й помиті, навіть із начищеними черевиками, в іншому випадку відсилали додому, й це було соромом. Учителі одягалися по-європейському, говорили польською й били нас. Якщо погано були виконані завдання або ми неправильно відповідали на запитання, треба було простягати долоню, і вчитель періщив по ній лінійкою.

Деякі вчителі били для годиться, й це не дуже боліло, але один, який вчив читати й писати на їдиш, пан Вайзельберг, бив ребром лінійки. Це була перша погана людина, яку я бачив у своєму житті. Він мав світло-жовтаву бороду, як у цісаря Франца Йосифа, і з усякого дрібного приводу заглядав у дзеркало, причісуючи бороду, особливо після того, як когось відшмагав; у таких випадках його обличчя ставало червоним, як мавпяче гузно, й він заглядав у дзеркало, причісуючись і чепурячись. На кафедрі лежала його лінійка, дуже тоненька указка для екзакуцій, гребінець і дзеркальце. Іноді він навіть наказував лягти поперек лави й сік нас указкою. Діти, які знали, що можуть бути биті, старалися підкласти під штани маленькі подушечки й інше ганчір'я. Коли це викривалося, штани треба було знімати. Й удари падали на голе тіло, що дуже боліло, а до того ж було соромно. Пан Вайзельберг був майстром цієї справи, й ми ненавиділи його настільки, що ніколи не розмовля-

ли з його дітьми, які ходили з нами до однієї школи. Він приходив не для того, щоб навчати, а для того, щоб лупцювати. Били всі, навіть учителька Хамайдес. І це нас особливо злило. Але ми захищалися своїм способом. Взимку ми приносили до класу шматочки льоду або маленькі тверді сніжки, влаштувуючи малі битви, а навесні нашою зброєю були мільйони хрущів. Ціх хрущів ми приносили сотнями, на таємний знак випускаючи їх, і вони літали навкрути, гудячи й дзижчачи: Хамайдес впадала в істерику й верещала, а ми робили невинні обличчя й тішилися. Одного разу на перерві ми напхали хрущів у її рукавички, у кожен палець по хрущеві — і коли вона, залишаючи клас, хотіла ті рукавички одягнути, то запищала від жаху, а ми — від радості. Вона покликала директора Берласса, довготелесого, худого похмурого пана з блідим обличчям і закрученими догори вусами, й він звелів нам залишатися після уроків аж до вечора. Лише один учитель ніколи не торкався нас, його звали Дрейфус, а коли ми приносили йому додому зошити, то навіть отримували солодощі. Він раптово помер, і хтось написав на його могилі:

*«Якби він не голівся,
тепер би в небі опинився».*

А інші вчителі поводитися з нами, як із малими злочинцями. Але гарні костюми на свята, а взимку смачні густі квасолеві зупи й ігри поза школою допомагали нам це пережити. Усе ж добро, яке барон Гірш зробив для нас, його вчителі не змогли зруйнувати цілком.

Домашнє життя було тепер більш упорядкованим, бо кожен мав свою роботу, свої заняття. Ми, малі, вставляли вже о четвертій годині закручувати рогаики, допомагати вистукувати цісарські булочки. О шостій у солом'яних кошиках ми розносили випічку покупцям і до skleпу на ринку. О восьмій ми йшли до школи. У мене під нігтями завжди були рештки тіста, і я з гордістю показував їх іншим дітям, хвалячись, що вже працюю

вночі, як великі служки. Старший на рік брат Шабзе завжди був дуже втомлений і засмучений, постійно мав почервонілі, підпухлі й невиспані очі. У вільний час він виконував завдання, не беручи участі у вуличних іграх, але, коли вчитель запитував його, він щось боязко нерозбірливо й невпевнено мимрив, і лише я розумів, що він має на увазі. Його, засоромленого й збентеженого, садили на місце, а коли потім після нього викликали мене, то мені залишалося лише голосно й зухвало повторити все, що перед тим сказав він, і мене хвалили за його рахунок. Мій бідний брат Шабзе.

Ми сиділи за третьою партою, а з мого боку сиділи двоє білявих розманіжених рожевощокких дітей нашого з братом віку. Довгі кучері спадали їм до плечей, а одягалися вони у світло-сині й рожеві костюми з комірами-матросками. Це були діти барона Юнгерманна. Вони щодня приносили якісь ласощі. Зазвичай це були канапки — білий хліб з курятиною. Або булочки з маслом і варенням чи медом, або солодкі тістечка з родзинками, намащені маслом, або фрукти: черешні, вишні, яблуко, грушка або персик.

Одного разу на перерві я був, як завше, голодний і поглинав очима ласощі, слина збиралася в моєму роті, і я попросив малого Юнгерманна дати мені трішки. «Ні», — сказав він, відчужено й холодно глянувши на мене й продовжуючи їсти. Я відчув, як кров ударила мені в обличчя, стало соромно, що я його просив, а він відмовив, і я почав ненавидіти обох братів. Відтоді я став дуже неприязним і кожні два-три дні вигадував проти них щось погане. Приніс сажу й натряс її на їхню частину столу — вони забруднили зошити й замурзалися самі. На їхні стільці я підкладав гострі камінці, їм боліло, й вони злилися. Одного дня я поклав на стілець свого сусіда крихітний цвяшок, він сів і зарепетував, усі засміялися, лише я ні — сидів собі з невинним виглядом. Якимось я довідався, що вчителька Хамайдед збирається мене опитати. Отож із отвору в столі я вийняв чорнильницю і, наповнивши її по вінця,

обережно поставив якраз так, що коли мене викликали і я підхопився, чорнило бурхливим потоком полилося на мого малого сусіда. Його рожеве обличчя й світлі біляві кучері, його білий матроський костюмчик — усе було в чорнильних плямах. Клас аж ревів від сміху, малий Юнгерманн плакав, учителька його заспокоювала. А я зробив геть засмучене, знічене обличчя, але десь у животі в мене було набагато солодше, як його найсолодше тістечко з родзинками й маслом... Подібні речі тривали. Одного разу я ривком заскочив за парту й добре штурхонув свого малого банкіра гострим ліктем під ребра. Іншого разу, встаючи, я «випадково» з усієї сили наступив йому на ногу. Я завжди вигадував проти нього якусь каверзу, а він увесь час поглядав на мене з острахом, очікуючи нової витівки. Але одного разу, на перерві, полохливо підійшовши до мене, він сказав: «Чому ти в мене більше нічого не просиш?» «А якби я попросив, ти б щось дав?» Підійшов його брат і мовив: «Ну, то проси». А я відповів: «Ну, то давай!» Я не повірив своїм очам: вони мали для мене цілий сніданок, навіть із великою грушею. Відтоді я щоранку отримувал щось смачне, а тому з радістю очікував на школу. І чорнильниця залишалася в отворі, на стільчиках сусідів більше не було камінців чи цвяхів, а я дуже обережно сів за парту, щоб не торкнутися своїм гострим ліктем ребер сусіда й не наступити йому на ногу.

Ми стали друзями, й після школи я взяв їх із собою на ринок красти фрукти. У нас були довгі палиці із цвяхом на кінці. Коли продавщиця дивилася вбік, ми вдарили палицею з цвяхом по яблуку чи груші — плід був наш, ми зникали. Ми були невеликою організованою бандою, плюндрували сади, а коли десь спалахувала пожежа, бігли «рятувати» й крали, що могли, як сороки.

У коваля ми «знаходили» — якраз коли ніхто не дивився — маленькі шматки заліза, підкови, цвяхи, продаючи все це вдавано побожному Мордехаєві, торговцеві бруктом, який за цінами, що він нам платив, точно знав, звідки ми все це беремо. Мордехай на-

штовхнув нас на одну веселу ідею. Нас було завжди п'ять-шість хлопців. Частина з нас пропонувала йому товар, торгуючись, тоді як інші крали з його власної вітрини шматки заліза, пропонуючи йому; так іноді він по два-три рази купував ті самі підкови й цвяхи, платячи за все — це приносило нам неабияке задоволення. У своєму зухвальстві ми вкрали в його крамниці самовар, одразу ж запропонували йому цю річ на продаж. Він недовіриливо подивився на нас, глянув на місце, де самовар стояв, і почав знімати зі штанів шкіряного ременя. Ми жбурнули йому самовар в голову й зникли, більше ніколи не вступаючи з ним у гендель.

Одного дня від банкіра Юнгерманна прийшов приватний учитель й поскаржився моєму татові, що я не лише сам краду, але й намагаюся зробити злодіями Юнгерманнових дітей. Тато викинув учителя, відповівши, що він помиляється, бо його діти чесні й порядні. Мовляв, учитель повинен довести це, а ще остерігатися поширювати такі чутки про його родину. А коли вчитель пішов геть, тато, випровадивши всіх із кімнати, сказав: «Я вірю кожному слову цього чоловіка, але зараз хотів би почути це від тебе. Скажи, так чи ні, бо ти вчишся в богобоязного чоловіка Шімшале Мілнітцера, а в Торі сказано: «Не вкради», і поки тобі немає тринадцяти років, за твої гріхи будемо покарані ми: я і вчитель. Зізнайся негайно: так чи ні, й скажи, скільки ударів я повинен тобі дати. Я сказав «так» і попросив двадцять п'ять ударів на зад, а тато мовив: «Добре, сину, ти не злодій, бо злодії водночас є брехунами; пообіцяй мені, що більше ніколи не чинитимеш так, і я звільню тебе від двадцяти п'яти ударів». Потім усі повернулися, і тато сказав лише: «Так, так, Юнгерманн сам злодій. Він обкрадає Бога, і світ, і людей, а тому боїться, що і його діти будуть такими ж злодіями. Ми чесні люди, і нам нічого боятися».

Тоді я не зрозумів його, мого розумного доброго тата, але якщо є небо, то він зараз сидить там, усміхаючись, і думає: скільки ж часу треба дитині, щоб вона збагнула такі прості речі.

Одного вівторка на ярмарку сталася велика сенсація. Від найвищої споруди — будинку пана Ноймана — до пошти було протягнуто канат. Чоловік, жінка й хлопчик мого зросту, одягнуті в кольорові трико з блискітками — мама в зелене, тато в червоне, а хлопчик у блакитне, — усі троє вилізли на підвищення. Мама була в барабан, хлопчик тричі довго сурмив у трубу, а тато виголосив промову. Він пояснив, що говорить усіма мовами світу, але тут розмовлятиме польською, бо польською послуговується бургомістр. Потім він розповів, що вони великі митці, доказом чого є його численні медалі, які він отримав від усіх цісарів та королів світу, і що він приїхав у Городенку показати свої мистецькі трюки лише через те, що у нас такий чудовий бургомістр. І тут він мало не заплакав, кажучи, що на кін свого мистецтва він ставить життя своєї єдиної дитини. Його восьмирічна дитина — якраз мого віку — от-от пройде по цьому канаті в повітрі від одного будинку до іншого, і він не вимагає за це грошей наперед, бо — тут у його голосі почулися ридання — якщо з його дитиною щось трапиться, то ці гроші йому все одно більше не знадобляться, але якщо Господь допоможе дістатися по натягнутому в повітрі канаті до сусіднього будинку, то він, його дружина й дитина дозволять собі піти збирати гроші в капелюхи. І він не вірить, що в Городенці знайдуться такі негідники, які після побаченого мистецтва просто підуть геть, не підтримавши митців, які ставлять на кін своє життя і яких нагородили медалями всі цісарі й королі світу.

Тисячі людей на ринку стояли в напрузі. Потім хлопець обв'язав довкола стегон дві мотузки, дали в руки палицю для балансування, батьки спустилися вниз, люди, витріщившись угору на хлопця, зовсім затихли. Тато щось загукав малому, мама витерла сльозу, хлопець перехрестився, й тато проказав двадцятьма мовами: «Увага! Увага! Високоповажна публіко... Видовище починається». І на подив тисячі людей хлопчик, обмацуючи ногами перед собою канат, почав пересувати впе-

ред одну ногу, а потім другу. Наелектризований натовп напружено дивився на хлопчика. Малий крокував далі, дійшов до середини шляху, побалансував палицею в обидва боки й несамовито заволав: «Тату, вітер!» Юрба сахнулася й перехрестилася. Та ось він пішов далі. Слава Богу! Швидше, швидше, швидше — він крокував, балансуючи, тримаючи палицю перед собою, мерщій, мерщій, ще трохи, ще п'ять кроків, о, нарешті він дістався до даху пошти. Ринок галасував, ревів, стрибав, мов божевільний. Тато, мама й дитина збирали гроші, ніхто не пішов геть, усі тиснулися до них, щоб дати свою лепту. Я був неподалік від хлопчика. Я поглинав його очима. Людина грала своїм життям, дитина, як я. Я захоплювався ним і заздрив йому.

А в суботу пополудні я зібрав своїх друзів та сусідських дітей. На землі лежав канат, у руки я взяв лопату для хліба і, заплющивши очі й напруживши м'язи, крокував навпомацки, пересуваючи одну ногу за другою, а коли дійшов до середини, побалансував на обидва боки, ніби збираючись упасти, й розпачливо вигукнув: «Тату, вітер! Тату, вітер! Тату, вітер!» — і повторив те ж саме ще кілька разів. Діти були в захваті. Мій брат Ляйбці пітнів, втупившись у мене пронизливим поглядом, піт збігав уже і з мого чола, а я все повторював виставу. Тепер я йшов канатом швидше до середини й знову кричав: «Тату, вітер! Тату, вітер! Тату, вітер!» Потім ще раз ступав на канат, а діставшись середини, балансував лопатою ліворуч і праворуч, ніби збирався впасти з неймовірної висоти, та розпачливо гукав: «Тату, вітер! Тату, вітер! Тату, вітер!»

Зібралися сусіди, і, коли глуха сусідка запитала іншу, що власне, діється, та голосно закричала їй на вухо: «Ти тільки поглянь! У пекарні спекотно так, що задушитися можна, а він ходить сюди-туди, галасуючи: «Тату, вітер! Тату, вітер!» — певно, збожеволів, бідний хлопчик!»

14. «Мойша-б'ють вікна», портрет містечкового вар'ята

У Городенці було багато вар'ятів, але Мойша, водносп, був корисним вар'ятом. Він був високий на зріст, широкоплечий, завжди замислений, спокійний і намагався ні з ким не вступати в бесіди. А коли його хтось про щось запитував, щоб насолодитися його безпомічністю, — а це траплялося часто, — він любив відвертати голову, щоб, відповідаючи, не зустрітися поглядом із запитувачем. Його відповіді були короткі, він довго добирав слова — так, немовби вони, ці слова, у нього щойно народжувалися, — і завжди знаходилося одне чи два, які не стосувалися справи.

Одного разу, ідучи повз міську лазню, ми, малі вуличні хлопчакки, почули, як він галасує й лається. Ми гадали, що на нього хтось напав, і він захищається, борючись із супротивником, який намагається задушити його, — так відчайдушно і з таким зусиллям виштовхував він із себе одне по одному обривки дивних слів. Ми обережно відчинили вікно, і перед нами у напівтемній лазні постала химерна картина: Мойша стояв посередині приміщення і, пильно вдивляючись перед себе й жестикулюючи, говорив до невидимого супротивника: «Драбина виросла до неба... і блискавиці падають на паршиві голови!!! І через це вибивати шибки? Цілі потоки вихлюпнули в лице... і коріння дерев запахали в горлянку на додачу... і через це бити вікна? Копирсалися пальцями в Талмуді... позбавили небо його блакиті... і через це б'ють вікна? Б'ють шибки, б'ють вікна?» — раз по раз тихо повторював він. Ми, хлопчакки, стояли спочатку завмерлі й перелякані цим театром, але потім почали його мавпувати: «На драбинах паршиві голови вистрілюють в небо, б'ють шибки, Мойшо, б'ють вікна? Ковтнули й вихлюпнули потік із балками, Мойшо, б'ють вікна? Сплюндрували Талмуд у блакитному небі, Мойшо, б'ють вікна? Мойшо, б'ють вікна? Мойшо, б'ють вікна?»

Але він, помітивши нас, одразу втихомирився і, заплющивши очі, байдуже й апатично, немовби нічого й не трапилось, розпростерся на підлозі. Ми самі недовзі пішли геть звідти, поспішаючи назустріч іншим своїм дитячим бешкетам. Та від цього дня ми, а з нами й усе містечко називали його «Мойша-б'ють вікна». Мойша-б'ють вікна одягався в лахміття, але його лахміття все ж було не таким, як в інших містечкових вар'ятів. Ганчірки на його тілі не були брудними, а довкола стегон усе ретельно підперезано мотузками.

Як узимку, так і влітку він ходив босоніж. Так, у нього були гарні, навіть граційні стопи. Коли хотів їсти, то брав із лазні дві цеберки й приносив води. Вода за їжу. Але зазвичай він ніс воду прямо до пекаря, отримуючи за це буханець несвіжого хліба. Покластися на нього як на водноноса було годі, бо він носив воду, лише коли хотів їсти. Втамувавши голод, він одразу переставав носити воду, знову ховаючись у містечковій лазні чи в якомусь хліві в купі соломи, де любив лежати, тихо розмовляючи сам із собою й переводячи подих, щоб подумки висловити собі зустрічні аргументи. Коли ми, вуличні хлопчаки, дражнили його, він намагався просто не реагувати. Але якщо лише поблизу нього опинявся такий дорослий пройдисвіт, він ставав буйним і небезпечним, скрипів своїми білими зубами, а його чорні очі горіли на темному, покритому волоссям обличчі. Й лобуряки остерігалися його кулака, його кістлявих рук, що зазвичай мляво звисали вздовж широкоплечого тіла. Мойша-б'ють вікна мав власний стиль життя, як справжня особистість. Він був не з Городенки, приїхав звідкись, але ніхто про це не говорив. Його ество випромінювало гідність, й атмосфера довкола нього була немов кільце. Можна було б гадати, що в світі немає нікого убогішого, ніж містечковий божевільний. Але кожен знав, що Мойша-б'ють вікна на голову вищий від пересічного мешканця Городенки і що він — аристократ порівняно з іншими містечковими вар'ятами.

Одного разу на Песах йому хтось подарував чисту сорочку і костюм. Вимитий і чепурний, він ішов попо-

лудні задніми вуличками й виглядав дивовижно, нету-тешньо й гарно. Люди, що сиділи перед хатами, стояли в дверях, визирали з вікон, прикипали до нього поглядом, немовби вперше бачили. У жінок загорялися щоки, чоловіки дивилися з заздрістю. Прості ремісники заздрили його широким плечам, а вивчені — шляхетному виразові його обличчя, й сьогодні ніхто не наважувався глузувати з нього. І від дому до дому поширювалася чутка, що Мойша-б'ють вікна зовсім не хто-небудь і вже зовсім не містечковий причинний.

І зараз, коли він зник із очей, люди збилися в малі гурти, обговорюючи побачене, а побожна Ханне Рахіль, пророчиця, присягалася, що вона на власні очі бачила німб, що сяяв довкола його голови. Кривий Йосьо, кравець, який мав хворі легені й завше кашляв, клявся рештками своїх легень і своїми сімома дітьми, що Мойша-б'ють вікна — це Ламед Вовник, один із тридцяти шести праведників. А Хаїм Занке, візник, у притаманній йому манері твердив, що для такого в один із днів може розверзтися небо, і, якщо Городенка буде погано з ним обходитися, варто йому буде раз цвяхнути там небесним батоном, і ціла Городенка зникне з цього світу! Так, казав інший, однозначно видно, яка велика й небезпечна сила криється в ньому, в Ламедові Вовнику. Це ж щось та й означає, адже на ньому тримається одна тридцять шоста частина світу!

Але ми знали, що він не Ламед Вовник. Він був Бохер із Бродів, галицького містечка на російському кордоні. Він мав там одружуватися із Ханне Хіфре, служницею багатого крамаря Реба Горовіца. Але сталася невелика прикрість: одного дня хвороблива крамарева дружина мадам Горовіц злягла й померла. І тут маєтний і тілистий Реб Горовіц собі на радість, а цілим Бродам на зло, вирішив одружитися зі своєю пишногрудою й широкозадою служницею. А в першу шлюбну ніч, коли молодята за старим звичаєм лягли спати, Мойша побив у них шиби в усіх вікнах і, осоромлений та зганьблений, втік до Городенки. Уже в Городенці

він став містечковим вар'ятом, носив воду, лише коли був голодний, і спав у міській лазні або в стогах соломи. А кожного Песаху, коли хтось давав йому чисту сорочку й одіж, усі думали, що він Ламед Вовник.

Він був лише нещасною людиною з убогого народу, і цю людину діти й усе містечко любили кликати «Мойша-б'ють вікна».

15. Сім'я зменшується, але бідність зростає

У кожному непорядку є порядок, певний упорядкований непорядок. У безладді нашої сім'ї також була метода. Так, старший брат зі своїм приданим допоміг татові заснувати пекарню, а одружившись, мешкав тепер у селі, як раніше жили ми. Так само, як наша мама татові, його дружина щороку народжувала йому по дитині, і в нього стало таке ж стурбоване обличчя, з'явилися ті ж самі зморшки на лобі, що й у тата.

Одного дня дотепний брат Янкель спакував свою дерев'яну валізку і з запашної вишневої гілки вистругав нову палицю; підійшов тато, питаючи, що він, власне, збирається робити. Янкель сказав, що дуже багатий бездітний чоловік із міста Мішкольц в Угорщині лежить при смерті й послав по нього, щоб він отримав у спадок усе його майно. Тато усміхнувся й запитав, чому саме по нього послав багатій, а Янкель сказав, що хтось розповів багачеві, який Янкель веселий, і про всі мистецькі штуки, які він уміє, і заможний чоловік, перш ніж померти, захотів ще трохи посміятися.

І тут Янкель почав говорити з черева, не ворущачи устами, навсібіч крутив очима, вивертав назовні підколінні ямки, мов арки, гавкав, як пес, хапаючи нас, мукав, мов корова, кукуракав, як півень, і всі сміялися, а тато запитав, коли він повернеться; Янкель, закінчуючи вирізання вишневої палиці й не дивлячись татові у вічі, із несподіваною серйозністю і смутком в голосі сказав: «А коли? Ста-

рий чоловік має комори, повні золота», — і, мовляв, після смерті чоловіка, коли він, Янкель, усе полічить, то повернеться четвіркою коней, запряженою в повну золота карету, яку він подарує татові. Підхопивши валізку, він сказав, що повернеться скоро, попрощався й зник.

Він не повернувся більше ніколи. Ми ніколи більше нічого не чули про нього, а коли хтось про нього питав, ми зазвичай відповідали: «О, Янкель, він дуже щасливий, він став спадкоємцем мільйонера в далекій Угорщині й зараз сидить, одягнутий в шовки й брокати, лічачи золото в коморах, а коли полічить, повернеться додому й візьме нас усіх із собою, щоб зробити нас щасливими». Ми чекали на Янкеля все життя, він ніколи не написав, і ми ніколи більше про нього не чули.

Другий після найстаршого, Абрум, поїхав якимось із візниками до Львова й там залишився. Через деякий час він повернувся додому, одягнутий по-міському, з подарунками і, щасливо й задоволено усміхаючись, попросив тата поїхати з ним, бо він, мовляв, знайшов наречену й хотів би показати людям, що теж не під плотом народився, і тато повинен бути окрасою його весілля. Тато був зворушений і гордий, одягнув свій суботній одяг і поїхав на весілля. Повернувшись потім, він розповідав чудеса про гарну Абрумову дружину, про те, який великий Львів, і про те, що Абрум торгує овочами й спілкується із солідними людьми, й ніхто там не кличе його на прізвисько, ніхто не сміється з того, як він говорить, усі люди живуть між собою дружно й заробляють краще, кожен зайнятий, ніхто не має так багато часу, щоб пліткувати один про одного й глузувати один з одного, як у Городенці. Щоправда, Львів — велетенське місто. Татова розповідь справила на нас таке велике враження, що кожен таємно зажадав виїхати, втекти у великі міста, де всі були зайняті й приязні та не мали часу на плітки й глузування. Отож тепер четверо найстарших братів пішли з дому: Шміль зник перший, найстарший Шахне Ебер залишився в селі, Янкель пішов лічити свої мільйони, Абрум одружився у Львові.

Коли ми відкрили пекарню, додому повернулася сестра Рахіль. Вона сказала, що була у татової сестри тітки Тауби у Вижниці й стала модисткою; і справді, з дроту, тканини й соломи вона вміла робити цікаві капелюшки. Ніхто не говорив з нею про її друга Івана. Усі були раді, що вона вдома, а отже, сім'ї не загрожує погана слава. Тепер вона була дорослішою й гарнішою, щосуботи хата була повна її шанувальників, які, щоб мати привід приходити до нас, старалися потоваришувати з братами.

Ми страждали від цього, бо самі погано говорили про дівчат, які ходили з парубками. Ми, частково як брати, а частково як майбутні чоловіки, турбувалися про добру славу сім'ї, а крім того, ми просто ревнували. А її турбував лиш непорядок довкола нас. Вона тільки сміялася, моргаючи своїми блискучими чорними очима, й годі було не дивитися на її великі білі зуби та на округлі з глибокими ямочками щоки, що пашіли здоров'ям. Вона сміялася з кожної дурниці, з будь-якого слова, реготала, мов дика кобилиця.

Ми страждали від цього, майже ненавидячи її, бо чули, які brutальні зауваження парубки роблять щодо інших дівчат. І справді, якось ми почули, як один парубок точно таке ж каже про нашу сестру. Камінням ми проламали йому череп, прийшли додому, схопили нашу красуню сестру й зі всією люттю вчепилися в її коси. На це надійшов тато, розборонив нас, ми плакали, Рахіль плакала, ми пояснили, що не хочемо мати курву за сестру! Тато покарав нас і сказав, що такого й припускати не можна, що подібне в нашій сім'ї виключено, й більше ми про це ніколи не говорили.

Але й Рахіль, здавалося, стала обережнішою, бо тато пішов з нею прогулятися й мав з нею довгу розмову. Вона сиділа в нашій будці на ринку й продавала випічку, яку ми, малі, приносили з пекарні в кошиках. Через деякий час ми знайшли у нашої сестри Рахілі носові хустинки, на яких були вишиті побажання, а також її ім'я та ім'я парубка, з яким вона таємно «крути-

ла любов». Знову був скандал, і вона остаточно забралася до тітки у Вижицю.

Найстаршим братом у домі тепер був Ляйбці. У нас працювали ще два чужі пекарчуки. Одного звали Бочечка. Він був товстий і міцний, щотижня отримував півтора гульдена, а також харчування й помешкання. Улітку за помешкання правила комора, де тримали борошно, а взимку — піч. Усі ми спали, де доведеться. Я заздрив Бочечці через його свободу й незалежність. Закінчивши роботу, він ішов гуляти, мав гроші, міг купити, що бажав, тоді як ми, власні татові діти, працювали набагато більше й не отримували жодних грошей. Я підглядав за ним, коли він працював, і навчився у нього вправності, через деякий час ставши найспритнішим у закручуванні рогаликів та вистукуванні цісарських булочок.

Отож, Ляйбці було шістнадцять, але він виглядав старшим, бо був високий і міцний, однак неповороткий. Лише у п'ять років він почав ходити й говорити і був найогряднішою дитиною в сім'ї. Був білявий, його не приваблював гарний одяг, але він любив добре попоїсти й ночами, коли всі спали, варив собі різні смаколики, якими ділився зі мною. Він був мовчазний, ніколи ні з ким не сперечався, охоче віддавав усе, що мав, був найдобродушніший з усіх. Про нього казали, що в нього немає жовчі, й ще від часів тифу між нами виникла тісна дружба. Ми доповнювали один одного: я любив його важку породу, а йому подобалася моя спритність.

Я був єдиний, хто знав, що у п'ятницю після вечері він ходить до борделю, завше з різними дарунками; а іноді в інші дні тижня він посилав мене із шовковими панчохами, барвистою хустинкою або з шоколадом до маленької проститутки Салки, яку палко й таємно кохав. Назад я приносив йому цидулки, які й читав для нього, бо він не вмів ні читати, ні писати; я сам komponував для нього відповіді, користуючись інструкцією для написання листів. Три такі інструкції я знав напам'ять, і мій брат захоплювався моїми великими знан-

нями. А ще я завжди крав гроші й таємно тицяв йому. У нас була велика таємниця, і ми й тут доповнювали один одного: я захоплювався його дорослістю, його мужністю, а він моєю боеготовністю й гарними листами, які я для нього писав. Одного разу Салка захворіла, пішла до шпиталю, а звідти до іншого міста. Мій брат Ляйбці став ще скупішим на слово і почав худнути.

Однієї ночі ми обидва не спали, він якраз запікав на вугіллі шматок печінки і сказав, що в нього є таємниця і цього тижня я мушу вкрасти хоча б два гульдени. Я це зробив, а в суботу після їжі він прошепотів мені, щоб я окружними дорогами пішов до будівлі суду, де ми з ним зустрінемося. Я здавався собі таким важливим і таємничим та прийшов туди раніше від нього. Звідти ми подалися на передмістя, а коли остання хата залишилася позаду, ми сіли на узбіччі, й він сказав, що не має чого більше робити вдома, що всі дорослі парубки виїхали, й він теж іде геть. Потім ми трохи поплакали, й він пообіцяв, що дозволить мені відвідувати його всюди, де він опиниться; і, мовляв, це якраз добре, що він, дорослий, іде перший і зможе щось підшукати й для мене. Після цього ми поцілувалися, я стояв, мов укопаний, не вірячи власним очам. Він пішов, озирнувся, помахав мені капелюхом, усе зменшувався, а я дивився йому вслід так довго, поки він не зменшився до розміру огризка олівця та зник.

Геть розбитий, я повернувся додому, а коли настала ніч, пішов у пекарню і з власної ініціативи почав робити його роботу: розчинив закваску на хлібне тісто, приготував опару для булочок, а коли тато вночі прийшов на роботу й помітив, що Ляйбці щез, він лише сказав: «Мої любі діти, немов птахи: щойно вб'ються в пір'я, відлітають геть, не сказавши татові ані слова — мабуть, так має бути».

І я засоромився своєї таємниці, щодня тепер виконуючи роботу Ляйбці й таємно прагнучи теж наживати п'ятами. Через півроку від Ляйбці прийшла поштівка. Тато одягнув окуляри й голосно прочитав: «Любий тату, я не писав тобі, бо ти не навчив мене писати й чи-

тати; зараз я познайомився з гарною дівчиною, і вона пише за мене. Я працюю в Станиславові у пекаря Сейбольда і, дякувати Богові, здоровий. Сподіваюся, що ти теж. Твій вірний син Ляйбці». Тато зняв окуляри, поклав їх у футляр, і дві великі сльози скотилися на його бороду. Я вперше бачив, як він плаче.

Так сім'я зменшувалася, але бідність зростала. Вичерпавши братове придане, ми не могли більше утримувати пекарню. Ми збанкрутували. Діти росли — невдовзі я покинув школу і став пекарчуком в іншого пекаря — нашого колишнього конкурента, але це мені подобалося більше. Я став самостійним і в десять років відчував, що можу прогодувати себе. Це було втіхою, яка дуже допомогла мені в житті.

16. Мій брат Шміль із багатую фантазією повертається

Від утечі Шміля минуло кілька років, й одного вечора, саме перед тим, як ми мали покинути село, прийшли селяни й повідомили, що вони бачили Шміля на кінному ярмарку. Потім прийшов вуйко Ляйзер із привітаннями й запитанням, чи був уже вдома Шміль, мовляв, він розмовляв зі Шмілем на ярмарку. Згодом прийшли ще кілька парубків, давні друзі й приятелі, які теж бачили Шміля на ярмарку й хотіли з ним поговорити. Елікуне із сільського шинку прийшов нас привітати, бажаючи довідатися новини, які Шміль привіз із собою з далекого світу, бо він теж бачив Шміля на ярмарку. Хата була повнісінька, усі чекали, ми всі хвилювалися й довго не лягали спати, та Шміль не прийшов. Але тієї самої ночі зі стайні Юзя Федорківа зникла його найкраща трирічна кобила. Усі в селі захвилювалися, а на наступному ярмарку Юзь Федорків упізнав свою кобилу в гендляря кіньми Менделя Шпірера. Шпірер розповів, що купив коня в одного із синів Гронаха, й сьогодні продавець повинен принести йому документ. Отже, він

не мав жодних юридичних підстав для купівлі — вибухнув величезний скандал. Старший брат Шахне Ебер, який завжди дбав про добру славу сім'ї, сів із гендлярем кіньми і Юзем Федорківим у шинку, вони випили багацько кухлів пива, мирно все обговорили й дійшли згоди: розділити шкоду. Федорків отримав кобилу назад, і справа була забута.

Відтоді минуло багато років, ми жили в Городенці, але історія з конем так цілком і не прояснилася. І ось Шміль повернувся додому. Йому виповнився двадцять один рік, він мусив постати перед військовою комісією. Одягнутий він був дуже елегантно, мав на собі гарне пальто з каракулевим коміром, галіфе, на ногах брунатні чоботи, як у кавалерійського офіцера, а в суботу вбирав чорний костюм, лаковані черевики й рукавички з тонкої шкіри, які він переважно тримав у руці, щоб було видно численні перстені на його пальцях, а ще він завше ходив із тростиною, обплетеною брунатою шкірою. Його кучерява голова була зачесана на проділ, а темно-зеленого оксамитового капелюха він надягав завжди трохи набакир, так що на лівому боці чола з-під капелюха вибивалися довгі пейси. До того ж він твердив, що не може більше говорити на їдиш, лише німецькою. Він розмовляв німецькою з усіма, навіть з малою мамою, яка просила його говорити з нею на їдиш, принаймні коли вони віч-на-віч, щоб вона могла сприймати його як власну дитину. «Ні, мамо, — стояв на своєму він, — я з Мисловіц (Мисловіци — маленька діра біля Моравської Острави, у старій Австрії), де лиш німецьки говорять». А ще в нього був товстий гаманець, набитий банкнотами, який він, сповнений гордоців, показував, і з усмішкою говорив, що тепер він міг би купити собі навіть маєток. На першому ярмарку він купив собі гарного коника, цілий день гарцював на ньому довкола, говорячи «німецьки».

Одного разу він забув удома свій гаманець і сестра Рахіль, прагнучи побачити, скільки мільйонів приніс додому наш брат, заглянула туди: всередині було

шістдесят п'ять крон справжніх грошей і багато купюр вартістю тисячу крон. Але як тисячки вони виглядали лише з одного боку, а на протилежному боці можна було прочитати напис великими літерами: «Саме стільки коштує кухоль пива, яке ми продаємо лише за п'ять крейцарів. Шинок «Під дзвоном» у Мисловіцах».

Ще того ж дня таємниця стала відома на нижніх вулицях, і всі раділи, що навіть у Мисловіцах мільйони не валяються під ногами, а нашого брата, який до цього часу носив прізвисько «Шмілько Кінь», перехрестили в «Немця з мільйонами». Тато усміхався, зауважуючи, що це лише спочатку так, згодом усе налагодиться, Шміль знову навчиться говорити на їдиш і звикне до того, що в Городенці можна жити й без мільйонів.

Ми мали в селі далеку родичку, яку називали тітка Генє. Вона торгувала гусьми та курми й мала трьох дорослих дітей: двох одружених синів, великих дужих молодиків — один був фірманом, а інший вантажником — і дорослу доньку, трохи несповна розуму. Одного суботнього надвечір'я Шміль пішов із нею за місто прогулятися, змучився й ліг з нею в жито відпочити. Під вечір бачили, як вона бігла нижніми вулицями, плачучи й примовляючи. За хвилину перед хатою тітки Генє зібрався натовп. Чути було лише, як донька голосить: «Мамо, Шміль на полі щось мені заподіяв! Мамо, допоможіть! Я така нещасна!» — і вона голосила, схлипуючи й кусаючи свій носовичок.

Тітка Генє послала за моїм татом, людей попросили розходитися по домівках, а тато з тіткою довго й серйозно розмовляли, стурбовано, але мирно. Повернувшись додому, тато сказав, що Шміль приніс від «немцув» погану поведінку. Ми чекали й чекали, нарешті Шміль прийшов додому. В хаті було вже темно, але запалити світло було ще не вільно, бо зірки ще не з'явилися на небі, субота ще не закінчилася. Тато почав: «Слухай, мій сину, я нічого не казав, коли ти по-дурному шваркотів «німецькі», я нічого не казав, коли ти клеїв із себе мільйонера з намальованим мотлохом, я ніколи не розпитував тебе

про ту історію з конем, але якщо ти думаєш, що твоє галіфе, твоє пальто й лаковані черевики дають тобі право поводитися як мерзотник, то ти помиляєшся. Я шмагатиму тебе твоїм батогом доти, доки ти знову заговориш на їдиш і забудеш свої намальовані папірці, або ж покличу тітку Генє, й ми сьогодні ж увечері відсвяткуємо твої заручини з її донькою. Шміль почав гірко вити, жестикулюючи, видаючи лише незрозумілі звуки й смикаючи себе за язика; усі завмерли. Ось він почав рвати на собі волосся й битися в груди. Засвітили світло. Тато дав йому олівця й папір, і Шміль тремтячою рукою написав, що він не може говорити, онімів і просить про допомогу. Мовляв, треба послати за лікарем.

Тітка зі своєю донькою з жита раптом були забуті. Прийшов доктор Канфас, обстукав Шміля, оглянув, позаглядав йому в рота, помасажував скроні. Хата була повна людей. Надворі стояв натовп, усі хотіли побачити гарного кучерявого Шміля, «немця з мільйонами», якого любий Господь так скоро покарав німотою. Лікар звелів заплатити йому два гульдени, сказавши, що Шміль заможний чоловік і що великої небезпеки немає. Пообіцяв, що віднині приходитиме щодня й напише великому професорові до Відня, запитас в нього поради — можливо, це лише простуда голосівок; мовляв, він прийде завтра. Він уклав Шміля в постіль, звелівши дати йому самогонки з перцем, щоб він пропітнів і щоб усе в ньому розчинилося, наказав усім розходитися й пішов додому. Стогнути, виючи й пітніючи, Шміль валявся на ліжку й нарешті заснув.

Наступного ранку він був блідий, мов крейда, й усі дивилися на нього зі співчуттям. Тато допоміг йому вбратися, й усі ми пішли до вундер-рабі молитися. У рабина яблуку ніде було впасти. Він вислухав усе, що тато розповідав, при цьому не спускаючи очей зі Шміля. І ось рабин мовив до блідого й переляканого Шміля: «Шмілю, сину Ааронів, слухай! Перед громадою, твоїм батьком і Батьком нас усіх, який не покидає нас у наших нещастях, я спонукаю тебе зараз помоли-

тися від усього серця й усієї душі». Нашому братові на-вернулися на очі сльози, а рабин продовжував: «Я ба-чу сльози на твоїх очах, отже, наші слова знайшли у твоєму серці відгук, і я знаю, що зараз ти побожний і чесний. Давайте почнемо», — звернувся він до громади й додав: «Юдеї, допоможіть йому сьогодні молитися давенен так, щоб небесна брама розверзлася й наша молитва була почута». І кантор почав, а всі ревно підхопили, і громада піднімалася в побожній молитві — підвівши голови до неба, заплющивши очі, усі були майже в екстазі. І коли зараз кантор вигукнув: «Слухай, Ізраїлю, о Господи, наш Владико, о Боже, Єдино-сущий» — і всі в побожному захопленні повторили це волення до небес, ми почули, що в хорі звучить і голос нашого брата. І вигукнувши: «Мазл тофф, мазл тофф», рабин звелів перервати молитву. Шміль почав робити знаки, мовляв, він усе ще німий, та рабі сказав: «Я, а зі мною й уся громада щойно чули, як голосно ти говориш, але якщо тобі приносить задоволення розказувати нам, що ти все ще німий, то продовжуй, сину. Головне, що твої батьки, громада, яка тобі щойно допомагала, знають, що ти, дякувати Богу, можеш говорити, й ніхто більше не мусить переживати за тебе».

Тим часом склали *тфілім* і накидку для молитви й посідали за великий стіл, на який подали самогон, медові тістечка й омлет. Рабин звелів дати Шмілеві склянку й узяв склянку сам. Свої склянки вони тримали в лівих руках, і рабин подав Шмілеві правицю, а всі напружено дивилися й дослухалися. І ось рабі мовив: «Хай Господь допоможе тобі, щоб твій язик завжди слухався тебе, як і кожної богобоязної людини», а наш брат голосно й чітко сказав: «Амінь, рабі». Спалахнула радість і захоплення, і всі ще довго сиділи разом.

Минули роки. Я вже мешкав у Берліні, а Шміль через Гамбург вирушив до Америки, дорогою навідавши мене. Він не міг сказати й слова німецькою. Я запитав його, як це, власне, могло статися, адже вдома він настільки вільно розмовляв цією мовою, що його про-

звали «Немец», на що він відповів, що говорить «мисловіцьким діалектом». Багато років по тому я приплив до Америки, мого брата звали Сем, він став багатим чоловіком, мав великих дорослих дітей, які народилися в Америці й були вільними та чарівними, якою може бути лише американська молодь. А він усе ще розповідав свої історії про розбійників, і його посправжньому американські діти так само, як і ми не йняли віри його байкам. І вони любили його так само, як і ми. Він ніколи не був нудним, у нього була найбагатша фантазія порівняно з іншими членами родини, й він сам вірив у свої вигадки. Його діти відверто говорили йому про це, кажучи: «Наш тато завжди розказує історії, про які ми знаємо, що вони вигадані, але по-перше, він найкращий тато у світі, по-друге, ми йому дозволяємо вигадувати, а по-третє, ми гадаємо, що більшість європейців не особливо дотримуються правди». Я якраз щойно прибув із Європи, і мені стало трохи соромно за наш старий континент.

17. Кожен бореться власною зброєю

Тато, мій брат Шабзе і я працювали тепер у придворній пекарні Вольфа Бекера. Тато отримував загальну платню за нас усіх, і ми працювали не погодинно. Починали в суботу і з кількогодинними перервами на сон працювали до п'ятниці пополудні. У п'ятницю під вечір ми йшли до парової лазні, ночували вдома, в суботу мали вихідний, а ввечері знову йшли на роботу до наступної п'ятниці пополудні.

Тепер я знався на ремеслі, як справжній пекарчук, і мене не полишала думка вибитися в люди. На великі свята поверталися додому парубки з різних міст, де вони працювали, заробляючи гроші. Вони приїжджали додому, гарно вдягнуті, й розповідали, що всюди у світі набагато краще, ніж у Городенці. Брат мого шкільного товариша Розенкранца повернувся з Чернівців, маючи

на собі не лише синій костюм у смужку, але й високий стоячий комірець зі строкатою краваткою, світло-сірий замшевий капелюх і черевики з тонкої телячої шкіри, на обцасах яких були два гумові коліщатка, що стали для Городенки сенсацією. Ці гумові коліщатка були гарні й практичні: коли вони зношуються, розповідав він, за пару гелерів можна купити інші, а черевики залишаються новими; і ходиш на цих коліщатках, мов танцівник, без жодного звуку. Ці гумові коліщатка так схвилювали мене, що я зі своїм шкільним товаришем слід у слід ходив за його гумовим братом, захоплюючись і заздрячи. Але не лише коліщатка, а й усе в ньому: те, як він ходив, підморгував дівчатам, його змащені олією, лискучі кучері на чолі й постійна зарозуміла, самовдоволена «чернівецька посмішка», яку він приніс додому разом із сірими рукавичками, — схвилювали не лише мене, але й цілу Городенку. Свята минали, й він повертався до Чернівців, але його гумові коліщатка залишили слід у повітрі. Я буквально бачив і чув, як вони завше нашіптують: «Утікай звідси, ти теж можеш нас мати, але не в Городенці».

Однієї суботи пополудні ми зайшли дуже далеко: мій шкільний товариш Розенкранц — брат гумових коліщаток — і я понадягали на себе по дві сорочки й вихідні костюми й подалися в напрямку Коломиї. Наші серця схвилювано калатали, а під вечір, оминаючи рідне село Вербівці, ми вирішили переночувати у тітки Файге — не в мого старшого брата, бо він би нас піймав і відіслав назад додому. Наступного ранку ми прокинулися вдосвіта, напхали кишені зеленими огірками з городу й вирушили далі. Уже з півгодини їдучи гостинцем, ми почули, що нас хтось гукає.

О, це була тітка Файге, у якої ми ночували, яка ніколи не усміхалася, завжди підігрівала рідкі несолені зупи — у неї нічого не смакувало, вона варила зупи зі всього, гадаю, навіть зі старої білизни й ганчір'я, й ці зупи завше були вчорашні й позавчорашні, вона їх підігрівала, ніколи не варила свіжих. Ми запитували

себе, коли, власне, вона варила те, що потім завжди підігрівала? Ми називали її «підігрита тета», бо вона саме так і виглядала! Підігритою! Рідкою й позавчорашньою! Отож, зараз Підігрита наздогнала нас, обнишпорила наші кишені і, познаходивши огірки, сказала, ніби гадала, що ми вкрали яйця, залишила нам огірки й пішла геть. Мені було так соромно перед моїм другом, що я своїй водянистій тітці не забув цього стижу ніколи, й донині.

За півдня мандрівки ми дісталися містечка Гвіздець, що було ще меншим, ніж Городенка. Тут ми вперше відчували «голод на чужині», без зайвих роздумів попродавали свої святкові костюми і, накупивши хліба, сиру, масла й молока, поївши й напившись, раптом звеселіли — у нас були гроші, ми відпочили й рушили далі, а ввечері були в Коломиї. Тут я відразу пішов від однієї пекарні до іншої, вперше вимовляючи пароль пекарів: «Ушітц». А пекарчуки відповіли: «Лемшітц». Сьогодні я гадаю, що ці два слова солідарності утворені від «*Ohne Schutz*» і «*Nimm Schutz*». Пекарчуки завжди любили «мандрувати», особливо влітку. На зиму затримувалися десь за малу платню, але щойно наставала весна, на гостинці можна було зустріти сотні перелітних птахів із пекарень, що гукали один одному «Ушітц», чуючи «Лемшітц» у відповідь, і на гостинці відчувалося домашнє тепло й солідарність пекарні. Пекарчуки, до яких я тепер звертався, говорили зі мною, мов із дорослим, розпитуючи про се, про те, давали хліба й повідомляли, де є вільне місце. Вони відразу відіслали мене до одного малого пекаря, що походив із містечка Яблунів, закутня поблизу Коломиї, й шукав молодого помічника. Чоловік, який колись працював у нас помічником, найняв мене за двадцять гульденів за рік із харчуванням і проживанням. Спати на печі, їжа двічі на день, два крейцери на сніданок «купити щось до хліба». Я одразу подумав про гарні речі, які я потім, перед Великоднем, зможу собі придбати, а особливо про гумові коліщатка! Мій друг Розенкранц також отримав у Коломиї місце

торгового агента у спеціалізованій крамниці, з набагато меншим окладом, але й робота в агентів легша.

Яблунів лежить уже біля підніжжя Карпат. І коли я, пропрацювавши першу ніч, дістав удосвіта перші два крейцери, щоб купити щось до хліба, і вторгував у гуцула на ринку гарні свіжі чорниці, то мою увагу раптом привернула спина якогось чоловіка, що якраз зліз із воза й оглядався довкола; тут я впізнав цю широку спину — це ж мій любий тато! Я кинувся до нього, він узяв мене за тремтячу руку й тихо лагідно сказав: «Іди, дитино, одягайся, я чекаю».

Через п'ять хвилин я повернувся, ми сіли на віз — це була однокінка брата Шахне Ебера, яку він узяв в оренду, — й ми поїхали. Він дозволив мені правити, бо знав, як я це люблю. Цілу дорогу ми говорили про гори Карпати, про добрий чорнозем, про те, яких гарних дітей має найстарший брат у селі, про ціни в містах і про те, що незабаром він збирається піти до вундеррабі в Чернівці. Цього дня мій тато говорив зі мною про тисячу речей, жодним словом не обмовившись про мою втечу. Вічна йому пам'ять!

Повернувшись назад, я пішов працювати до Йося Бонеса. Колись він був у нас пекарчуком, пізніше ми разом працювали у Вольфа Бекера, а зараз він одружився й став працювати самостійно. Він сам був першокласним працівником та файним хлопцем і дуже мене любив. Щотижня він платив мені один гульден, забезпечуючи їжею і помешканням, і я, певна річ, віддавав ті гроші вдома.

Зі мною працював хлопець із містечка Обертин; він був мого віку, ніхто не знав, як його звати, а називали його «Обертинська миша». З першого погляду ми зненавиділи один одного. Він був трохи більший від мене, але худий, мав брунатно-зелену жорстку шкіру в зморшках, немов у старигана, тонкий і гострий рот, немов у миші; коли їв, завжди заслинювався, був липкий, немов черв'як, і огидний, немов хворий щур. Він вважав, що все погано, нічого в нашому місті йому не подоба-

лося. Будинки йому не подобалися, люди йому не подобалися. Він ніколи не сміявся, і в мені його завжди щось не влаштовувало. За кожної можливості він доносив на мене хазяїнові, а особливо любив удавати «милу дитину» перед хазяйкою. Він допомагав їй поратися на кухні, прибирати в кімнаті й навіть доглядати дітей, а вона його теж любила, вислуховувала його балачки й насолоджувалася тим, що я, син людини, в якій її чоловік був на службі, працюю тепер у них.

Одного разу пополудні, коли ми, закінчивши роботу, полягали спати в запічку, він почав діймати й критикувати мене: я, мовляв, уже чепурюся, я високої думки про себе, вдаю із себе дорослого й заглядаюся на дівчат, але залишуся зовсім малим, як ліліпут, і більше не виросту — так він глузував з мене. Я сказав йому: «Ти, мишо обертинська, якщо ти не припиниш та раз і назавше не залишиш мене в спокої, то пошкодуєш про це». Він: «Що мені зробить такий неотесаний грубіян, як ти?» Я: «Я можу спотворити твою мишачу мордочку». Він: «Твої лапи відсохнуть, якщо ти мене торкнешся». Я: «Та невже? Але спочатку вони скрутять тобі твій паршивий карк». Він: «Ах, хай дідько візьме твого тата, курвого сина!». Тут я ляснув його по огидному обличчі. Він знав, як я люблю свого тата, знав, що одного разу я із сокирою накинувся на чоловіка, який напав на тата. Він не відступив, а спокійно повторив: «Дідько на твого тата!» Я вліпив йому ще одного ляпаса, а він повторив тим самим тоном: «Дідько на твого тата!» Я знову вдарив його в обличчя, і все закрутилося: він повторював лайку, а я його бив. Тепер усе пішло цілком механічно, як на коліщатках: лайка — удар, удар — лайка, лайка — удар. Усе швидше і швидше, ми більше не чекали один на одного, він безперестанку проклинав мого тата, а я його безперестанку гамселив.

Я почав утомлюватися, спостерігати за ним, відволікатися на інші речі, але удари й прокляття чергувалися далі. Його очі були широко розплющені, без жодного виразу, він був зашмарканий довкола рта й носа і трохи тихіше,

механічно повторював те ж саме прокляття, я бив його теж слабше, механічно, думаючи: «Він що, дасть себе так лупцювати до завтра?» «Але, — думав я, — він же ж бореться, він відбивається прокляттям, це його захист, це його зброя». Раптом я відчув утому й огиду, немовби лупцював купу нечистот, купу липких черв'яків, моя рука змокріла від його шмарклів, я втомився робити один і той самий рух і далі бив усе слабше, думаючи, що б я відчував, якби був у чужому місті, нікого не мав, а хтось би мене отак товк, і якби я мав таку брунатно-зелену зморшкувату шкіру, як він, і таке гостре мишаче лице, як у нього, — я перестав бити, заплющив очі й опинився, як він, сам у чужому місті, відчув себе вбогим і брудним, засланим, хворим і безпомічним, нещасним і самотнім, повернувся обличчям до стіни, затремтів усім тілом і заплакав, дуже довго й голосно схлипуючи. Згодом я заспокоївся, мені стало соромно, а він усе ще лежав без руху з розплющеними очима без усякого виразу, — я встав, пішов геть і більше до Йося Бонеса не повернувся.

Минуло кілька тижнів, а в моїй правій руці все ще було глухе відчуття задерев'яніння, мені здавалося, що вона все ще брудна від ударів і шмарклів. З думки мені не йшов малий безпритульний шестирічний паршивий жебрак, якого завжди били хлопці. Коли його збиралися лупцювати, він любив казати, по-дитячому трохи сюсюкаючи: «Якщо ти мене будеш бити, вночі плийде моя мелтва мама і своїми стласенно довгими тонкими пальцями й нігтями тебе задусить». На кілька днів це діяло, але, оскільки мертва мама душити не приходила, діти все одно продовжували його бити, а згодом він казав: «Якщо ти мене будеш бити, вночі плийде мій мелтвий тато, який був лізником і має в небі найдовсий ніз у світі, й залізе тебе». Але й це діяло лише деякий час, а потім його знову духопелили. А ще він любив казати: «Якщо ти мене будеш бити, я буду смелдіти», — і це було правдою. Бо це він справді вмів, роблячи це так, що всі тікали геть і залишали його в спокої. Адже у світі так ведеться: кожен воює власною зброєю.

18. Люди і пробудження любови в Городенці

У Городенці жила родина Глогерів. Їх називали Єрішками, за ім'ям старого вісімдесятилітнього пра-батька родини Єріхема. Обличчя у старого було завжди радісним і рум'яним від останньої порції самогонки, яку він щойно залив собі за комір. Він мав маленькі лукаві й веселі очиці, що визирали з-під навислих кошлатих брів, і густу біло-жовту бороду, яка росла вбік, так що здавалося, ніби її задуває вітром. А ще борода виглядала так, ніби була зроблена з льону або зі стружки. Він мав вісьмох синів — сім із них були одруженими склярами й столярами. Прості неосвічені люди, високі, міцні й відважні. Городенка тремтіла перед Глогерами, особливо перед наймолодшим, що був присадкуватим, широкоплечим і задиристим. Його звали Сруль Куне. Ці Глогери часто сварилися між собою, особливо жінки: заздрили одна одній, безперестанку гризлися, а тому деякі брати роками не розмовляли один з одним. Але коли котрийсь із них встрявав у бійку з кимось чужим — усі приходили на допомогу! І якщо хтось потрапляв у халепу, то звертався до котрогось із Глогерів, бо вони допомагали від усього серця, не шкодуючи сил. Наймолодший Сруль Куне, якого всі боялися найдужче, завжди виявляв найбільшу готовність і був найдобріший з усіх. Його друзями були столярчуки, різники, гендлярі кіньми й вантажники, що сліпо за ним слідували. З ними він часто ходив до найбідніших подивитися, чи ті не голодують. Потім ішов до найбагатших, погрозами й тиском змушуючи їх тим найбіднішим допомогти. Багаті його ненавиділи, пишучи на нього анонімні доноси й скарги до окружного управління, а бідні й середняки ставились до Глогерів — особливо до Сруля Куне — з любов'ю і захопленням. Щочетверга найбідніші ходили від краму до краму просити милостиню, а Сруль Куне зі своїми товаришами питали їх, хто дав, а хто не дав. Одного разу в четвер багатий і скупий пан Оффенбергер був

не в гуморі й викинув жебраків за двері, заявивши, що нічого нема й він більше не дозволить брати над собою гору пройдисвітові Срулеві Куне і його банді. Про це зашуміло все містечко.

У п'ятницю вночі «випадково» згорів будинок Оффенбергера. Кожен знав, що це робота Сруля Куне, усі тішилися, але жодна людина не проходила ані словом. У суботу вранці нагоп стояв перед згарищем Оффенбергерового дому, і Сруль Куне, проходячи зі своїми друзями повз нього, сказав: «О Господи, який гріх розпалювати вогонь у суботу. Але це, напевно, зробив сам любий Господь, щоб покарати Оффенбергера за його безсердечність до бідних». Оффенбергер був застрахований від вогню, але шкода все одно виявилась неабиякою. Після цього він знову почав подавати жебракам, навіть більше, ніж перед тим, але в окружному управлінні домігся, щоб у Городенку прислали нових, суворих жандармів. І справді, серед нових стражів закону був один у ранзі фельдфебеля із закрученими догори, аж до очей, вусами, так що його недобрый погляд із-за найдовших волосків цих вусів прошивав, наче куля, і цього погляду ніхто не витримував. З найменшої підозри він арештовував кожного, хто йому не подобався, і дубасив людей у відділку жандармерії. Він часто відвідував Оффенбергера, де його частували самогонкою, «купував» у пана багато речей, не платячи, і любив повторювати: «Гаразд, пане Оффенбергер, ми наведемо тут порядок». Пан Оффенбергер чемно вітався з ним словами: «Доброго дня, пане Порядку». Невдовзі ціле містечко називало жандарма «пан Порядок». В один із ярмаркових днів Сруль Куне з кимось побився, прийшов «пан Порядок» й арештував його. Друзі Сруля Куне хотіли його відбити, але він їм не дозволив, а простягнув руки, даючи начепити на себе кайданки, зі словами: «Гаразд, у Городенці мусить бути порядок, і він таки буде!» Його відвели, містечко було дуже схвильоване, а наступного дня його відпустили, й він ані словом про це не обмовився.

Не минуло й двох тижнів, як одної ночі хтось піймав «пана Порядка», забрав у нього зброю, відрізав один із його гострих вусів, що сягали очей, і добре віддухопелив, доставивши до шпиталю, мов мішок лайна. А гвинтівку з насадженим багнетом, шаблю з портупеєю, сумку з ланцюгами й кайданками, жовті торочки фельдфебеля й жахливий жорсткий капелюх із чорно-синіми крисами передали в окружне управління разом з таким листом:

«У кайзерівсько-королівське окружне управління Городенки!

Цієї ночі ми знайшли в рівчаку п'яного у дим жандарма-фельдфебеля, який забруднив цісарський мундир і цісарську зброю; ми відвезли п'яного жандарма до шпиталю, щоб його привели до тям, а зброю, мундир і капелюх з пером передаємо в цісарсько-королівське окружне управління. Хай живе цісар! Сруль Куне Глогер і друзі».

У Фроїма Глогера, в якого ми винаймали пекарню, був хлопець мого віку: Мойше Мендель. Ми разом ходили до школи, в хедер, красти фрукти, шукати підкови й мали тисячу таємниць. Ми розповідали один одному все, що знали, усе, що хотіли знати, й усе, про що здогадувались. Ми палко жадали примножити свої сили й утамувати свою цікавість. Проквнтнувши свіжий хліб із грубо помеленого пшеничного борошна, ми відразу мацали свої м'язи, переконані, що вони зміцніли. Обсмоктуючи кістки після ярмарку, ми вірили, що від цього зміцніють наші власні кістки. Коли ми їли серце, нирки, легені чи печінку, для нас було очевидним, що внаслідок цього будуть здоровішими ті ж самі частини наших тіл. Однак ми думали, що недостатньо бути сильними, а треба бути ще й розумними, тому в маленькій ресторації почали таємно купувати варений або смажений мозок, розвиваючи так свої розумові здібності.

У цей час у Городенці заклали парк відпочинку з численними альтанками, лавочками, деревами, квітами, гойдалками й іншими розвагами. Цей парк назва-

ли «садом прогулянок». Щосуботи й щонеділі, а також у будні пополудню тут можна було зустріти натовпи молодиків і дівчат. Спочатку парубоцькі гурти ходили окремо, а дівчачі окремо, потім вони починали перемовлятися між собою, обмінюючись жартами, а потім відокремлювалися парочки й говорилося, що такий-то і така-то «ходять» або «говорять». І якщо вони так «ходили» довго, то про них ішов поголос, що вони «бавляться» або «крутять любов».

Субота була днем, сповненим хвилювань. Рановранці сини ремісників вирушали до школи, але не стільки молитися, скільки побачитися. Потім ішли в малий шинок, пригощали один одного горілкою й закускою, ставало весело, плескали язиками про того чи того, обговорювали ту чи ту, а потім ішли в прогулянковий сад. Там уже були дівчата: кравчині, модистки, покоївки й інші. Там зустрічалися парочки, хтось когось у когось відбивав, були «романи», лунали любовні й насмішкуваті пісні, траплялися пригоди й навіть маленькі трагедії. Особливо, коли якась дівчина з так званих «верхніх вулиць», з кращих кіл, закохувалася в якогось дрібного підмайстра і з любови «опустилася» до нього. Втручалися батьки, потім була втеча, таємні весілля й процеси, переполюх, скандали. Усе це було новим для Городенки, тому старше покоління любило казати: «Ми такого робити не сміли». І раптом стало можна. Ми були першою генерацією, що обходилася без свашок. Кожен парубок, який хоч трохи поважав себе, починав «ходити», «говорити» або навіть «крутити любов» із дівчиною.

Повітря в «саду прогулянок» було густе від любовної балаканини. Ми переживали муки кохання, приносили жертви почуттям, душевно страждали й ставали в меланхолійні пози. Читали романи, що хвилювали до запаморочення. Серед них була відома історія про нареченого, який відчайдушно страждав у голодній вежі, куди його запроторив суперник, і про те, як у момент найбільшого відчаю він кинувся вниз з майданчика вежі, але якраз в останню секунду з'явилася його ко-

хана на великому возі з сіном, на якого він і впав, не пошкодивши на собі ані волоска. І ось наречений з коханою лежали в обіймах одне одного, захиляючись разом із читачем сльозами щастя. А ще була історія про молодого барона, який, усупереч злим батькам, кохав власну покоївку. Їх переслідували й виганяли, вони блукали світом під дощем, снігом і в мороз, просячи милостиню, поки нарешті не провалилися обоє у вигрібну яму; лежали там, а за секунду до того, як мали спустити дух, з'явився поштар із листом, у якому було написано, що молодий барон успадковує маєток померлого дідуся; тоді він щасливо повернувся додому й усім на зло перетворив свою багатотраждальну кохану, зневажену покоївку, на справжню баронесу...

У багатого пана Коффлера була маленька прегарна покоївка Ріффкеле з містечка Устечко. Вона була бідна й проста, але чиста й чепурна. Усе прилягало до її зграбненької чотирнадцятилітньої фігурки, увиразнюючи її тугі округлі форми. Вона мала сніжно-білу шкіру, каштанове шовковисте волосся, великі блискучі чорні очі, дві ямочки на тугеньких щічках, рум'янци на яких грали відтінками, і дві малі булочки в пазусі. І коли я у своїй пекарській одежі — у білих штанях, фартусі, сорочці із закасаними рукавами й порваній шапочці, що захищала моє волосся від борошна — ніс удосвіта хліб, вона любила гукати мені своїм дзвінким, розсміяним голосом: «О, Розірвана Шапочка несе сьогодні якісь бліді булочки. Або: «О, сьогодні Розірваній Шапочці вдалися справжні цісарські булочки». Щоранку, несучи випічку, я чув від неї якесь зауваження стосовно Розірваної Шапочки. Розірвана Шапочка се, Розірвана Шапочка те. Ці слова про Розірвану Шапочку краями моє серце, і коли я їх не чув, то почувався смертельно нещасливим. І ось я почав задивлятися їй услід і ходити за нею назирці. У неї була подруга, також покоївка, яка служила у пана Коффлера, саме вона одного разу жестом дала мені зрозуміти, що вони помітили, як я волочуся за ними. Невдовзі я мовби не-

нароком почав вистоювати перед будинком Коффлера. Згодом Ріффкеле теж цілком ненавмисно з'являлась із подругою біля вікна, дивлячись у геть іншому напрямку. Так тривало тижнями — жодного слова, лише калатання серця. Одного дня я голосно сказав товаришеві: «Знаєш, зараз я хочу піти в парк прогулятися». І вона голосніше, ніж це було необхідно, мовила до своєї подруги: «Я ще мушу прибрати, а потім підемо прогулятися, гаразд?» Дівчата зникли з вікна. Ми чекали. Невдовзі вони вийшли й рушили в «сад прогулянок», а ми — на відстані — попрямували за ними. У парку ми шпацирували сюди-туди однією й тією ж алеєю, щораз зустрічаючись посередині й питально витріщаючись один на одного, а через якусь хвилю товариш сказав мені, що тепер я нарешті мушу з нею заговорити, я з ним погодився, й ми навіть придумали першу фразу. Але щоразу, коли ми зустрічалися, мене охоплювало таке хвилювання, що не залишалось ні сили, ні мужності, щоб розтулити рота, і слова застрягали в горлі.

Через кілька годин вона голосно повідомила своїй подрузі, що вже йде додому, а ми, тамуючи гупання серця, подалися за ними й знову застрягли перед їхнім будинком. Невдовзі вони вийшли знову, і ми вчотирьох почали бесіду, але не безпосередньо. Я казав щось своєму другові, а вона відповідала своїй подрузі, при цьому ми не дивились один на одного.

В один із таких вечорів відбулася ось така розмова. Я до свого друга: «Якщо ходиш за дівчиною назирці й говориш не прямо до неї, то точно відомо, що це означає». Вона до своєї подруги: «Якщо ж це так точно відомо, то чому з цього робиться така таємниця?» Я до свого друга: «Це ж зовсім не таємниця, це ж кожному видно, що я декого люблю». «Того, що це кожному видно, замало, комусь слід нарешті про це сказати». Я до свого друга з болісним холодом у серці: «Я обов'язково скажу декому про це». Вона на це, іронічно й виклично, звертаючись до подруги: «Але треба поквартитися, бо наступного тижня дехто від'їжджає у

Заліщики, а потім, ну, потім хтось буде під вікном у когось іншого декого». І дівчата пирснули сміхом.

Увесь цей час ми один на одного й не глянули, я відчував сухість у горлі, мені було душно, серце несамовито калатало, і я промовив до свого друга: «Якщо дехто їде в Заліщики, то я також піду в Заліщики. І тоді треба буде визнати, що це серйозно». Вона, сміючись, до своєї подруги: «Гаразд, я їду в середу, побачимо, як чоловіки вміють тримати слово». Моя відповідь оглушила мене, мовби хтось дав каменюкою по голові: «Тоді, тоді я приїду в суботу».

Запанувала урочиста тиша, я думав про середу і про те, що вона сказала «чоловіки». Я підвів на неї очі, побачив її гарну, сніжно-білу довгу шию, її каштанове з рудавим відтінком шовковисте волосся й те, як блистіли в півтемряві її чорні очі. І ми вперше серйозно і довго дивилися один одному в вічі, й наші погляди втонули один в одному, і мені здалося, що я бачу сльози в її очах, і мені самому хотілося заплакати, хоча я й не знав чому. А потім вона сказала подрузі: «У мене сьогодні ще багато справ», — і, вперше звернувшись безпосередньо до мене, ніжно й сердечно мовила: «На добраніч, Розірвана Шапочко», — і повільно пішла. Я стояв, мов спаралізований від хвилювання, не в змозі зрушити з місця. Невдовзі вона підійшла вже сама, повільно відчинивши вікно, — тепер на ній була блузочка без рукавів і фартушок — і вона тихо, ніби заграючи, сказала: «Сподіваюсь, я нікого не образила зі своєю Розірваною Шапочкою. Вона йому дуже пасує. На добраніч». «На добраніч, — вдячно відповів я, повеселівши, — на добраніч». Вона повільно зачинила вікно, і я з легкістю й радістю пішов додому, а мій друг був у захопленні від того, що крига скресла, і все в мені тріумфувало, й цілу ніч мені в деталях снилось, як ми з Ріффкеле гуляємо в парку, а парк велетенський, широкий, простягається аж до Заліщиків, і на ній її блузочка без рукавів, і я можу торкатись її оголених кругленьких рук, і виріз доволі глибокий, так що мені видно верх її двох маленьких гар-

бузиків; розірваною шапочкою ми граємо м'яча, а коли зголодніємо — я печу гарні солені кренделики й палички з кмином, вони гарячі й хрусткі, ми радіємо й сміємося, сміємося цілу дорогу.

У середу Ріффкеле поїхала до Заліщиків, а в п'ятницю тато послав мене купити п'ять поштівок. Я думав про втечу й заховав гроші. У суботу по обіді я рушив. Мій друг провів мене до місця, де закінчувалось містечко. Небо було затягнуте хмарами. Ми сіли на узбіччі. Я зашнурував черевики. Він подарував мені на згадку свій найкращий олівець, ми поклялись один одному у вічній дружбі, і я вирушив у дорогу.

Через добрих півгодини зненацька уперішив дощ, мені зробилося лячно, і я зібрав усі свої душевні сили, щоб знайти кавалок заліза, який мав би вберегти мене від духів зливи. Сам із собою я побився об заклад, що якщо мені не вдасться знайти шматка заліза, то це означатиме, що треба повернутися. І ось раптом я побачив половину підкови, що лежала на дорозі, немовби її хтось там поклав спеціально для мене. Я сприйняв це за добрий знак, відчутно наддав ходи й під вечір був у селі Серафінці, що лежало між Городенкою й Заліщиками. Я зайшов у сільський шинок, набитий українськими селянами, які відразу ж закидали мене сотнею запитань: скільки мені років, скільки часу я вже в дорозі, яке становище у світовій політиці, чому турки одягають червоні шапки і чи це правда, що є народи, у яких чоловіки мають коси, і чи є люди, які мають лише одне око на чолі. Я на все знав відповідь. Один із тих, що розпитували, запросив мене до себе додому на вечерю, і я, як малий богобоязний єврей, дуже ввічливо відмовився. Тоді селянин звелів наймолодшому шинкареві все-таки запросити мене, але той відбився обґрунтованим зауваженням, що він мусить прогодувати власних дітей. Гуманний українець пожертвував мені чотири великі булки, оселедець і півлітра пива, від якого у мене одразу розболілася голова, і я пішов спати у хлів. Уночі я змерз, встав удосвіта з сонечком і рушив далі.

Я крокував шпарко, розігрівся, пташки співали Творцеві свою вранішню молитву, а дванадцятилітній хлопець був сам у великому далекому світі, й малому мандрівцеві було лячно в огромі світу. Я почав думати, що зараз, помітивши мою відсутність, говорять мої домашні та що все-таки треба було попроситися з татом. Але як би я пояснив йому все про Ріффкеле? Ох, Ріффкеле! Які очі вона зробить, коли побачить мене? Перше, що я скажу, буде: «Чоловіки все ж вірні й так швидко не стоять під іншим вікном з кимось іншим!» І раптом мої думки урвалися. У мене було таке відчуття, ніби мене хтось гукає у цьому світі. І справді, озирнувшись, удаліні я побачив високого парубка, що махав палицею й безперестанку кричав. Мені стало боязно, я прискорив крок, а коли знову оглянувся, то побачив, що той чоловік позаду мене теж іде швидше, гукаючи й галасуючи до мене. А тепер — навтьоки, подумав я; такий безкрайній світ, малий хлопець і здоровий парубок, який за ним біжить. Я помчав щодуху, але мій переслідувач наближався. Я біг, бігло й моє серце, горизонт танцював у мене перед очима, піт заливав усе тіло. Я задихався. Відчував, як наближається мій переслідувач, заплющив очі, серце вискакувало з грудей, парубок позаду все ще волав, а я думав: «По чому, по яких частинах тіла він буде бити мене, перш ніж уб'є?» Я геть знесилився і, упавши додолу, побачив тисячі сяючих зір, що танцювали в моєму мозку; я лежав, не знаючи, що буде.

Так я лежав досить довго. Здавалося, що минула вічність, поки я боязко розплющив очі й побачив спітніле добродушне селянське обличчя; чоловік тормосив мене і казав: «Але ти, малий дідьку, мчиш, як вітер». І витираючи своєю сорочкою піт з чола, він засміявся, зняв вузлика, якого ніс на палиці, розв'язав його, а я зі страхом і недовірою за ним спостерігав. І ось він витяг добрий чорний селянський хліб із бринзою, переламав його на дві частини, простягнувши кавалок мені й запрошуючи поїсти з ним. І я їв, трохи зі страху, а трохи з голоду, а він жартома пожалкував, що

поблизу немає шинка, бо він, мовляв, хоче пригостити мене горілкою. Ми спокійно завершили трапезу, а потім він запитав: «А чого, власне, ти так біг?» «А чого ти гнався?» — запитав я. Він: «Я гнався, бо ти втікав». Я: «А я тікав, бо ти гнався». «Ага, ти часом не в Заліщики йдеш?» — запитав він. «Звичайно, в Заліщики». «Ну от, — мовив він, — учора ввечері я чув це в шинку. Сьогодні хочу туди на ярмарок. Я собі подумав, що підемо разом і в обох буде товариство». Сніданок закінчився, і ми пішли вдвох, бесідуючи, ніби зналися вже роки, розповідаючи один одному веселі бувальщини й заливаючись сміхом. Перед обідом ми прибули до передмістя Заліщиків, села Дзвенячин, з якого до Заліщиків через Дністер вів щойно збудований міст. Тут ми сердечно розпрощалися, мов добрі давні друзі.

Мені сподобалося чепурне гарне місто, мов стрічкою опоясане Дністром, а люди тут виглядали й розмовляли, як у нас. Я розглядав вітрини пекарських крамниць, завмерши перед однією, яка мені особливо сподобалась і перед якою стояв низький опецькуватий чоловік із білявою бородою й добродушним усміхненим обличчям; він увесь час спостерігав за мною й нарешті промовив: «Ну, ти не тутешній, тебе я тут бачу вперше». Я відповів, що недавно прийшов з Городенки, що я пекарчук і шукаю роботу. Він приязно засміявся й сказав: «Ти маєш на увазі, півпекарчук, бо ти ж ще не цілий, на вигляд з дурисвітів, що видають себе за щось більше, ніж є», — він простягнув мені руку для привітання і, залишивши свою дружину за прилавком, сказав: «А тепер ходімо зі мною».

Він відвів мене до зали, пригостивши кренделем і горілкою, хоча для мене набагато доречніше було б молоко, але страшно було в цьому зізнатися, адже я хотів здаватися дорослим. Він запитав, відколи я працюю пекарем і що вмію. Я відповів, що він може мене взяти на одну ніч, випробувати й скласти свою думку. Пильно дивлячись на мене, він перехилив горілку й сказав із усмішкою: «Принаймні ти не хвалько», — і повів мене

в пекарню, де вже було четверо помічників: старий сімдесятилітній чоловік Антось, інший, Рафаель, що мав жінку, дітей і довгу доглянуту бороду, а також ще двоє непривітних чоловіків; я був п'ятим, і сам хазяїн працював з нами вночі, спостерігаючи за мною, давав різні вказівки, як-от: замісити тісто на булочки, розчинити дріжджі для хліба, сформувати хліб, а коли дійшло до вистукування цісарських булочок і скручування роґаліків, я побачив, як він задоволено усміхається, бо в цьому я ще вдома був найспритніший. І після роботи, коли я вранці приніс випічку до прилавка, він раптом підійшов до мене і сказав: «Ходімо, вип'ємо разом по одній, я маю до тебе ділову розмову». Він продовжував: «Я знаю, що можу за дріб'язок найняти тебе до Великодня, і не кажи мені, що́ ти просиш, я платитиму тобі ту ж саму ціну, що плачу Рафаелеві — тому з довгою бородою, у якого троє дітей. Ти отримуватимеш півтора гульдена на тиждень, а до цього харчі й житло, і залишишся до Великодня. Домовились?» «Домовились», — щасливо відповів я, і ми вдарили по руках. Я побачив себе на Великдень удома, чепурного, в синьому смугастому костюмі, у нових черевиках із гумовими коліщатками і з дарунками для мами й менших братиків та сестричок, бо тепер я сам став для них великим братом — дорослий, сам у чужому місті, куди втік у погоні за своїм «коханням». Менаше Штрум сказав раптом: «Ну, дурисвіте, про що ти зараз думаєш?» «Про дім», — трохи збентежено відповів я. Він мовив: «Гаразд, іди спати і почувайся тут, як удома». Так я і зробив.

А як прийняла мене моя нова батьківщина і як я знайшов ту, через яку сюди прибув, розповім згодом.

19. Чужина холодна, але повчальна

Тепер я був полишений сам на себе, мені більше не треба було слухати тата, маму, старших братів і сестер, ніхто нічого від мене не вимагав, я ні перед ким не

тримав відповіді, але й не було нікого, хто б мене захистив.

Пекареві Менаше Штрумові жінка народила шестеро дітей, він шість разів бажав хлопчика, а мав шістьох дівчат. Був для них добрим батьком, але почувався нещасливим від того, що не має сина, а тому полюбив мене з першого погляду й усюди, навіть до синагоги, брав із собою. Але ходити за ним повсюди мені було, поперше, нудно, по-друге, інші пекарі кпили з мене, буцімто я набиваюся хазяїнові в улюбленці, а по-третє, худюща хвороблива дружина пекаря ставилась до мене ревниво, твердячи, що її чоловік любить мене більше, ніж власних дітей, лише тому, що ті бідолахи — дівчатка. Вона була скупа й ощадлива, а він щедро тринькав гроші. Завжди випивав у різних дрібних забігайлівках, запрошуючи всіх, хто опинявся поблизу, бо наскільки любив випити, настільки й не любив робити це наодинці. Прагнути випити, він спочатку мусив знайти собі товариство. Знаючи це, деякі хитруни ішли назирці, вже коли він направлявся до кнайпи, й ошивалися неподалік, а він, бачачи одне й те саме обличчя вп'яте чи вшосте за день, зазвичай казав: «О, ходи вип'єш зі мною чарчину, роки тебе не бачив». Цей Менаше Штрум любив бідняків, особливо жебраків. Щоп'ятниці й щосуботи за його столом була дюжина, а то й більше злидарів, стіл гнувся від наїдків, і всі їли досита. Серед жебраків були люди, що находилися світами й добре вміли розповідати. Такі почувалися в нього зовсім як удома. Вони поводитися не так, як належить гостям, які із вдячністю приймають добротинність, а так, немов це вони, користуючись гостинністю, дають господареві можливість робити добрі справи, завдяки чому будуть прощені його гріхи, а тим самим він забезпечить собі тепленьке місце в раю. Ходили плітки про якийсь великий гріх, що його начебто скоїв Менаше Штрум. Патякали про якусь далеку родичку, яка була в нього на службі й чотири місяці після власного весілля народила дитину, а він купив їй, її чоловікові й навіть

дитині квитки на пароплав, відіславши їх в Америку. Люди любили казати: «Так, так, Менаше Штрум — щедра людина, своїм родичам чотири місяці по весіллю він дає дітей, а бідним жебракам — їсти».

Я почав розглядатися в пошуках Ріффкеле. Адже саме вона була основною причиною моєї втечі з дому й мого тут перебування. Але запитати про неї я нікого не міг. Минуло багато тижнів, поки я звик до нового середовища й місця роботи. Нарешті довідався, що в домі одного з помічників пекаря з іншої пекарні зустрічаються юнаки й дівчата, а всім керує його дружина Ханне Козак із зухвалою триповерховою фризурою, молодим, усміхненим та безцеремонним поглядом на дещо зів'ялому обличчі. Вона наливала пиво й горілку і сервірувала інші смаколики.

Я познайомився з цим чоловіком, і він запросив і мене. Я прийшов до нього додому, там були лише парубки, такі по двадцять і старші, а також дівчата, а заправляла всім Ханне Козак, дружина пекаря. Вона збирала плітки, сватала, зводячи людей до купи, всі їй усе розповідали, вона втручалася в усі справи. Уже знала й про мене і, з докором запитавши, чому я прийшов так пізно, дала зрозуміти, що вона надає послуги в зав'язуванні дружби, але спочатку мусить отримати докази дружби моєї. І ось я став приходити щотижня, віддаючи частину своєї платні, а потім заощадив і купив їй тканини на сукню; згодом вона звеліла мені навідуватися в будні й провадила зі мною довгі бесіди про Ріффкеле. Вона казала, що я ще такий малий, а Ріффкеле старша, а крім того вона не знає, чи мої залицяння серйозні, те-се, згаяно час, і Ріффкеле тепер ходить із Максом Кучером. У Макса була бричка на гумових колесах, і він возив офіцерів на прогулянки або до дівчат, а ще доправляв людей на вокзал, що відкрився недавно. Макс — дев'ятнадцятилітній приземкуватий і широкоплечий з холодним нахабним обличчям — одягався виключно й екстравагантно: шапка завжди була зсунута на потилицю, а кучма густих чор-

них кучерів нависала над правим оком — через те його й називали Кучером. «Так, — мовила Ханне, — Макс Кучер має щодо Ріффкеле серйозні плани, й буде дуже нелегко відбити її в нього, якщо це вдасться взагалі». Не давши мені мовити й слова, вона розробила план, щоб я побачив, що вона моя щира приятелька. Мовляв, спочатку нам треба спробувати заприятелювати з Кучером, а лише потім з ним про це поговорити. Бо Кучер, як вона казала, «добрий брат» і для друга готовий віддати голову. Вона порадила мені купити дарунок ще й Кучерові, щоб спочатку його задобрити, а потім запросити на суботу на ранок до неї на чарку й сніданок, аби як слід із ним познайомитись і заслужити його прихильність. Моє бажання поговорити із самою Ріффкеле вона рішуче відхилила, пояснюючи тим, що така поведінка відразу налаштує грізного Кучера проти мене, а тоді пиши пропало...

«Пиши пропало», — я подумки розмірковував про розмови під вікном у Городенці, про втечу, про дім, батька, з яким я не попрощався, й на душі мені зробилося геть тоскно, мене душили сльози; Ханне запитала, скільки мені років, я додав собі три роки й попросив налити мені чарку, яку вихилив, як дорослий, повернувся до пекарні, не міг ні з ким говорити, відчув чужину нутрощами, не міг їсти, ліг на піч, заснув, і мені снилися чорти й злі духи. Рафаеля, старшого помічника пекаря, я побачив у личині Вельзевула, потім з'явилися Ханне Козак, дружина пекаря і шість донечок, усі пищали, танцювали, мов відьми, й цілі Заліщики виглядали, мов відьомський котел, і навіть Менаше Штрум засунув голову у велетенську бочку з горілкою, і крім білявої бороди на його голові були ще й роги, він реготав з мене і кричав: «Гей, дурисвіте, ми всі тут — замаскована нечиста сила, ми заманили тебе сюди з Городенки, щоб потішитись». І раптом з'явився Кучер, що теж був дідьком, він сидів на коні з дикою гривною й довжелезним хвостом, мене прив'язали до цього коня, й він помчав зі мною ринковою площею, й усі Заліщики

сміялися й верещали, а Ріффкеле, мов дика, тиццала на мене пальцями й горланила: «Він ще такий малий, йому дванадцять років, а він уже хоче крутити любов». І тут я гепнувся з печі, розбив собі лоба, пекарі посхоплювалися й почали питати, чи я не звар'ював, бува, що так викрикую уві сні, до гуль на чолі мені приклали холодного ножа, а потім я пішов до праці й працював цілу ніч, не мовивши ані слова.

Минуло багато тижнів, і Ханне Козак, сваха, зустрівши мене на вулиці, розповіла, що Кучер прийде цієї суботи вранці і що зараз у неї так весело, запитала, чому я, власне, тримаюся осторонь. Я знову заощадив грошей і купив Ханне Козак турецьку шаль за чотири п'ятдесят — це була якраз платня за три тижні. У суботу вранці я знову з'явився у Ханне. У кімнаті було повно людей. Я їв і пив, хоч мені й не смакувало, прийшов Кучер, і моє серце закалатало сильніше, я хотів піти геть, але Кучер раптом заговорив до мене: «Ей, ти, з Городенки, я чув, що ти «добрий брат». Ходімо, вип'ємо чарку!» Він замовив дві чарки горілки, потім я замовив дві, і все в моїй голові перемакітрилося, і я не знав, про що говорити з Кучером, зненацька з'явилася Ріффкеле й, приголубивши мене поглядом, зашарілася; серце ледь не вискочило з моїх грудей, а Кучер, глянувши на свого годинника, грубо сказав до неї: «Гей, ти, я не люблю запізнень», — на прощання він подав мені руку і вийшов, а Ріффкеле, кинувши на мене погляд, зашарілася й попрямувала за ним. Через деякий час я пішов до Дністра, виблювався, подався до пекарні й цілий день пролежав на печі; самотність і чужина нависали наді мною, мов бурульки, і на гарячій печі мені було холодно.

Наступного тижня Ханне Козак порадила мені не втрачати мужности й купити дарунок Кучерові. Вона пішла зі мною до крамниці, допомігши вибрати довгого гарного батога з ручкою зі слонової кості, що коштував мені платні за чотири тижні, шість гульденів. Удвох ми пішли на його стоянку. Там стояло багато карет і візників; Кучерові мій дарунок дуже припав до

душі, й він, підморгуючи своїм колегам, хвалився перед ними, що за добрий друг у нього тепер є. Криворотий Яким сказав мені: «Гей, ти, за такий батіг я забезпечу тобі й десять баб». Кучер злісно накинувся на нього: «Заткни свою криву пельку!» Яким відповів: «Уже й пожартувати не можна!»

Кучер знову підморгнув йому і сказав: «Так, але не з моїм другом». Він відвів мене вбік, обійняв однією рукою і сказав, що в п'ятницю ввечері хоче взяти мене кудись із собою й теж зробити мені дружню послугу. Тут підійшли два молоді офіцери, сіли у його бричку, назвавши два дівочі імені. Всі троє засміялися, Кучер цвяхнувся моїм батогом і поїхав геть, гукнувши: «У п'ятницю ввечері у Ханне Козак». У п'ятницю я чекав у Ханне Козак, і вона, двозначно стріляючи очима, сказала: «Бачиш, що я для тебе роблю? Сьогодні увечері ти досягнеш своєї мети». Від страху здатися недорослим я посоромився запитати, якої саме мети. Прийшов Кучер, ми довго їли, і він запитав мене, чи не міг би я позичити йому гульдена, і я міг. Він заплатив Ханне Козак півтора гульдена за дві склянки пива, стояла північ, через ринкову площу він повів мене до аптекаря Кальмуса, ми зайшли чорним входом, сіли в кухні й стали чекати.

Я почув, що в кімнаті поруч сміються, жартують, грайливо розмовляють двоє людей, чоловік і жінка. І тут відчинилися двері й у безрукавій нічній сорочці вийшла Ріффкеле; її обличчя було залито рум'янцем, а рудувато-каштанове шовковисте волосся незачесане й розпатлане; Кучер різко мовив: «Йди, приведи себе до ладу!» І раптом, помітивши в куті мене, Ріффкеле почервоніла й закричала: «Ні, ні! Ні! З ним ні! З ним ні!» Вона заплакала, а Кучер сказав: «Будеш робити, що я звелю, ти, дрантя, одягайся!» Ріффкеле кинулась назад, звідки вийшла, а мене розривало від гніву, сорому й відчаю, зірвавшись на ноги, я плюнув Кучерові в лице, затремтів і закричав: «Свиня! Свиня! Свиня! Ти нікчемна свиня!» Я кинувся на нього. Раптом я дістав

Удар кастетом у голову й похитнувся, не забарився ще один удар, і я відчув гарячу приємну зупу, що стікала мені на обличчя, а перед очима затанцювали тисячі воєників; я заснув і не пам'ятав більше нічого.

Коли я прокинувся, ватою зі спиртом аптекар Кальмус обробляв рани у мене на голові й обличчі, перев'язував їх, просячи мене не розповідати, що це трапилось у його домі, а ще, мовляв, я можу приходити через день, він буде лікувати мене безкоштовно. Я пообіцяв і в темряві пішов додому, відчуваючи себе на багато років старшим; моє серце було розбите — одна його частина мене звинувачувала, а інша заспокоювала, й мене кидало в дрож від холодної, не знаної досі самотності.

Наступного дня я не виходив на вулицю, а в пекарні сказав, що на мене напали п'яні солдати, і люди говорили, що я маю щастя, бо вони могли забити до смерті.

Я більше не ходив до Ханне Козак і більше не шукав Ріффкеле.

Одного дня Менаше Штрум привів додому молодого чоловіка, який тримав під пахвою пакет із книжками; пекар сказав, що цей молодик буде давати уроки його малим донькам. Це був російський студент на прізвище Черняков, який покинув свою батьківщину, щоб навчатися в нас. Цей Черняков дуже зацікавився мною. Ми разом ходили гуляти, він ставив мені тисячі запитань і відповідав на мої. Дав мені почитати маленьку тоненьку книжечку, якої я не зрозумів, і розповідав мені речі, яким я не йняв віри, але слухати їх було дуже весело. Найбільше мене розважали його розповіді про небо, про те, що кожна зірка завбільшки така, як наш світ, і що вдень зорі не зникають, просто ми не можемо бачити їх через сонце, і що ми крутимось, немов карусель, але наші голови не йдуть обертом, і що світ було створено за мільйони років, а не за шість днів. І багато інших речей, у які я не вірив, бо хоча він і був тямущий і добродушний, але ж не розумніший від мого тата й Шімшале Мілнітцера. У всякому разі в нього був теплий голос й лагідні очі, він но-

сив гарну широку краватку, що спадала вниз, і було набагато приємніше розмовляти з ним і слухати його, аніж ходити до Ханне Козак, пити горілку, від якої боліла голова й виривало нутрощі і за яку треба було віддавати важко зароблені гроші.

Я почав складати гроші, настала зима, й одного дня з'явився мій тато. Зненацька він постав переді мною в пекані, я простягнув йому руку з традиційним привітанням «Мир вам», узявши мою руку, тато, дивлячись на мене серйозно й поважно, відповів «І вам мир». Згодом, тримаючи мою руку в своїй, він сказав: «Я чув, ти найнявся тут до Великодня». Я: «Так, тату». Тато, не випускаючи моєї руки, продовжував: «І ти залишишся до Великодня?» Я: «Так, тату». Все ще не випускаючи моєї руки, тато мовив: «Сину, я знаю, що, коли ти будеш у моєму віці, ти станеш набагато розумнішим, ніж я. Але сьогодні я ще все-таки розумніший за тебе. Пообіцяй мені, що коли ти захочеш піти з дому, то порадишся зі мною». Я: «Обіцяю це тобі, тату». Він: «Я теж обіцяю, що не буду тебе втримувати».

І ми пішли гуляти, тато розповів, як усе виглядає вдома, про сусідів, і що той і той поїхав з Городенки. Потім він розповів, що мій хазяїн запросив його на обід, але він не може прийняти запрошення від чоловіка, у якого я працюю. Ще він сказав, що так, як я перед втечею порадився зі своїм другом Мойше Менделем, я мав би порадитись із ним. Йому більше хотілося, щоб я вчився, але якщо вже він такий бідний, і я, мала дитина, змушений працювати в чужих людей, то я мушу знати, що він мені не лише тато, але й справжній друг. Ми пішли до ресторації, я замовив чарку, пиво і добру їжу.

Приходили люди, віталися з татом, хвалячи мене у його присутності. Зайшла жебрачка, яка знала мене з пекарні, й запитала, чи це мій тато. Я заплатив, і ми вийшли.

Потім тато сказав мені: «Бачиш, дитино, це був перший обід, яким ти пригостив свого батька, хоча тобі ще

немає й тринадцяти; зараз я від'їжджаю з хорошим відчуттям: дякувати Богові, ти можеш прогледувати себе сам, ти розумніший від своїх ровесників, і коли ти прийдеш на Великдень додому, я хотів би піти з тобою до мудреця із Чорткова, який буде в цей час у Городенці, щоб він благословив тебе». Я провів тата до сани, якими він приїхав, інші пасажири вже чекали на нього, бо хотіли бути вдома ще до вечора. Але до мосту ми пішли пішки, і я купив для мами грубий теплий шарф і гарну шовкову хустку, пообіцявши, що на Великдень буду вдома. Тато ще розповів, що старший брат Ляйбці, який тепер служить в артилерії у Станиславові, теж приїде у відпустку, і на мості біля Дзвинячина ми попрощалися, як чоловіки одного віку, як двоє друзів. І моє серце було сповнене гордістю, радістю й щастям від візиту мого бідного, любого, розумного тата.

Наступного дня, в суботу пополудні, я сидів перед пекарнею, коли несподівано підійшла жебрачка зі своїм чоловіком та сином, що був моїм ровесником, і, запитавши, чи поїхав уже мій тато, почала пащекувати, а її чоловік-злидар схвально сміявся. Вона лаяла й критикувала тата за те, що він допустив, щоб я так гарував на чужині. Мовляв, вони злидарі, але їхній син — мій одноліток — ходить до школи, має круглі щоки й білі руки, він гарний і доглянутий, а я, — мовляв, глянь на себе в дзеркало, — зі своєю пекарською блідістю, велетенськими стопами пекаря, з широченими неоковирними долонями — і вона показала мені, які ніжні рученьки в її сина порівняно з моїми лапами. Жебрак засміявся, а я відчув себе так, мовби мене облили брудом, устав і пішов геть, думаючи: «Чому ж ти не відповів їм, що радше ти працюватимеш як день, так ніч у стократ більше, ніж допустиш, щоб твої батьки пішли заради тебе з торбами. І що ліпше ти матимеш ще в десять разів більші стопи й руки, ніж таке ідіотське обличчя, як у їхнього дурного синочка...»

Але розумні відповіді завше спадали мені на думку лише згодом, і мене це злило, і злило те, що я злюся.

Але руки, великі руки — їх я часто розглядав. Ці великі руки залишилися такими на довгі-довгі роки.

Через кілька тижнів Ханне Козак знайшла мене знову й захоплено розповіла, що Кучер порвав з Ріффкеле, і подекують, що вона їде до Чернівців у такий собі «будинок». А ще вона повідомила, що Кучер дуже кається через свою поведінку й каже, що я справді «добрий брат», бо не доніс тоді на нього, і що він замовив у неї на суботу гарний сніданок, за який заплатить сам; там, перед спільними друзями, він хотів би вибачитися й помиритися зі мною. Усі пекарчуки радили мені прийняти запрошення, мовляв, все одно ця історія вже всім відома. В суботу пекарі й друзі Кучера повели мене до Ханне Козак, ми сиділи за накритим столом і бенкетували, Кучер сидів поруч зі мною, а після кількох чарок горілки я раптом відчув, що блідну й тремчу — на думку мені спало пережите в кухні, Ріффкеле, приниження й сором, яких завдав мені Кучер і, не промовивши жодного слова, я підняв важкий пивний кухоль й з усієї сили тарахнув ним Кучера в обличчя; мені полегшало, і я сказав: «Тепер ми квити. Тепер можеш бити мене знову». Він накинувся на мене, інші стали нас розбороняти, Кучера помили й перев'язали йому рани, як тоді мені в аптекаря Кальмуса. Потім усе затихло, й ми примирилися — люди змусили нас подати один одному руки, а через якийсь час я пішов додому.

З того дня я уникав Ханне Козак, цурався Кучера і його товариства. Найбільше часу я проводив із російським студентом Черняковим, який став мені немовби старшим братом і якому я все розповідав; він завжди слухав дуже уважно, а одного дня сказав: «Бачиш, твій тато не може віддати тебе до школи, але якщо ти обмізкуєш усе, що з тобою тут трапилось, то навчишся більше, ніж будь-який доктор. Бо життя суворе й немилосердне, але воно вчить, формує, як ти формуєш своє тісто. Цього року на чужині ти навчився більше, ніж будь-який студент за десять років у школі. Ріффкеле, Кучер, жебрачка — усі тебе били, але вже

сьогодні ти переважуєш усіх трьох разом узятих. Колиш у житті ти відкриєш набагато важливіші речі й не думатимеш більше про те, що пережив тут».

Невдовзі настав Великдень, я купив собі костюм із сорочкою, комірцем і червоною в чорний горошок краваткою, як у Чернякова, туфлі з телячої шкіри з гумовими коліщатками і з завмиранням серця поїхав додому, запитуючи себе, чи багато людей будуть заздрити моїй червоній краватці й коліщаткам, як минулого року я заздрих Розенкранцові з його коліщатками?..

Дивна річ: людина не лише прагне мати омріяне, але й хоче, щоб їй через це заздрили!

20. Цікавість

Російський студент Черняков, який поступово став мені другом і вчителем, прийшов якось перед Великоднем й повідомив, що він їде до великого міста, в якому вчать багато його друзів-земляків, але назву цього міста він мені сказати не може. Я мусив пообіцяти йому тримати язика за зубами, й тоді він зізнався, що належить до гуртка, завданням якого є просвітити російський народ, допомогти йому, полегшити його страждання.

До цієї організації належали не лише бідні прості люди з народу — робітники і селяни, але й великі вчені, поети, студенти й професори, багато з яких знемагали в тюрмах чи були заслані в Сибір. Деякі емігрували й продовжують свою роботу, живучи за кордоном. Вони видають брошури, книжки, газети, які контрабандою передаються в Росію і в яких публікується правда про царський гніт — людей вчать з ним боротися. Черняков розповів, що такі люди є по цілому світі, вони сходяться в різних місцях, обговорюють різноманітні плани, як покращити становище бідного народу в Росії, а також в інших країнах. Та все це відбувається таємно, й він, знаючи мене так довго, не казав мені про це ані слова, поки остаточно не переконався, що мені можна довіряти.

А колись, казав він, потрапивши у великі міста, я довідаюсь про ці речі значно більше.

Невдовзі він несподівано зник, не кажучи нікому ні слова, ні з ким не попрощавшись. Я не видавав його таємниці, подумки ведучи з ним довгі бесіди. Без нього Заліщики раптом стали порожніми й нудними.

Я почав готуватися до повернення додому, купив подарунки: для мами — Біблію на їдиш, для батька — ковінку й тютюн «Сорок восьмий», для двох менших сестричок Мателе і Любочки — строкаті сукеночки й намисто зі скла, для восьмилітнього рудого Зендерля — чобітки з високими халявами. Собі я замовив синій костюм у смужку, блакитного капелюха, полум'яну краватку в чорний горошок а-ля Черняков і туфлі з телячої шкіри з гумовими коліщатками. Я ретельно запакував усе в розмальовану червоними й зеленими квіточками дерев'яну валізку.

Настав день від'їзду. Я забронював місце в кареті, що їхала до Городенки, а Менаше Штрум, який мав у ці дні багато справ, усе ж знайшов час запросити мене на чарку й говорив мені тільки приємні речі. Між іншим він сказав, що я можу повернутися в будь-який час, він завжди мене візьме, навіть платитиме більше.

І ось ми їхали тією ж дорогою, якою десять місяців тому я чимчикував пішки, дісталися до місця, де мене наздогнав добродушний український парубок, який, налякавши мене до смерти, поділився зі мною хлібом і бринзою. Я думав про Ріффкеле, за якою подався у Заліщики, про Кучера, про звідницю Ханне Козак, про доброго поважного Чернякова й провадив з ними всіма прощальні розмови. Потім я уявляв обличчя своїх домашніх. Як вони мене зустрінуть?

І раптом я опинився в Городенці, побачив місто з ринковим майданом, костелом, на вежі якого все ще бракувало двох цеглин, а довкола самі знайомі обличчя. Усі привітно віталися, моє серце завмерло, і ось я вже стояв у нашій хаті, тамуючи сльози, адже мені виповнилось тринадцять років, я був уже дорослий. Прийшли

сусіди, малі брати й сестри показували їм мою кольорову дерев'яну валізку, і тепер я був старшим братом.

Я розпаковував подарунки, для кожного з п'ятих менших братів і сестер у мене були приємні речі. Особливо сестрички Мателе й Любочка обіймали мене, радіючи своїм сукеночкам і намисту й дивуючись зі всього, в чому я був одягнутий і що привіз. У брунатному однострої артилериста із блискучими мосяжними гудзиками з'явився мій старший брат Ляйбці. Він був уже більший і кременіший від тата, і ми, що були не лише братами, але й справжніми друзями, особливо зрадили один одному; він сказав, що вже має для мене роботу на пекарні в Станиславові й після його відпустки ми поїдемо разом. Підійшов тато і сказав, що мені слід почати намотувати тфлім, бо він хотів би піти зі мною до мудреця із Чорткова, який наприкінці Пасхальних свят буде в Городенці. А потім я сам поїду до Станиславова.

Тим часом я роздавав подарунки. Мама, отримавши Біблію, заплакала від щастя й сказала, що тепер із цієї книжки я повинен читати їй уголос. Тато, запаливши цигарку з тютюну «Сорок вісім», сказав, що тютюн такий чудовий, що курячи його, тато зрозумів, як приємно бути багатим. «Або, — сказав сусід, — мати таких дітей, як у тебе».

Коли я розпакував елегантні чобітки для восьмилітнього Зендерля, дехто раптом відвернувся. Мама голосно захлипала, я пооглядався, але Зендерля не побачив. Тато заспокоїв малих і мовив: «Діти! Не псуйте свят! Сину, — звернувся він до мене, — любому Богові захотілося забрати твого брата Зендерля до себе на небо якраз перед тим, коли я навідував тебе в Заліщиках. Але я не хотів на чужині краяти тобі серце цією звісткою». Згодом я довідався, як усе трапилось.

У нашій місцевості жив старий Лазар Зозуля. Колоритний життєрадісний стариган. Ніколи не було відомо, звідки він з'являвся і куди зникав. Його шанували, навіть побоювалися. До всіх він любив звертатися на ти, вештався довкола, вивідуючи, де залишилися неод-

ружені старі панни, щоб повидавати їх заміж. Він харчувався зупами, молоком і манною кашею, завжди був веселий, його пташине обличчя з беззубим ротом завше усміхалося, на спині він носив мішок, якого ніколи не розв'язував. Любив твердити, нібито він знову дитина, бо йому вже давно минуло сто років, і кожен день, який він зараз проживає, це дарунок від любого Господа. Адже Бог ще дозволяє йому тинятися тут, щоб навести на цьому світі трохи більше ладу, адже не годиться, щоб бідні старі дівиці не отримали чоловіків. Він щасливо й задоволено усміхався, і його пташине личко губилося в цій беззубій усмішці. Вбога, жовта, мов тютюн, борода росла в нього, починаючи від очей, а густі брови, що нависали над очима, сягали аж до волосків бороди, а крізь усе це визирали маленькі веселі мишачі очка.

Знайшовши бідну стару панну, він спочатку любив по-батьківському поговорити з нею, цікавлячись, чи хоче вона заміж і якого чоловіка їй треба знайти. Потім ішов від одного міста до іншого, до багатих і можливих людей, щоб назбирати грошей. Він не жебрав. Він збирав податки. Зазвичай казав якомусь гендляреві зерном: «Слухай, ти, ти ж недавно послав до Відня п'ятсот мішків вівса, чи не так?». «Так», — відповідали йому, а тоді він вимагав сто крон. Якщо ж Лазареві казали «ні», він говорив: «Ага, то ти лише збираєшся продати овес», — і стояв на своїх ста кронах.

Люди його любили й торгувалися з ним. Зазвичай він отримував половину або третину того, що вимагав, назбираючи таким чином кілька сотень. Потім шукав старого парубка, розлученого чоловіка або вдівця з дітьми й так приводив бідну стару панну під вінець.

Одного дня він прийшов до нас і сказав батькові: «Аароне, я видав заміж останню стару діву й хотів би померти у тебе». Він послав за старійшиною громади, за гробарем, столяром, каменярем, оплатив місце на цвинтарі, замовив домовину відповідного розміру, напис на могильній плиті, вибрав чотирьох людей, що нестимуть домовину, — зголосилися старійшина гро-

мади, мій тато і ще двоє побожних людей, — уперше розв'язав свій вузлик, який завше носив із собою і в якому було його вбрання на смерть, накидка для молитви й навіть мішечок із землею Палестини. Привітно й поважно звертаючись до всіх, він з усіма попрощався, немов перед далекою мандрівкою. Ліг у ліжку, а через три дні його не стало.

Під час похорону не виявилось мішечка з палестинською землею. Хтось побіг додому, щоб його принести, і з жахом виявив, що ним бавиться малий Зендерль. Існував забобон: якщо хтось бавиться предметом, який належить померлому, то невдовзі він піде за мерцем на той світ. На цвинтарі одразу ж зашепотіли, що малий Зендерль бавився тим мішечком. Ця звістка облетіла все містечко. Поприходили сусіди, співчуваючи забобонній переляканій малій мамі, яка дивилась на хлопчика з недовірою й острахом. Інші діти раптом відчужились, відсахнулися й перестали з ним бавитися, пояснивши йому, чому саме. Усі дивилися на нього, як на наступну жертву, що має піти на той світ слідом за Лазарем Зозулею. Дитина впала в задуму, плакала й кричала уві сні, а вдень мовчки відсиджувалась по кутах, нічого не їла й почала худнути. Через кілька тижнів хлопчик впав у гарячку, захворів і помер.

Тому моє повернення додому зазнало повного краху. Ніхто не звертав уваги на мій синій у смужку костюм, на мою червону в чорний горошок мистецьку краватку. Та й мої туфлі з телячої шкіри з гумовими коліщатками не справили належного враження, бо такі гумові коліщатка вже можна було купити і в Городенці, більшість їх уже носила. Серед багатьох солдатів, які прийшли додому у відпустку, був і Сруль Глогер. Він служив у цісарських егерів і одягався в тісний темний однострій із зеленими вилогами й жорсткий капелюх із чорно-синіми перами, як у жандарма. Близько двадцяти солдатів були у відпустці, і саме вони були сенсацією, бо всі виглядали чудово, служили в різних полках, зустрічалися, розповідаючи цікаві

бувальщини із солдатського життя, купували вино й по бочечці пива, й пиячили щодня в іншому домі.

Раптом одного дня пройшла чутка про те, що приїжджає рабин із Чорткова. А в нас були дві великі синагоги, названі його іменем, і його прихильники, як молоді, так і старі, повбиралися в пістряві солдатські однострої, винайняли дроздки й коней, прикрасили все кольоровими стрічками, навіть коням вплели в гриви й у хвості червону, зелену, жовту, білу волічку, а діти отримали свистки, тріскачі, трубки, і барвистий гамірливий маскарад вирушив назустріч рабинові. Найкумеднішими були старі чоловіки зі своїми білими бородами й кольоровими гусарськими одностроями. Забувши щоденні турботи, усі впали у побожний первісний екстаз. Рабина зустріли і зі співами й танцями припровадили до міста. Він поселився у великому заїжджому дворі у пана Кутельмаса, й віднині дім був повний як ніч, так і день, а зовні повністю оточений людьми.

Одного дня прийняли і нас з татом. Я був уже в кімнаті, де сидів тендітний блідий рабі зі своєю рідкою світлою шовковистою бородою. Я бачив, як спочивали, лежачи на столі, його ніжні довгі тонкі руки. А перед ним стояв багатий гендляр деревом Сруль Дікер, після якого була наша черга. І пан Дікер мовив: «Рабі, ще тиждень тому я був багатим Срулем Дікером із найбільшим складом деревини в околицях, але прийшов вогонь, спалив усе, і все розвіялося з димом. У мене лишилася лише сорочка на тілі». У здорового чоловіка з густою рудою бородою з'явилися на очах сльози, і він продовжив: «Рабі, я не можу принести вам ані найменшого дару, я один із найубогіших!»

Рабі усміхнувся й тихо мовив: «Послухай-но, Срулю Бен Герш, вогонь від Бога і вода від Бога, його шляхи невідомі, й ми повинні приймати все як належне. Але там, де було джерело, воно з'явиться знову». І він простягнув свою тендітну руку до великої срібної миски, що стояла перед ним, повна монет і банкнот, що принесли попередні відвідувачі. Він зачерпнув банкнот, скільки помісти-

лося в жмені, й, не рахуючи їх, сказав: «Візьми це, Срулю Бен Герш, візьми, це благословенне, воно знову поставить тебе на ноги». Пан Дікер узяв гроші й тільки-но відійшов від столу, як на нього налетіли банкір Юнгерманн та інші багаті купці, просячи одну банкноту із благословенних грошей як відсотки за кредити, які вони нададуть йому для його майбутніх великих обладунків. І за короткий час пан Дікер був ще багатшим, ніж перед тим.

Потім прийняли тата й мене. Тато поклав на стіл аркуш паперу, на якому були написані бажання, що привели його до рабина. Рабі читав повільно, трохи стурбовано поглядаючи на мене, ніби оцінював мене, а потім сказав: «Єсає Бен Аароне, ти названий на честь добродія Шайка Розума?» «Так, — відповів тато, — у хлопця й очі його, чи не так, рабі?» «Так, погляд у нього точно такий», — сказав рабі, вивчаючи мене трохи недовірливо, але ще з більшою цікавістю. «Тобі скоро тринадцять, сину, ти вже провів рік на чужині й знову йдеш в інше місто», — мовив він, дивлячись на аркушик, який поклав перед ним тато. «Єсає Бен Аароне, — трохи важко зітхнув він, — хай благословить тебе Господь, хай він вбереже тебе від цікавості. Ти бачиш, моя дитино, — сказав він, — Творець світу зберігає свої таємниці замкненими у вічності, й людина може довідатися і збагнути лишень те, що для неї сприйнятно. Він не любить, коли люди занадто цікаві. Навіть Мойше Рабейну, що одного разу був змушений вибирати між золотом і вогнем, з цікавості сягнув за золотом, й ангел зіштовхнув його у вогонь, де він попик собі язика й до кінця своїх днів мусив шепелявити. Зауваж, мій сину, занадто велика цікавість призводить до того, що навіть великі люди обпікають собі язика, хай береже тебе Господь від цього, хай благословляє, щоб твій батько зажив від тебе багато радості!» Своєю холодною тендітною рукою він торкнувся моєї голови й мовив: «Амінь», а ми з татом повторили: «Амінь», — і нас відпустили.

Але це благословення ніколи не справдилося. Основною рисою моєї особи була і залишається

цікавість. Цікавість у всіх вимірах: з цікавості я лякав дітей на перехресті, коли ми поверталися вночі з хедеру. З цікавості я ваксою приклеїв до столу бороду Шімшале Мілнітцера. Із цікавості я вистоював перед вікном Ріффкеле й подався за нею в Заліщики. Із цікавості я ховався в кущах біля річки, щоб побачити дівчат, які купалися. З цікавості я завжди закладався сам із собою. З цікавості я прислухався до російського студента Чернякова, що розповідав про зірки й світи. З цікавості я хотів тепер іти до Станиславова!

Неймовірно, він, рабі, знає, що в мені відбувається, й благословляє мене, закликаючи не бути цікавим. У мені все перевертається, я тихо присягаюся притлумити в собі цікавість. Але вона, ця цікавість, не покинула мене ніколи. Я завжди мусив думати про неї, і хоч ревно сподівався й молився, щоб благословення рабі справдилося, але цікавість, поки я сподівся й молився, сиділа в моєму серці, гніздилася в мозку, стояла у мене перед очима, нашіптувала мені на вухо, рік що рік зростаючи в мені й стаючи сильнішою, ширшою, ніж моє тіло, більшою й глибшою, ніж моя пристрасть. Аж поки я не відмовився від спроб позбутися її. Так вона залишилася при мені і в мені, не покидаючи мене на жодну секунду, і я сказав собі, що не всі ж бажання й благословення можуть збутися. Я звик до неї, навіть подружився з нею, зберігаю її дотепер і більше не хочу позбуватися її в житті.

Через кілька днів з легким серцем я покинув Горденку. Ціла сім'я, сусіди й друзі відпровалили мене на щойно відкриту залізничну станцію. І коли потяг рушив, я побачив, як татові карі очі наповнюються вологою, й дві великі краплі котяться його обличчям у бороду. Вдруге я бачив, як тато плаче, його ж самого я бачив востаннє в житті.

Побажання рабина стосовно того, що тато повинен зажити від мене багато радості, не справдилося. Бо він помер через кілька років і ми з ним більше ніколи не бачились. Хай земля йому буде пухом, бо це життя було для нього доволі важким.

21. На чужині добре мати великого брата

Події в Заліщиках, мої останні відвідини Городенки, доля мого малого брата Зеңдерля, який мусив піти на той світ слідом за Лазарем Зозулею, благословення мудреця із Чорткова, який застеріг мене від цікавості, татів прощальний погляд із двома сльозами, що німо скотилися в його бороду, подорож до Станиславова — усе це лежало на мосму серці, мов мішок каміння. Єдиною втіхою для мене був мій брат Ляйбці, який служив тут у Станиславові в артилерії й залишив мені адресу пекаря Петроградського на вулиці Зосина Воля, де мене вже чекали. Станиславів був другим за величиною містом після Львова. До передмість тут уже ходив трамвай, був гарнізон п'ятдесят восьмого піхотного полку, тут стояли улани, драгуни й артилерійський полк, у якому служив мій брат.

Містечко здавалося іграшковим. Кількаповерхові ошатні білі будиночки, скверики й садки, алеї, просторий, чистий ринковий майдан, розкішні вітрини крамниць; увечері горіли електричні ліхтарі й було світло, немов удень, але набагато урочистіше. Один бік головної вулиці — променаду — називався Лінія А, інший — Лінія Б. Тут зустрічалася молодь. Чепурні вродливі дівчата, сміючись і щебечучи, прогулювалися зі студентами й охайними офіцерами. З кав'ярень лунала музика, можна було зустрітися в пасажі чи в котромусь із ресторанів. Там панували розкіш, веселощі, розсміяний захват. Не бракувало танцювальних залів, закладів для розваг, людей було в стократ більше, ніж у городенківському парку. Усе здавалося зухвалішим, розкутішим, вільнішим, цей настрій передавався від одного до іншого, усі сміялися, кожен квапився на побачення. Лунала польська, німецька, українська, їдиш, усі поводитися з неабиякою гідністю, усі були не на жарт заклопотані й збуджені. О десятій ліхтарі зненацька гасли, шум затихав, Лінія А й Лінія Б порожніли. На вулицях не залишалось нікогісінького. Лиш де-не-де можна було побачити запізнілу парочку або самотній диліжанс. Та ще під

котроюсь із брам стояли солдат із покоївкою, полохливо оглядаючись, чи їх ніхто не бачить, і, якщо нікого не було видно, вони кидалися один одному в обійми й цілувалися, а коли хтось з'являвся, збентежено завмирили, немов заскочені на гарячому злодії.

Я запитував людей, де вулиця Зосина Воля, і вони вдивлялися в мене недовірливо й безцеремонно. Пізніше я довідався, що на Зосиній Волі містилися не лише казарми артилерійського полку й пекарня Петроградського — більша частина її кишіла борделями й проститутками, і питати про цю вулицю вважалося непристойним. Аж ось мене покликав якийсь підхмелений солдат. «Ходімо зі мною, може, ми сьогодні ще й шваграми станемо». Дорогою мене часто зупиняли чужі дівчата, я вже знав, що вони мають на меті, думав про Ріффкеле, про свою сестру, і мені ставало соромно за них.

І ось здалеку я побачив велику парову пекарню. Зайшовши досередини, я запитав сивочолого чоловіка пристойного вигляду, із підстриженою гострою борідкою про пана Петроградського, й він гордо відповів: «Так, це я сам». Я сказав, що я той пекарчук, про якого домовлявся солдат-артилерист. Змірявши мене поглядом з голови до п'ят, він покликав свою дружину, трохи кульгаву, але гарну жінку, а згодом зайшли ще два пекарчуки, але було видно, що це власні сини пекаря. Потім з'явилася мала, десь років з десять бешкетниця і товстий хлопець мого віку — він був гімназистом, бо мав на однострої три срібні смужки. Усі кидали на мене недовірливі, повні зухвальства погляди, шушукалися й сміялися, оглядаючи мою валізку із зеленими та червоними квітами. Я почувався так, мовби їх глузування прохромало мене. Раптом пан Петроградський спитав: «Ти голодний?» «Так», — відповів я. «Я так і думав, по тобі видно», — сказав він, і всі засміялися із вдального жарту. Згодом він сказав, звертаючись до інших: «Це ще питання, чи ти можеш працювати». Докірливо, так, ніби я вже багато разів у житті обманював її, жінка мовила: «Скажи, як це так, що такий великий, широкоплечий солдат має такого ху-

дого, малого брата?» Я зашарівся, збентежився, соромлячись свого зросту, а водночас радіючи, що воли помітили мого великого сильного брата. Невдовзі пекар сказав: «Гаразд, тиждень ти попрацюєш тут на пробу, а далі побачимо». «Гей, ти, докторе, — звернувся він до товстого гімназиста, — покажи йому його спальний салон, де він може поставити свою елегантну завітчану валізу». Грубась категорично відповів: «Ні, я не хочу, хай це зробить хтось інший». Старий почав попускати свого ременя, бурчачи: «Я тебе навчу «не хочу», ти, масна медузо». Але кульгава пекарка висварила свого чоловіка польською: «Ти, грубіяне, не розумієш, що він цього робити не може. Та ж він студент, і йому це не пасує». Старший із двох синів, поклавши руку на стегно, як дівчина, а іншу з розчепіреними пальцями тримаючи на обличчі, мовив високим фальцетом: «Ох, ні, ми студенти, великі пани й с...мо в штани».

Я не міг стриматися й раптом гучно розреготався, бо все було для мене таким новим і комічним. Але жирний гімназійний кльоцок зацитькав мене, заборонивши сміятись. Мама обійняла його, пестячи по заплилій жирній пиці, як гладять немовля, заспокоїла його, кинувши на мене ненависний погляд. Старший син сказав: «Ходімо зі мною, малий, я хочу показати тобі твій палац». Він повів мене через задні двері, потім через подвір'я у склад з борошном, кажучи: «Вони всі вар'яти, найкраще на них не зважати. Я їх власний син і не можу їх терпіти. Я вже був рік у Львові й знову хочу геть. Старий з Росії й поводитьсь, як сам Микола; вона ж хоче, щоб хоча б один став доктором, щоб вона мала чим хвалитися. І ось курдупель вчиться. Вона його балує, зманіжує, так що жирний балон ще чого доброго лусне. Ходімо відразу зі мною, сьогодні вуджена грудинка, а скупий пан тримає її під замком у своїй шафі з грошима. Потому мусиш принести дров, щоб розпалити піч. Згодом я покажу тобі, де все є».

Ми пішли в крамницю, старий уже відрізав шматки вудженої грудинки. Хліба можна було брати, скільки

хочеш. Я взяв чималеньку порцію, пішов у свій кут на склад з борошном і, вмостившись на початому мішкові з мукою, з'їв свою вечерю сам, як мале чуже щеня. На мене дивилася моя валізка, щойно висміяна, і я відчув співчуття до прикрашеної квітами речі із Заліщиків, яку мої маленькі сестри Мателе і Любочка з такою ніжністю й любов'ю уквітчали. Маленька скринька усміхнулася мені своїми зеленими й червоними квіточками, ніби бажаючи мені нагадати мудре українське прислів'я: «Кожний кулик у своєму болоті велик».

Потім мене покликали на роботу. Сонні, щойно розбуджені пекарчуки не виспались, були не в гуморі й позіхали, кидаючи на мене іронічні погляди. Особливо один, якого звали Йойне Бурлак, десь на чотири-п'ять років старший від мене. Неотесаний, грубий парубійко. Нахабним тоном він одразу запитав мене, звідки я. Коли я назвав Городенку, він засміявся й сказав, що це діра, в якій кози пасуться на дахах. Інші хоч і були втомлені, схвально посміхалися.

Робота в пекарні ділилася між помічником, який обслуговував піч, білим замішувачем, який мав готувати тісто на булочки, й чорним замішувачем, який мусив мати добре відчуття міри в заквасці й тісті з житньої муки. Крім того, були робітники, які формували хліб, розкачували на булочки, загинали рогаики, вистукували цісарські булочки й заплітали плетінки. Нарешті був їдль. Я посідав якраз місце їдля. Їдль — це підручний. Чому підручного, який виконував найбруднішу і найважчу роботу, австрійські пекарі називали їдлем, залишається їх таємницею. Їдль мусив обслужити всіх. Він мав наносити дров, наколотися їм, розпалити в печі, нагріти воду, притягти мішки з борошном, просіяти борошно, розчинити закваску для тіста, повиносити на холод таці з сирим хлібом, щоб він не перебродив, потім принести хліб до печі, віднести готову випічку. Усе це швидко й спритно. Коли після ночі роботи все було готове й усі могли відпочити, їдль мав відшкребти ночви, витерти ваги, почистити й змастити машину для

нарізання тіста, підмести в пекарні, усе до блиску на-
чистити, а потім знову принести дров, поставити воду...

Якщо інші працювали чотирнадцять годин, він пра-
цював шістнадцять; якщо інші, як тут у Петроградсько-
го, працювали шістнадцять годин, то бідний їдль мав що
робити щонайменше вісімнадцять. А якщо враховувати
ходіння, то я працював від вісімнадцяти до двадцяти го-
дин на добу і мертвий від втоми падав на кам'яну підло-
гу пекарні, так що годі було розтермосити зі сну мої мо-
лоді кістки. Будячи, мене спочатку грубо хапали, потім
трясли й термосили. Щоразу це робив хтось інший з пе-
карчуків — той, кому треба було приготувати опару чи
розчинити закваску. Потім вдавалися до стусанів і
ударів. Йойні Бурлакові найбільше задоволення прино-
сило лоскотати мене пером по носі або просто штовха-
ти поліном. Та я був напівмертвий, моє тіло звикало до
подразнень, і я спав далі. Потім у Йойни з'явилася ще
одна ідея: поливати мене водою. І це діяло. Я завжди пе-
релякано підскакував, почувався нещасним і сонним, ту-
жачи за п'ятницею й суботою, бо тоді міг спати двадцять
годин. Через тиждень мене прийняли їдлем на постійно.

Зі своїм братом я зустрічався поза пекарнею або в
його казармі, завше кладучи йому в кишеню свій зар-
робіток, бо мені не йшлося про те, щоб витратити
гроші. По-перше, я нічого не потребував, а по-друге,
радів, що можу допомогти братові. Ми ж були друзями,
не лише братами. Серед пекарчуків був той Йойна Бур-
лак, який з першої миті переслідував і діяв мене. Те-
пер він озлився ще більше, бо я отримував таку ж саму
платню, як і він, і хоча менший і молодший від нього,
був кращим, спритнішим працівником, а інші пекарчу-
ки, поміж них і двоє синів Петроградського, які теж от-
римували платню, як звичайні працівники, завше драж-
нили цим Йойну. А він ненавидів мене, лупцюючи, як
тільки міг, називаючи «містечковим підсвинком», бо
сам був з великого міста Коломиї, а я лише з Городен-
ки. Але інші через це кепкували з нього, бо я вмів пи-
сати і читати, а він був неписьменним. Найбільше задо-

волення йому приносило «будити» мене. Він навмисно старався встати раніше, щоб насолодитися цим. Вигадував усе нові штуки: брав сажу, обмащуючи мені обличчя, затулював мені носа й рота, не даючи дихати. Через якийсь час я просто лягав на живіт. Тоді він соломиную лоскотав мене за вухами, але найбільше йому подобалося обливати мене з відра холодною водою. Я вже звик спати чотири-п'ять годин і робив свою роботу швидко і вправно, тому всі були задоволені.

І ось трапилось щось незвичайне: у Станиславові вперше організували спілку пекарів. А оскільки завдяки навчанню в школі Барона Гірша я вмів читати й писати на їдиш, українською, угорською, польською й навіть трохи німецькою, що серед пекарів у той час було великим винятком, то мене обрали секретарем спілки. Мою кандидатуру запропонував наш перший пічник, малий, дуже тямущий Шімеле Рускін. Шімеле було десь років із сорок, він був гладко поголений, не вмів ні писати, ні читати, але мав дуже світлу розумну голову. Він зневажав Йойну Бурлака, завжди заступаючись за мене, хоча це мало допомагало. Робоча ніч на пекарні довга, й, формуючи разом цісарські чи звичайні булочки або рогалики, робітники багато говорять. Тепер Йойну дражнили ще більше: він, мовляв, із великого міста Коломиї й уже довго в Станиславові, а малого містечкового їддя удостоїли такої чести — обрали секретарем правління спілки. І Йойна Бурлак усе більше ускладнював моє життя. Я все зносив мовчки, не чинячи опору, соромлячись скаржитися своєму братові, перед яким мені хотілося виглядати мужнім і самостійним. Я думав: одного дня Йойні набридне діймати мене, і він дасть мені спокій.

Попри все, я був дуже побожний. Закінчивши роботу, я накладав тфілім з ремінцями для молитви і, забившись у свій кут, поринав у молитву, розповідаючи своєму Творцеві все те, що таїв від брата. Завше, розкриваючи йому своє серце, я тихо плакав. Так мені було легше все зносити. Жоден із пекарчуків, навіть сини Петроградського, не молилися. Вони потішалися з мене,

з мого «фанатизму». Але тут мене не можна було вразити. Тут мене не міг дійняти ніхто: навпаки, всіх їх мені було навіть трохи шкода. Варто було мені лише подумати про свого тата, про Шімшале Мілнітцера чи про мудреця з Чорткова, і всі глузування й насмішки лопалися, як мильна бульбашка. А ще на моєму боці був малий Шімеле Рускін. Він казав, що протестував би, якби рабин змушував його постити й молитися. Він би цього просто не робив. Але якщо хтось має богобоязне серце, то жодна людина не має права йому заважати.

Але Йойна Бурлак, цей безсердечний мерзотник, був іншої думки. Коли одного дня я, цілком занурений у свою молитву, виливав серце перед Господом, то раптом дістав мачкою в лице. Мачкою в пекарській мові називали порожній мішок з-під борошна, змочений водою, а потім обкачаний у сажі. Це не лише боліло, забруднювало обличчя й заліплювало очі мокрим борошном і сажею, але й було принизливо. Із брудом треба було проковтнути ганьбу, сором і глузування. Усі з цього сміялися, крім Шімеле Рускіна, у якого це викликало огиду. Я мовчав, продовжуючи молитися, німо, подумки запитуючи любого Господа, чи те, що мені заподіяв Йойна якраз тоді, коли я складаю Йому, Творцеві, хвалу, здається Йому правильним. У мене було таке відчуття, ніби Він відповів мені, що це випробування, адже Він завше випробовує того, кого любить. Так я ставав ще побожнішим, поринав усе глибше, шукаючи розради в молитві. Шімеле Рускін відвертався від грубіяна Йойни, впливаючи на інших пекарчуків, які критикували його, що він піднімає руку на слабшого. Але замість того, щоб припинити це, Йойна ставав усе нахабнішим й підлішим.

Одного суботнього вечора я зі своїм старшим братом пішов гуляти на Лінію А, і ми зустріли Шімеле Рускіна. Ми зупинилися, зав'язалася розмова. Шімеле дуже здивувався, довідавшись, що в мене є великий, сильний брат солдат. Він одразу відкликав брата вбік і говорив з ним віч-на-віч, без мене. Я лише побачив, як за якусь

хвилю мій брат зблід, мов крейда, й подав Шімеле руку зі словами: «Дякую вам, дякую за все!» Ми з братом пішли далі, він говорив про щось інше, а потім раптом запитав, чи правда, що Йойна Бурлак мене б'є. Мені стало соромно, і я спробував збрехати. Тоді він запитав: «А нашому татові ти б теж брехав? Я твій старший брат і тут, на чужині, я тобі замість тата! Бив тебе Йойна, чи Шімеле Рускін обманув мене?» Тоді я в усьому зізнався.

Ще тієї ж ночі, о третій годині, коли всі ми стояли біля столу, формуючи булочки-рогульки, раптом з'явився мій брат і привітно мовив: «Добрий вечір, пекарі!» Усі відповіли. «А хто тут Йойна?» Йойна голосно й нахабно відповів: «Я, солдате, що ви хочете?» «Я хочу тобі сказати, ти, свинюко, своєю солдатською мовою, що малий Шайко, якого ти завжди лущуєш, це мій брат». І він вліпив Йойні справа і зліва, а потім ще раз зліва й ще раз справа, а потім ще і ще! Йойна вхопився за обличчя, дістав ще одного стусана кулаком в голову й мовчки похитнувся до стіни. Робітники мовчки з посмішкою спостерігали за всім, а Шімеле Рускін сказав: «Йойно, ми тебе завжди попереджали». Мій брат мовив: «Ти, паскудо, я вже йду, і крий Боже, ти ще хоч раз зачепиш його, тоді відішлю тебе в домовині замість подарунка твоєї курві мамі в Коломию, у твоє велике місто!» І він пішов. Запанувала напружена мовчанка. Я був схвильований найбільше. Бо, з одного боку, в мене на серці було світло, я з гордістю і вдячністю думав про свого брата, а з іншого, я тихо тремтів, очікуючи, що зараз станеться. Усі мовчки працювали далі. Раптом Йойна дико загорланив до мене: «Ей, ти що, хворий, не міг сказати мені, що в тебе тут брат в артилерії?» Казарма артилерії була відразу біля пекарні; усі раптом почали сміятися з Йойни, а Шімеле Рускін, заходячись сміхом й попискуючи від задоволення, сказав: «Ах ти, Йойно, ти не лише злий, але й дурний парубійко! З якого дива він мав би тобі розказувати, якщо його брат солдат персонально може повідомити тобі це своєю чіткою солдатською мовою, та ще й при свідках!» «Боягузлива

свиня, — сказав старший син пекаря, — він навіть не спробував захищатися. Але бити малого безпомічного хлопця — це він може!» Потому всі затихли, й робота тривала далі, ніби нічого й не трапилось.

Від цієї ночі мій кривдник Йойна більше ніколи не чіпав мене. Ні всерйоз, ні жартома. Так я на чужині пересвідчився на власному досвіді: як добре мати великого брата, який тебе захистить.

22. Хаяхетт

Йойна Бурлак залишив пекарню, а я отримав набагато легшу роботу, бо прийняли нового їддя, який мучився на моєму місці.

Умови праці були все нестерпніші, й Шімеле Рускін, голова спілки, сказав, що ми мусимо повідомити про це велику організацію, до якої належимо. Він продиктував мені довгого листа про наші умови у віденське управління профспілок, і одного дня приїхав представник профспілки з Відня. Представник профспілки, який колись був пекарчуком, пояснив, що існує лише один засіб: разом виставити вимоги, вести перемовини, а потім буде видно, що з того вийде; якщо ж жодних кроків назустріч з іншого боку не буде, то тоді слід вдатися до найбільшої зброї робітників — страйку.

Для нас це було щось зовсім нове. Потім він розповідав про боротьбу робітників у великих містах Європи, називаючи страйк останньою святою зброєю. Мовляв, страйк — зброя солідарности, дружби, належности, гідности й самоповаги робітників, які хоч і бідні, але мають мораль, яку слід цінувати вище, ніж багатство інших. Ми, хлопці, були просто в захваті. Потім обговорювалися різні вимоги: більша платня, коротший робочий день, гігієнічні умови, недопустимість рукоприкладства щодо молоді. Усе було викладено на папері, ми вибрали страйковий комітет, передали вимоги власникам пекарень, а протягом трьох днів повинні були отримати відповідь.

У першу ніч після передачі вимог у пекарню прийшов Петроградський, хазяїн, посміявся над нашою спілкою й нашими вимогами, подразнив робітників, жартуючи над усім.

Власники пекарень відхилили все від «а» до «я», взагалі не вступаючи в переговори. І раптом ми всі застрайкували! Ми зустрічалися щодня. Минав тиждень за тижнем. У пекарнях працювали самі власники, їхні діти й дружини, люди з вулиці й деякі штрейкбрехери — серед них був і Йойна Бурлак. Старші робітники невдовзі втратили мужність, боячись позбутися своїх місць. Жінки прийшли в приміщення спілки, розлючені й під'юджені тимчасовими працівниками, маленьку допомогу називаючи подачкою, сварячи керівництво страйку, й забрали своїх чоловіків додому, влаштувавши їм справжнє пекло. Десь через чотиришість тижнів деяких жінки так притиснули, що ті, здавшись, знову повернулися на роботу. Мораль дала тріщину. Чоловік із Відня виголошував заспокійливі промови, що нічого не допомагали, говорив про кроки назустріч, про примирення. Але власники пекарень продовжували насміхатися над страйком. Усе більше людей поверталось на роботу на тих самих поганих умовах. Голова профспілки вернувся до Відня, а всі, хто був на чолі страйку, хто виступав на зборах, усі, кого підозрювали у підтримці страйку, були покарані — їх виставили, не взяли на роботу.

Це була велика, серйозна поразка. Шімеле Рускін був єдиним, хто не втратив голови. Він вважав, що навіть програний страйк може піти на користь робітникам. Адже на помилках вчать, наступний або третій страйк буде успішним, бо останній страйк робітники мусять виграти. Мовляв, такий закон. Я не зовсім розумів його, але мені подобалося його слухати й вірити в те, що він каже. Через якийсь час він покинув місто, виїхавши до Львова.

Я опинився на вулиці й був безробітним. Уперше в своєму житті. Я пішов на вокзал, допомагав пасажирам

носити багаж, професійні носії мене вигнали, я спав у почекальнях, мене в'язали стражі порядку, арештовували й відпускали знову, цькували, переслідували. Була зима. Крижана холоднеча проникала крізь мою тонку одержину, сніг скрипів під ногами. Безкінечно довгими здаються ночі юнакам, яких виставили на вулицю, яких діймають холод, самотність, цікавість і сексуальне збудження. Неприкажаний, непевний, з туманом у голові й важкими, мов оливо, відчуттями валандається такий юнак туди-сюди. Такі ночі здаються нестерпною вічністю. На своєму шляху я зустрів багатьох декласованих. Вони розказували, що в Станиславові не варто перейматися нічлігом. Слід лише піти в бордель, сісти в кутку почекальні й так проспати цілу ніч у теплій кімнаті.

Однієї ночі я, хвилюючись, пішов на вулицю Зосина Воля. Будинки розпусти тут стояли один біля одного. Там був гармидер, хаос, ринок живого м'яса. Старші чоловіки, гімназисти, солдати поодинокі й гуртами сновигали сюди-туди. Усі скрадалися, немов злодії. Спочатку кожен ішов мовби байдуже, потім раптом, змішуючись із натовпом, пірнав в один із борделів. Утомлений і нещасний від своїх щоденних гонінь і поневірянь, я тинявся довкола одного з таких будинків. І ось раптом надійшов гурт чоловіків, і я, змішавшись з ними, прослизнув досередини, опинившись у борделі пана Кіммеле.

Кіммеле був трохи більший від ліліпута, але плечі мав надзвичайно широкі, виглядав, як велетенський куб, зі своїми довгими закрученими догори вусами й потилицею бугая; своїм ситим голосом він, наводячи порядок, покрикував на гостей: «Тут поводяться пристойно, беруть дівчину, платять і йдуть. А хто буде нахабніти, може дістати ножа під ребра». Усе заспокоювалось, і Кіммеле з чотирикутною пляшкою горілки йшов у задню частину будинку, де були сходи, що вели на другий поверх.

Там сиділи десь з вісім або десять дівчат, деякі зовсім молоді, втомлені й зникловілі. Інші старші, з яскраво нарум'яними щоками — на всіх були зовсім

короткі спідниці, так що можна було бачити їхні стегна угорі, куди не сягали панчохи, і ще далі. Я сів у кутку, спостерігаючи, як один із гостей підвівся, вказавши на дівчину. Вона теж встала й від повногрудої, широкої в стегнах дами з триповерховою рудою зачіскою і зв'язкою ключів отримала ключа й рушник. Гість дав дамі гроші й пішов за дівчиною. Інший зробив те саме, потім третій, четвертий. Згодом перша дівчина повернулася, запалила цигарку. Одні йшли, інші поверталися. Так знову повторювалося те саме.

І так як надворі я тремтів від холоду, так тут я затремтів від невизначеного збудження. Але, скрутившись калачиком у своєму кутку, я заснув. Удосвіта мене збудила рудоволоса дама з триповерховою зачіскою. Будинок закривався. І я вийшов на холодне, засніжене зимове повітря, замерз і зціпив зуби, остаточно занепавши духом від холоду, голоду й самотности. Мене виставили з цілого світу. Жодної пекарні, жодної роботи, жодного брата, жодного Шімеле Рускіна. Лише ганьба, чужина, відчай. У цьому стані я не міг повернутися ні назад додому, ні до Львова, де в мене було вже двоє братів. Так день тягнувся за днем. Я тинявся довкола, мов прибудний пес. А ввечері знову крутився довкола борделю, й коли до будинку пана Кімеле прямував гурт, я, змішавшись з ним, знову непомітно прослизав у свій куток і засинав. Так минуло багато днів і ночей.

Після однієї такої ночі, на світанку, мене знову розбудила руда триповерхова фризура. Цього разу ніжно, мов мама. Я злякався, а вона, погладивши мене по лобі, сказала: «Хлопчику, чого ти спиш тут сидючи так багато ночей?» «У мене нема роботи й нема де жити». Вона приязно подивилася мені у вічі й, поспівчувавши, розпитала, як так трапилось і звідки я. У її добрих, великих коров'ячих очах стояли сльози, вона відокремила від зв'язки два ключі, пояснивши, що один — від будинку на Зосиній Волі, 26, тобто на цій самій вулиці, а другий — від кімнати прямо навпроти воріт борделю. Вона, мовляв, там живе, а я можу туди піти й ляг-

ти спати. Я вдячно взяв ключі і, знайшовши маленький будиночок через кілька поперечних вуличок, відімкнув кімнату, в якій стояло ліжко, скриня, столик із газовою лампою й стілець. Кімнатчина була така мала й низька, що ці кілька предметів заповнили її цілком і там зазеве можна було повернутися. Я ліг на скриню й заснув. Пізніше прийшла моя благодійниця, її звали Хаяхетт, вона принесла свіжі булочки, а я встав і наколов трісок. У стіні перед входом до кімнатки була маленька піч. Я зробив каву, накривши на столик, сервірував сніданок, а потім почистив її і свої черевики.

Одразу ж у перший день вона розповіла мені, що вона з Ясів, з Румунії, що там у неї було нещасливе кохання з одним із «дванадцятки». «Дванадцяткою» звалися дванадцять братів, великі розбишаки, які наганяли страх і перед якими Яси тремтіли так, як мешканці Городенки перед Глогерами. Але брати з «дванадцятки» були християнами, а вона юдейка. Отож сім'я зреклася її, бо вона ходила з гоєм, а його переслідували й били власні брати, бо він тягався з жидівкою. Вони жили разом на краю міста, і в них уже була маленька дівчинка. Однієї ночі він прийшов додому п'яний і побитий, накинувся на неї з погрозами й лайкою: «Ти, жидівська курво! Це через тебе брати мене так віддубасили». А вона відказала: «І все це намарно. Було б за що, якби ти принаймні кохав мене!» Ці слова розлютили п'яного ще більше, він схопив кухонного ножа і, ревучи й обзиваючи її останніми словами, поклавши великого пальця на стіл, кляв і кричав: «Скажи ще раз, скажи, ти, лахудро, що я тебе не кохаю!» У відчаї вона закричала: «Ні! Ні! Ні, ти не кохаєш мене! Ти мене не кохаєш!» І він з розмаху ударив ножем по пальцю й вибіг закривавлений. Вона загорнула відрізаний палець у вату, купила тигель зі спиртом і поклала в нього пальця. Тигель із пальцем був у неї в подушці, вона мені його показала.

Свою дитину вона потім віддала на виховання бідним людям і поїхала до Станиславова у дім розпусти. Тут була ключницею, керувала борделем пана Кіммеле. Зароб-

ляла достатньо грошей, щоб утримувати свою маленьку Сонечку, якій тепер було вже десять років, яка ходила до школи й не повинна була довідатися, що її мама живе у такому домі. Розповідаючи все це мені, вона плакала гіркими сльозами. Я був збентежений і втішав її дешевими історіями, які знав із бульварних романів. Їй подобалося, що я вмю читати й писати, і вона одразу попросила мене написати листа її десятилітній Сонечці. Я склав жалісливого пафосного листа — суміш із багатьох епістолярних кліше, які знав напам'ять, та з бульварного роману про одну бідолашну принцесу, яка багато натерпілася, коли була служницею, що порасе худобу, але згодом її впізнав і визволив шляхетний принц. Хаяхетт була у цілковитому захваті й попросила мене сьогодні ввечері піти з нею до борделю трохи раніше й прочитати листа іншим дівчатам. Я так і зробив, і більшість проституток плакали від зворушення.

Відтепер я щовечора читав дівчатам дешеві романи. Пізніше, коли приходили гості, я зазвичай ішов додому, лягав спати на скриню, і доки додому поверталася Хаяхетт, я вже висипався, вставав, колов дрова, готував сніданок, обслуговував її, чистив черевики, й ми теревенили або я читав їй уголос, поки вона засинала. Удень я вештався довкола, а ввечері знову був у борделі. Одного дня вона сказала, щоб я не спав цілу ніч на твердій скрині. Мовляв, я можу, поки вона прийде, спати в її ліжку, а вже потім лягати на скриню. Кілька тижнів так і було. Однієї неділі вночі я допізна засидівся з нею й дівчатами, і якраз, коли хотіли зачиняти, перед ранком, з'явився п'яний як чіп драгун, лаючись і грюкаючи, трощив шаблею предмети, захопив за волосся одну з дівчат, а коли Хаяхетт спробувала її порятувати, накинувся й на неї. Усі з вереском розбіглися по кутах. В одну мить я опинився на столі позаду нього. Киплячи від люті, я стрибнув на нього, повалив на підлогу, кулаками й обцасами надавав йому стусанів і, забравши шаблю, з якою він перед тим гарцював, переламав її через коліно. Він лежав, як купа лайна! Я виволік його на вулицю й відтяг-

нув до ривчака на узбіччі вулиці. Двері будинку замкнули на засув. Усе не тривало й трьох хвилин, хазяїн дому, пан Кіммеле, зійшов з другого поверху, де він мешкав, і, тримаючи в руках пляшку, сказав: «Я вже все чув. Ось, випий зі мною одну!» Він налив дві чайні склянки горілки, запропонувавши одну мені. Я взяв склянку й сказав: «Ваше здоров'я, пане Кіммеле!» Але він відповів: «Якщо ти ще раз скажеш мені «пане», я запущу пляшкою тобі в голову, ти, курвий сину. Будеш казати мені «ти». Ми друзі». І ми одним махом перехилили склянки. Потім він по вінця налив ще дві склянки, віддавши їх Хаяхетт і дівчатам. Хаяхетт принесла на закуску ласощі, й Кіммеле сказав: «Знаєш що, курвий сину, я люблю таких сміливців, як ти», — він сягнув до кишені й кинув мені гульдена зі словами: «Ось, купи собі тютюну!» А Хаяхетт гордо сказала: «Або нову книжку, бо він вміє читати і писати й завше читає нам уголос, коли немає гостей». «Ось тобі ще один гулден, — вигукнув він, — і приходь кожного вечора! Тут ти нічого не втрапиш!»

Наступного дня десь близько дванадцятої, коли дівчата з вулиці борделів відвідували одна одну, говорилося, що я, сам-один, набив багатьох солдатів. Близько другої години йшлося вже про двадцятьох, а близько п'ятої це вже була ціла банда із сорока-п'ятдесяти хлопів, яких я вправно, з допомогою мистецьких прийомів один по одному відлупцював і викинув за двері. Надвечір приходили дівчата й розпорядники з інших будинків подивитися на «диво», на хлопця, який перемиг цілий ескадрон драгунів. Так за одну ніч я прославився, ставши героєм. За два гульдени, додавши трохи своїх грошей, Хаяхетт купила мені піджака й шапку. Вона начесала мені на правий бік хвацькі пейси, закріпивши волосся сливовим соком й надягнувши шапку набакир, щоб добре було видно кучері, пошкодувавши лише, що в мене ще не ростуть вуса. Але, сказала вона, якщо я зараз почну голитися, то скоро з'явиться й борода. Розглядаючи себе в дзеркалі, я почувався відчайдушним і сильним. Кіммеле подарував мені ще сталевого кастета — подібного од-

ного разу в Заліщиках я відчув на власному черепі від Кучера. Ходячи, я почав колихатися всім торсом, як це робив Кімме. Я качав м'язи й з недовірою дивився на гостей, мов сторожовий пес, кожної миті готовий накинутися на будь-кого й випробувати свій кастет і свої м'язи. Вечорами я завше сидів із Хаяхетт та дівчатами й був щось на кшталт заступника власника дому. Продовжував читати вголос, писав листи не лише для Хаяхетт, але й для інших дівчат; мені за це давали гроші, а іноді маленькі подарунки.

Тепер я знав усі таємниці, почувався набагато вищим від інших, сильним, небезпечним і відважним, напружено чекаючи наступної бійки.

Одного ранку Хаяхетт прийшла додому; коли я хотів, як звичайно, встати з її ліжка, щоб зайняти своє звичне місце на скрині, вона лише мовила: «Ох, лежи». Вона роздяглася і лягла до мене в ліжко. А коли настав час готувати сніданок, вона не веліла мені вставати, а сама піднялася з ліжка, ніжно й ретельно накривши мене.

Вона наколола дров і розпалила вогонь.

Вона накрила стіл і приготувала сніданок.

Вона почистила наші черевики й обслужила мене.

Бо тепер я був чоловіком — її чоловіком!

А вона була моєю першою жінкою.

23. *Teatr*

Отож тепер я жив із Хаяхетт, ночами висиджуючи в борделі, читаючи вголос для продажних дівчат і пишучи за них листи. Серед молодих дівчат була одна із Заліщиків, я навіть знав її батька. Їй було шістнадцять років, але виглядала вона ще молодшою. У неї було світле попелясте волосся, струнке хлоп'яче тільки й синьо-зелені сумні очі. Вона втекла з дому, коли її батько привів туди злу мачуху, що завше била її, тягаючи за волосся. Зося привертала мою увагу більше, ніж інші дівчата. Вона відкрила мені своє серце. Вона була

дуже нещасною в цьому будинку й зізналася мені, що одного дня втече до Львова, щоб знову стати «порядною» і влаштуватися служницею. Просила мене навчити її читати і писати, платячи мені за це п'ять крейцарів за годину й роблячи невеличкі подарунки. Одного разу вона здивувала мене півдюжиною носових хустинок, на яких червоним шовком вишила перші літери мого імени. Іншого разу були труси з квіточками.

Помітивши ці стосунки, Хаяхетт перестала розмовляти зі мною. Вона замикала мене на ключ. Залишила свою роботу в Кіммеle і щодня пополудні, близько четвертої години, виключно одягнувшись, — у набагато коротшу спідницю, ніж зазвичай — рум'янила щоки, брала в руку великого ключа і йшла на вулицю. Вечорами, десь близько десятої, вона поверталася додому, завше приносячи гроші.

Одного дня вона звеліла мені йти з нею. Повела мене в крамницю, купила для мене новий костюм, дві сорочки й крикливі труси. Коли ми повернулися додому, я запитав, що все це означає. Це було вперше за кілька тижнів, що я до неї заговорив. І тут раптом вона вибухнула, мов вулкан, плакала й кричала: «Ти гадаєш, я не бачила, що ця сифілітична курва, ця Зося, ця смердюча ганчірка хоче відбити тебе в мене?» — вона схопила ножиці й порізала Зосині носовички й труси. «Я сама можу купляти тобі речі! Я зі своєю дупою можу за годину заробити більше, ніж вона за місяць! Я тобі допомогла, коли ти не мав де спати! Я твоя кохана, і я знаю, що тобі потрібно!» Вона кинулася мені на ший, обцілювала мене, плачучи й ридаючи. Мовляв, на неї звалилися всі нещастя: у неї немає нікого на цілому світі. голосила вона, і вона хотіла робити для мене все, і я не повинен її покидати! Мені це все не подобалося. Раптом я відчув себе невільним, зв'язаним, зобов'язаним. Я висварив її, висловивши свою думку. Тут крізь плач вона засміялася — усе нараз — і закричала: «Так! Так! Так! Свари мене! Навіть набий! Я знаю, що ти сильний! Покажи, що ти чоловік! Мій чоловік! Мій коханий! Щоб я

тебе боялася і відчувала! Але якщо я довідаюся, що ти ще хоч раз маєш справу з цією дешевою курвою, я виколу їй очі, обіллю її гарячою олією, а сама втоплюся!» Від цього я відчув себе геть нещасним, простягся на ліжку, на все відповідав мовчанкою й задрімав. Згодом вона теж заспокоїлася і, перепросивши мене за свій крик, надягла свою коротку спідницю, нарум'янила щокки і, ще раз погладивши мене, дбайливо накрила, поцілувала, попросила все забути і, взявши великого ключа, пішла на вулицю, як і щодня, в той самий час.

Я лежав з тяжким почуттям на серці. Усе крутилося в моїй голові — зрив Хаятетт, думка про Зося — невинну малу продажну дівчину, яка раптом нагадала мені Ріффкеле; з одного боку, все це відлякувало мене, а з іншого, я відчув, що воно лестить моему самолюбству. «Отож, — думав я, — мала Зося теж тебе любить. Ти чоловік. За тебе борються вже дві жінки, отже, ти більше не такий безпомічний, як був у Ханне Козак у Заліщиках». Я гортав свою нову книжечку зі зразками листів. На мене навалилася втома; намагаючись порівнювати, що зі мною було ще рік тому і як усе змінилося, я заснув.

Я побачив себе, як вичепурений у своєму новому костюмі йду Лінією А і Б — але водночас це був і сад прогулянок у Городенці — й усі дівчата із Городенки, Заліщиків і з вулиці Зосиної Волі, з будинку пана Кіммеле, разом із Зосяю й Хаяхетт, у якої була висока триповерхова зачіска й ключі на стегні, усміхаються мені, йдучи назустріч; прибігла й Ханне Козак і розповіла, що Ріффкеле тепер день і ніч плаче за мною, каючись в усьому, почувавши себе нещасною; я підбіг до Ріффкеле і, обійнявши її, усе їй пробачив зі словами: «Усе-таки чоловіки вірні». І крізь сльози вона засміялася своїм дзвінким сміхом, знову назвавши мене «Розірваною Шапочкою», і мій брат Ляйбці теж був тут, ми з ним купили три велетенські квитки на корабель і попливли до Америки, де я знову пік креңделі й хрусткі солені палички, а Ріффкеле все мацала мої м'язи, показуючи братові, який я вже міцний і дорослий, і розповідаючи йому про

численних солдатів, яких я відлупцював, і про те, що я віддухопелив навіть Кучера і Гойну Бурлака.

Я прокинувся, коли Хаяхетт повернулася додому. Від цього дня в моєму ставленні до Хаяхетт з'явилося щось чуже. Ми й далі жили мирно, спали в одному ліжку, приязно ставлячись один до одного, але більшою мірою це було життя поруч, а не разом.

Так минуло кілька тижнів, аж якось однієї ночі хтось постукав у вікно, кашлянувши. Це був мій брат Ляйбці. Я впізнав його ще до того, як він вигукнув моє ім'я. Я схвильовано відповів йому, скочивши з ліжка так, що Хаяхетт злякалася. Пояснивши їй, що це мій старший брат, я миттю пірнув у свою стару одезу. Увесь цей час Хаяхетт дивилася на мене, витріщивши очі.

Я зник, не сказавши їй слова на прощання, посеред ночі опинившись поруч зі своїм старшим братом. Одягнутий він був, мов пан — у темному костюмі, короткому пальті, мав на собі жорсткого капелюха, а в руках тростину; ми мовчки пішли на вокзал. Кілька разів глянувши на мене збоку, він жартома запитав мене, чого це я так колишу стегнами. Пригадавши ходу Кіммеle, я збентежився й далі пішов нормально. Коли ми прийшли на вокзал, він, не питаючи мене, узяв два квитки до Львова й з'ясував, що потяг відходить лише через дві години. Ми сіли в почекальні, де ще два місяці тому я намагався нишком поспати годинку, за що мене арештували. Він купив салямі, кренделів, пива й розповів, що одружується з Шейндеle, наймолодшою донькою Шайка Розума, в честь якого мене назвали. Мовляв, тепер я не лише його брат, але й тесть. Посміявшись, ми сіли на потяг до Львова.

Тут він почав розповідати про іншого брата, у якого, мовляв, теж гарна дружина й гарні великі діти, які говорять польською й ходять до школи, а він і старший брат торгують фруктами — їм ведеться чудово. А ще він сказав, що зустрів у Львові Шімеле Рускіна, який розповів про програний страйк, і що Шімеле працює в новій електричній пекарні в Табачинського, і там є

місце й для мене. Тут я раптом подумав про те, скільки всього трапалося після програного страйку, як я тинявся ночами, як уперше прослизнув до борделю, як згодом мені допомогла Хаяхетт, запропонувавши свою малу кімнатчину, як вона дивилася на мене сьогодні своїми великими сумними очима, а я навіть з нею не попрощався. «Я не повинен був так утікати, — думав я. — На таке вона справді не заслужила».

Раптом замість телеграфних стовпів і дерев за вікнами потяга з'явилися будинки. Одягнувши пальто і капелюха, мій брат мовив: «Ну от, ми під'їжджаємо». І ми прибули на велику залізничну станцію Лемберг-Львів, у столицю Галичини.

Тут панує метушня й гармидер. Сотні людей виходять і заходять у потяги, товпляться, гукать носіїв, які возять візки з валізами. Локомотиви дихають, пихтять, дмухають, пищать, свистять. Заклопотані люди носяться в різні боки — і ось! Посеред цього безладу до нас наближається гурт, сміючись і махаючи, йде нам назустріч. Це мій старший брат Абрум, теж елегантно одягнутий, із дружиною й дорослими дітьми, а з ними білявка Шейнделе — наречена Ляйбці. Усі кидаються мене обіймати. Діти Абрума кличуть мене дядьком. Шейнделе кличе мене татком. Між жінками братів зав'язується боротьба за те, в кого я буду мешкати. У цьому гармидері чую, як Абрум зауважує до Ляйбці, що я виглядаю, мов маринований оселедець, мовляв, чи я часом не лежав у бочці. Усміхаючись, Ляйбці відповідає: «Ні, він лежав біля бочки». Потім ми домовляємося, що почергово по місяцеві я мешкатиму в кожного з братів, але перший місяць — у Ляйбці, бо в нього ще немає дітей. З вокзалу ми всі прямуємо до хорошого ресторану, де старший брат замовляє чудову їжу: фаршировану рибу й печеню з гуски. Ми їмо й п'ємо, як великі багатії в Городенці в найбільші свята.

Наступного дня прийшов Шімеле Рускін і забрав мене до електричної пекарні Табачинського. Мене прийняли на роботу з окладом два з половиною гуль-

дени на тиждень, хліб і дванадцять булочок щодня. Ще того ж дня Ляйбці пішов зі мною до крамниці. Ми купили тканину на костюм і взяли пальто навиплат. Наступного тижня я був одягнутий, як ще ніколи в житті. Мені зробили іншу зачіску. Кучері на правій скроні, які Хаяхетт завше скріплювала сливовим соком, були принесені в жертву, а ще я відмовився від ходи з колиханням стегнами. Нова людина в новому місті, у новому оточенні починає нове життя.

Поміж усім мені показали Львів зі світлою, чистою, широкою головною вулицею Казимирівською, з великими крамницями, що мали скляні стіни, з довгою колією, якою їздили маленькі вагони із впряженими в них кіньми, з трамвайними лініями на інших вулицях. Євреї з довгими бородами й високими циліндрами стояли на розі біржі, обговорюючи великі гешефти. На хідниках і рогах вулиць люди продавали фрукти. На куті двох вулиць було місце моїх братів, де вони торгували садовою. Довкола виднілися плакати, що рекламували різне мило, ячмінну каву Катрайнера, ресторани й цирк із кіньми, які вміють танцювати, польську оперу, українські забави і єврейських *бродівських співаків*. І чимало ринків! Особливо один перед школою, де люди впереміш продавали й купували всяку всячину: книжки, рибу, шнурівки й вареники, сире й варене м'ясо, масло, сир, залізо, дзеркала, хліб, сукенки, квас, костюми, зупи, курчат, котів, дитячі забавки — усе впереміш! Щодня однаковий гармидер, і попри те, що все справило на мене неабияке враження, воно все ж нагадувало Городенку. В інших масштабах — у десять разів більше, у стократ більше, — але жодної несподіванки, жодного дива. Різниця між селом Вербівці й містечком Городенка була набагато більшою, ніж різниця між провінційною Городенкою і столичним Львовом.

Та одного вечора ми пішли до театру. І тут раптом переді мною постало щось, чого я не міг порівняти ні з чим досі баченим, чутиим і пережитим. Бо тут я відкрив зовсім інший, невідомий, новий світ. Уже самі приготування!

«Похід» у театр! Те, як усі вони говорили про Гімпеля, директора. Як ми повернули на вулицю Ягелонську, опинившись на невеличкому подвір'ї; багато сяючих облич — усі виглядали так урочисто. У малому віконці брати купили квитки, зустріли знайомих. Простих людей, як і вони самі. Мене одразу з ними познайомили. І всі розмовляли про акторів, про їхні останні ролі. Яке обличчя було в Шіллінга, коли Гуттман сказав йому те і те, як старий глухий Розенберг прочитував слова з уст іншого актора, про Калішового Бен Адора й Цукерманового Бар Кохбу, як Фішлер пила отруту в ролі сироти Хасі, як пані Розенберг тягала її за коси й лупцювала, як Палепадє сміявся, як Карлік танцював, і що серйозний Мелітцер, граючи у «Буйній людині», справді збожеволів й опинився у божевільні. І що Фішлер вийшла заміж за великого доктора, але, граючи Хасю, забувала про своє багатство, по-справжньому вмиваючись гіркими сльозами. Кожен міг розповісти щось новеньке. Від почутого й побаченого всі були в захваті.

З усього того я не розумів ані слова. Знав лише одне: достоту так само побожні хасиди в Городенці говорили про святих вундер-рабинів. Жодна людина не балакала про те, який сьогодні день, про роботу, про обладнання, навіть про власну сім'ю — ні. Я заздрив їхній причетності, їхнім знанням, і моя цікавість лоскотала мене десь біля серця.

Згодом пролунало тривале, заманливе дзеленчання дзвіночка, і всі слухняно почали заходити до будинку. На дверях стояли чоловіки, яким треба було показувати квитки, вони допомагали глядачам знайти свої місця, що були навіть пронумеровані. Будинок тонув у світлі яскравих ламп. Ми сиділи в тринадцятому ряду. Перед нами люди, позаду нас люди. Зала була повніська, але люди все йшли, сміючись, вітаючись, киваючи один одному. Дзвіночок задзвенів удруге. В будинку стало ще гамірніше — зачиняли двері. Багато хто ще стояв, бесідуєючи із сусідами. І ось дзвіночок задзвенів утретє. Стало тихіше. Зовсім спереду, перед

першим рядом на завісі був намальований оповитий шкурою чоловік, що грав на пастушій сопілці, а майже оголена повна жінка, груди якої лише ледь прикривало волосся, наслухала його гри. Аж тут залунав удар гонга, світильники згасли, в залі стало темно. Завіса внизу раптом спалахнула світлом. Гонг ударив удруте — звідкись долинала музика, в залі стало зовсім тихо, третій удар гонга — й моє серце ледь не вистригнуло з грудей від очікування! І ось завіса піднімається вгору. Високо на двох щаблях драбини, довкола яких намальовано хмарки, сидять двоє дівчат у довгих блакитних сорочках — це ангели з великими крильми за спиною. Трохи завеликі ангели, але я вже вірю, що це ангели. Вони співають, мовляв, радимо людям лише добре — і ось з'являється втілений чорт! Одяг на ньому крикливо червоний, він кульгавий, на голові — справжні чортячі роги, він весело й зухвало розповідає про те, як нудно на землі, говорить відомі, але дуже розумні речі. Потім ми чуємо голос Бога, який хвалить побожного переписувача Тори Герршале Добровнера. Але нечистий скрипуче сміється в обличчя любому Господові, закладаючись із ним, що грошима й багатством зможе спокусити й зіпсувати цього побожного переписувача Тори. І тоді завіса опускається.

Який світ! Яка розкіш! Це ж хвилює у сто разів більше, ніж найцікавіша мрія! Піт лється з мого чола! Що зараз трапиться? Мій брат Ляйбці дивиться на мене із запитальною усмішкою. Не можу мовити ані слова. Ось, зараз! Удар гонга! Знову темно. Завіса піднімається. Ось проста бідна кімната з тих, які я бачив сотні разів, які знаю з дому, із задніх вулиць. Зима, одне вікно затулене лахміттям, інше — старою подушкою. Саме чути, як надворі завиває вітер. На столі лежить згорнута прикрита Тора. Старий дідусь жартуючи бавиться із внучкою, уже великою дівчиною, поруч сидить жінка й чистить картоплю, у неї болить зуб і вона не може сміятися із жартів старого. Приходять сусіди, заговорили про Герршале Добровнера, перепису-

сувача Тори, через якого перед тим у небі чорт побився об заклад із любим Господом.

Ті в кімнаті й гадки не мають про те, що знаємо ми. Вони кажуть, що Герршале пішов у лазню, щоб помитися, перш ніж списати слово Адонай і останнє речення Тори. І ось з'являється він сам: убогий, але дуже вродливий витончений чоловік із шляхетним блідим обличчям — він виглядає, як мудрець із Чорткова. Ось він миє свої гарні тонкі руки, мовчки сідає — усі напружено чекають. Він дописує останнє речення, виголошує молитву, всі вітають. Настрій святковий, його просять зіграти на своїй скрипці. Ця бідність така умиротворена, усі такі приязні й люб'язні один з одним. Раптом хтось стукає! Двері відчиняються, сильний вітер — і досередини заходить сам чорт, той самий, з неба, але зараз він одягнений, як людина, як торговий агент, і відрекомендовується Мазіком. Але через зухвалу посмішку, через пронизливий голос я одразу впізнаю його. Він каже, що продає лотереї. Звісно, що це лише привід! Герршале Добровнер усміхається — він не купує! Звичайно, ні! До того ж у нього немає ані пфеніга. Але цей Мазік зі своїм чортячим язиком усе-таки впихає йому лотерейний квиток без грошей. Чортячі судження про все дуже цинічні, але й дуже розумні. А коли настає кульмінаційний момент, він гучно й пронизливо сміється, і завіса знову опускається! Інший світ знову закрито!

Довкола мене гамір. Усі з таким знанням справи говорять навперебій, немовби вони є частиною цього. Я подумки повторюю щойно побачені сцени й розмови. Знову звучить гонг, у залі знову темно, й завіса піднімається. Тепер кімната світла й багата. Значить, бідний переписувач Тори виграв у лотерею! Він гарно вбраний, а біля нього — чорт, що нашіптує йому ниці, брехливі поради. Шляхетний переписувач Тори дає себе спокусити. Вони вирішують заснувати фабрику, що шитиме накидки для молитви. З бідного шляхетного чоловіка Герршале перетворився на багача, який недобре поводить ся зі своєю дружиною, з друзями, з батьком — так, як це робили й городенківські багачі. Ну от, те-

пер він навіть вирішує розлучитися зі своєю милою дружиною. Нечистий радить йому одружитися зі своєю небогою. Старий дідусь та інші, що спочатку були радісні й щасливі, зараз почуваються нещасними й сумними в цій багатій кімнаті. І знову він рубає з плеча. Робить одну помилку за іншою, одна дурниця випереджає іншу. Мені хочеться гукнути йому, щоб він не дослухався до порад дідька! Адже ж він при здоровому глузді! Боже! Як таке можливо? Як такий розумний чоловік може стати таким дурнем? І знову антракт.

На хвилю ми виходимо на свіже повітря. Я страшенно схвилюваний і злий на того нахабу Мазіка. Душогуб! Найкраще було б зацідити йому кастетом в обличчя. Та лунає дзвінок. Ми заходимо, і все продовжується. І ось трапляється щось жахливе: на фабриці, якою Герршале володіє в спілці з нечистим, колесо машини відрубуює руку синові його найкращого друга, Хазкеля Драhme, і хлопець при смерті. Але тепер його друг розтулює уста й однозначно висловлює йому свою думку! Про те, якою хорошою людиною він був колись і яким став зараз! Як він раніше поводився зі своїм батьком, зі своїми друзями і як поводить зараз! Як мирно він жив зі своєю дружиною, коли був бідний, а коли став багатий, то просто викинув її! Як зіпсувало його це багатство, і чи здатний він відповісти за всі свої вчинки? «Так, — усе ж трохи знічено відповів Герршале, — кожна людина має відповідати за свої вчинки, і все це піде на мій рахунок». І ось його давній друг, показуючи закривавлену накидку для молитви, гукнув голосом, що розривав серце: «Твій рахунок фальшивий! Жодна людина не в змозі заплатити за стільки злочинів! Подумай про свою покійну дружину! Про свого батька! Своїх друзів! Ось накидка з твоєї фабрики! Продукт твого нечестивого багатства! Ця накидка омика сльозами й кров'ю мого сина! Ось! Запиши її на свій рахунок», — він жбурнув накидку в обличчя Герршале й пішов геть! Увесь будинок заклекотів, мов буря! Антракт! Усі плескали в долоні, тупотіли ногами! «Браво, Драhme! Браво,

Розенберг! Добра робота! Він має рацію! Хай Господь благословить його за це!» Я також кричав і радів разом з усіма, відчувуючи велике полегшення.

Захоплення другом, що зник у кулісах, і гамір тривали ще дуже довго, а багатій сидить тепер геть пригнічений і мовчить. Заходить його молода дружина, вона збожеволіла, мабуть, від нечистого сумління й нудьги, говорить щось незрозуміле, щось про скрипку, що оніміла, і виходить. Усе догори дригом! І ось він бере скрипку, якої не торкався, відколи став багатим, і починає грати сумної, нарікаючи між тим на себе самого, згадує всі помилки й глибоко кається, бере закривавлену накидку, яку жбурнув йому в обличчя друг, плаче й гірко ридас. «Рахунок занадто великий», — додає він, робить петлю й вішається на сейфі з грошима. З'являється чорт, він лютий через програне парі — усе закінчується.

Що за світ! Ціле життя у трьох коротких годинах! Багато життів! Що за велика, реальна, більш ніж справжня дійсність! Ми, бідні люди, живемо й помираємо, і так триває від покоління до покоління! Убогі залишаються вбогими, багаті — багатими, погані — поганими, а добрі — добрими! Але тут, перед твоїми очима за короткі години люди й світи змінюються, змінюється все життя! Що за чарівне диво!!! Ще не все поміщається в моїй голові! Але яким незначним раптом здається мені все, що я пережив! Життя триває вже багато років, а я все ще на початку. Усе тягнулося так повільно й мучивно. Але тут, за три короткі години добрі люди стали лихими, бідні — багатими, молоді — старими, погані отримали кару, а добрим воздалося. Ця справедливість! Ця рівність! Цей баланс! Ці розумні розмови! Це чудове життя! Та навіть смерть тут прекрасна!

Ось світ, до якого я належу! Тут я хочу жити, тут я хочу говорити, кричати, грати, розповідати про свою цікавість, про свої мрії! Про свою пристрасть! У душі я непохитно вирішив іти цим шляхом! Проникнути в цей світ! Я ще не знаю, як це влаштувати, щоб потрапити туди, але одне мені очевидно вже зараз: жодна

сила на землі не зможе втримати мене, загородити мені дорогу в цей світ!

Треба, щоб тут мій батько із Юзем Федорківим заговорили про Бога, тут треба показати Біднятка й Богу-дякувати. Те, як Біднятко падає в колодязь, а Богу-дякувати, закутуючи його могилу, замерзає на ній! Тут необхідно показати Шімшале Мілнітцера, великого мудреця, який іде жебрати, і Менаше Штрума, добродушного пияка, і Ріффкеле, з якою ми стоїмо під вікном, і те, як я втікаю за нею з дому, як її потім зводить Кучер, і ще, мабуть, як я знову зустрічаю її! А ще тут можна було б показати, як мене мучить Йойна Бурлак і як мій брат лупцює його. Але при цьому я хотів би бути не собою, а моїм братом! Та ж тут можна все розповісти, показати й відчутти, а інші відчують це теж, братимуть у цьому участь, й ніхто у світі не залишиться самотнім! І все відбувається й стається в один вечір, за три години! Ціле життя! А завтра буде інше життя, інші люди!

Дорогою додому і наступного дня я вже повторював сцени. Розмови Герршале Добровнера, велику промову Хазкеля Драhme із закривавленою накидкою. Особливо добре мені вдавалася нахабна посмішка Мазека, чорта. Мій брат Ляйбці дивувався, яка хороша в мене пам'ять. Іншому братові він казав, що бачив цю виставу вже багато разів, але не запам'ятав жодного слова. Наступного дня я знову пішов у театр Гімпеля, подивився іншу виставу, й це було так само хвилююче.

Згодом кожного вільного вечора, а також пополудні я таємно ходив туди вже сам. Якщо працював удень, то йшов до театру ввечері, а коли працював уночі, то ходив по обіді. Я завше сидів на гальорці, на найдешевших місцях, але там було найкраще. Там зустрічалися молоді люди мого віку, що мали ті ж самі думки і таку ж пристрасть, як я. Ми провадили довгі бесіди, з деким із них я потоваришував. Серед них був довгов'язий Вольф, Ізя Вандель і Шлюсельберг. Ми звірили один одному свої таємниці, ми всі хотіли йти однією дорогою. Деякі з них навіть особисто знали де-

котрих акторів. Лише Шлюсельберг не хотів бути актором. Але після того, як одного разу я продемонстрував йому роль Драhme і повторив чортячий сміх, він сказав, що ніхто не годиться для цього краще, ніж я.

Між Шлюсельбергом і мною зав'язалась тісна дружба. Він цілком розумів моє рішення проникнути у світ театру, підкріплюючи й підтримуючи мій намір своїм глибоким переконанням, що я до цього світу належу. До театру ми завжди ходили удвох, проводячи разом кожен вільну годину. Батько Шлюсельберга мав велику пекарню, і, щоб ми могли частіше бачитись, друг забезпечив мені там місце.

Одного вечора в театрі відбувалося щось надзвичайно хвилююче. Показували виставу «Хася, сирота». Хася з українського села, юна, здорова, дуже вродлива й усім каже у вічі все, що думає. Її бідний батько приводить її в місто до багатих родичів, де вона важко працює служницею, обслуговуючи всіх. Вона закохується у сина господарів, неробу. Усі якраз чепуряться, дуже збуджені. Вони йдуть до театру. І ось Хася бачить, як син господарів, якого вона кохає, краде золоту брошку й ховає її! Тітці брошка потрібна, й усі починають її шукати. Панує великий безлад. Підозра падає на Хасю. Зла тітка питає лише Хасю, чи вона не знає, де брошка. «Ні», — відповідає дівчина. «Присягнися своєю покійною матір'ю, що не знаєш». Хася не хоче присягатися покійною матір'ю. Тому тітка, твердо переконана, що вкрала Хася, хапає її за біляві коси, прив'язує до ліжка й верещить: «Де брошка?» А Хася відповідає: «Я не знаю!» І ось тітка з одного й іншого боку дає їй ляпасів, повторюючи своє питання, а отримавши ту ж саму відповідь, продовжує лупцювати бідну сироту. Прив'язана косами до ліжка Хася падає на коліна, але виглядає дуже гордо й зносить побої. Глядачі дуже схвильовані. Ми всі ненавидимо тітку, співчуваючи Хасі. І ось тітка кричить ще гучніше: «Де брошка? Де брошка?» — безперервно відважуючи бідній сироті ляпаси. І тут один, що сидить на гальорці

недалеко від мене, виймає з торби револьвера й, пере-
крикуючи акторів, волає: «Бестіє! Зараз же розв'яжи
їй коси, бо пристрелю тебе, мов собаку!!!»

Та, що на сцені, перестала шмагати. У театрі зчи-
нився страшенний шарварок. Усі повернули голови до
мого сусіда, десь двадцятилітнього відчайдушного па-
рубійка, що блідий, мов крейда, тремтячи від збуджен-
ня, заховав револьвера.

Завіса ще довго не піднімалася. У залі стало світло.
Гурти сперечаються, кричать, дискутують, а молодий
чоловік зник! І ось перед завісою стоїть бідний батько
Хасі, Моте Штрахль — взагалі, його звати Їдль Гуттман
— і зводить руки догори. Поступово стає тихіше, і він
починає говорити: «Мої любі глядачі, можна мені щось
сказати?» Дехто плескає в долоні, інші кричать: «Гово-
ри, Гуттмане, говори, Моте! Тихо! Тихо!» Стає зовсім
тихо. І він починає знову: «Мої любі друзі, мені дуже
важко виходити з ролі, та все ж у кількох словах я му-
шу дещо пояснити». Він говорить добродушно й тихо,
немов батько, що пояснює щось дітям: «Ви ж знаєте,
що мадам Фішлер одружена з доктором Фішлером і
має батька й матір, дай Боже їм сто двадцять років
життя. Але мистецтво вимагає, щоб сьогодні увечері
вона була сиротою. Ви ж знаєте, що мадам Розенберг
має шістьох дітей, щоб не зурочити, вона найкраща
мама в світі й має золоте серце, але мистецтво вима-
гає, щоб сьогодні вона була злою тіткою й лупцювала
пані Фішлер. Я сам настоятель синагоги Бная Якова,
але мистецтво хоче, щоб сьогодні я був Моте Штрах-
лем, бідним батьком Хасі. Так я можу перелічити всіх
задіяних, хто є ким у справжньому житті й ким вони
мусять бути для мистецтва. Щодня під вечір, близько
п'ятої, ви можете бачити всіх нас, як ми сидимо в
кав'ярні «Аббація», ми найкращі друзі. Навіть наші
діти дружать між собою. Але особливо близькими по-
другами є мадам Розенберг і мадам Фішлер. І ось мо-
лодий чоловік, який, поза сумнівом, має добре серце,
але всього, що я вам розказав, знати не хоче, так роз-

хвилювався, що погрожує револьвером. Питаю вас зараз: чи добре він робить?»

«Ні! — галасує зал. — Викинь його! Браво, Гуттмане! Браво, Фішлер! Браво, Розенберг!» Вигуки знову і знову, знову бурхливі оплески. Старий убогий батько, актор і настоятель синагоги Їдль Гуттман, знову піднімає руку, й запановує тиша: «Ну, — каже він, — то чи можемо продовжувати гру?» І знову грім у залі, схвальні вигуки й тріумф! І знову стає темно, гра починається там, де вона перервалася. Зла тітка Хасі, мадам Розенберг, яка насправді є мамою із золотим серцем, ще раз питає сироту Хасю, а насправді пані докторову Фішлер, яка, дякувати Богові, має батьків: «Де брошка?» А та ще голосніше й переконливіше, як перше, відповідає: «Я не знаю!» «Ах, ти не знаєш?» — каже зла тітка й хороша мама Розенберг, хапаючи сироту Хасю, пані докторову Фішлер, за коси і знову прив'язуючи її до ліжка, точнісінько так, як перед тим, із погрозливим криком: «Де брошка?» І пані докторова, Хася-сирота волає: «Не знаю!» А та, тітка Розенберг, знову ліпить їй зліва і справа! І Хася знову гордо й звучно повторює: «Я не знаю!» — і ляпаса продовжують ляскати направо й наліво!!!

Так через якогось схвильованого молодика з безсумнівно добрим серцем тендітна, дуже вродлива пані докторова Фішлер сьогодні була бита двічі! Бідна пані докторова!

Але, думав я собі, заради мистецтва можна дати себе бити й двадцять разів. Це був чудесний вечір!

24. Пес, візок і жінка

Шміль Шлюсельберг, один із моїх знайомих по театральній гальорці, став мені другом. Уже з самого дитинства поняття дружби було для мене святим. Наш тато дуже часто вів із нами повчальні бесіди про це. Він пояснював, що мати друга або самому бути комусь другом — це велике щастя. Любив казати, що дружба є чимось святим,

має свої закони й сягає далі, ніж родинні зв'язки чи сім'я. Бо в сім'ї ти народився, а друзів знаходять. Сім'я — це як земля. На ній живуть, і вона живить людину, але друзі — це як діаманти, золоті жили, інші скарби, рідкісні й заховані глибоко в землі, і лише щасливіці натрапляють іноді на таку золоту жилу, на таку дружбу. І більше щастя віддавати дружбу, ніж приймати її. Але найбільше — це коли дружба в рівновазі, як ваги. Своїм другом тато вважав християнина Юзя Федорківа, який був йому ближчим, ніж його брати по вірі, які молилися до того самого Бога, послуговувалися тією ж мовою, дотримувалися тих самих звичаїв і традицій. А ще як приклад він наводив стосунки між братами й сестрами. Ми шанували дорослих, слухаючись їх, але більше для нас важили брати й сестри. Але й між деякими з нас існувала справжня дружба, як, наприклад, між найстаршим Шахне Ебером і веселуном Янкелем чи між Ляйбці й мною. Я завжди з кимось дружив. Спочатку це був Ляйбці, потім Черняков у Заліщиках і Шімеле Рускін у Станиславові. Але на всіх них я дивився знизу вгору, бо вони були старші. А тут я вперше мав друга, який був рівний мені за віком і за духом. Хоч я й приїхав із маленького містечка, а Шлюсельберг був дитиною великого міста, усе ж я був тим, хто веде і дає. Бо він був самотнім і нещасливим, іноді сумним, і я став для нього тим, ким був для мене Черняков.

Його становище було справді невеселе. Він дуже рано втратив матір. А його батько, заможний і міцний чоловік у віці від п'ятдесяти до шістдесяти років, згодом привів у дім для сина мачуху, яка була вдвічі молодшою від батька й годилася йому в доньки. Пан Шлюсельберг, який із робітниками й службовцями завжди був суворим і різким, лаючи й клянуци їх, у себе вдома був мовчазним, м'яким і боязким. Він постійно курих велику сигару, що виглядала, мов малий комин. Завше, коли лаявся, ця сигара танцювала в його писку. Він ніколи не звертався до людей на імена. Будячи помічника, щоб той розпалив піч, він зазвичай ревів: «Гей, ти, байстрюку, ти що, глухий? Ти не

чуєш, курвий сину? Уже шоста година! Розпалюй у печі, ти, клятий собацюро! Чого чекаєш, паршивий каліко!» Або, коли треба, щоб слуга, який водночас був за кучера, запрягав коней, було чути, як у дворі лютує пан Шлюсельберг: «Гей, ти, кульгавий псюро, каналіє! Ти не думаєш запрягати? Ти глянь, він рухається, як спаралізований! Вези випічку в ресторан і на вокзал, ти, тварюко паршива! А звідти, сподіваюся, тебе привезуть уже трупом, ти, сліпа бестіє!». Піотр, одноокий, на все це усміхався, і Шміль розповідав мені, що слуга в них уже вісім років і звикся з цими прокльонами.

Велика пекарня була у дворі на першому поверсі, а квартира розташовувалась навпроти на другому й мала балкон, на якому пан Шлюсельберг стояв зазвичай зі своєю сигарою в роті, ревучи накази у двір, мов капітан у штормовому морі на кораблі, що тоне. Як тільки з'являлася його молода розхристана дружина, він затихав. Бо вдома кричала вона. Вона була гарною жінкою, але ніколи не одягалася як слід. Завжди валандалася у своїх хутряних пантофлях, усе висіло на її округлому й пишногрудому тілі, завше десь бракувало гудзика, і можна було бачити, як частини її тіла в різних місцях світять з розрізів і дірок. Вона була лінива до непристойности, безперестанку щось жувала, але вдавала, що завжди зайнята. Жувати вона переставала лише тоді, коли сварилася. Бо жувати й лаятися водночас вона не вміла. Це лише він умів проклинати й курити, так що сигара навчилася танцювати. Вона ж іноді сиділа на східцях балкона, широко розставивши ноги, й жувала. Пекарчуки говорили, що вона ніколи не носить трусиків, як інші жінки. На цих самих східцях вона сиділа в неділі й свята у гарній шовковій сукні, у прикрасах і, дивлячись перед себе, жувала. Пекарчуки казали, що вона не наважується вийти на вулицю у коштовностях, боячись, що хтось може зірвати їх із неї. Але до прикрас, до шовкової сукні вона взувала свої хутряні пантофлі й жувала. Вона жувала, мов жуйна тварина, мов справжня корова.

У домі була маленька дівчинка шести-семи років, яку ця жінка подарувала своєму вдвічі старшому чоловікові. Дівчинка була дуже гарною, але мала дитячий невроз: усе, що від неї вимагали, робила з точністю до навпаки. Коли дитині казали: «Біжи на вулицю, побався з дітками», — вона залазила в ліжечко. Якщо її просили залишитися вдома, вона тікала геть. Коли їй заборонили запалювати сірники, вона наступного дня попеклася сірниками. Коли в її руках була склянка і її просили бути обережною, наступної миті склянка вже падала й розбивалася. Коли їй давали їсти, вона все випльовувала. Якщо їй забороняли брати теплу випічку, вона ставала перед піччю й доти їла гарячі булочки, доки не починав боліти живіт. Тепер вона відкрила для себе ножиці, й не тільки відкрила, але й випробувала. Рушники, скатертини, су肯ки, костюми, фіранки — усе було в її руках.

Мати часто лупцювала мале створіння, і воно плакало. Старому дитина плуталася під ногами, плюючи йому в зупу; коли всі сиділи за столом, а малій більше нічого не спадало на думку, вона могла просто надзюрити посеред кімнати. Але тато не мав права торкати дитини, зазвичай він підскакував, вибігав у двір, без причини горланив на своїх людей так, що сигара танцювала в його роті. Потім у домі кричала жінка, біла дитину, нападала на пасинка, лаяла й кляла, аж поки приходили сусіди і всіх утихомирювали.

У цьому безладі, в цьому пеклі й жив мій друг Шміль. У свій вільний час ми разом ішли до театру, найчастіше на дуже сумні вистави, в яких кишіло бідними самотніми сиротами й злими мачухами. Ми плакали, схлипуючи, разом із нещасними створіннями, ненавидячи злих мачух і слабких батьків, що віддавали своїх дітей на поталу чужим лютим бабам. Але тут, у вищому світі, на сцені було більше милости й справедливости. Зі стражденним і невинним тут завжди траплялося щось добре, щось гарне. Навіть коли все йшло гірше нікуди, були великі, піднесені моменти для «добрих» і кара на «поганих».

Одного разу з пекарні я побачив малу дикунку Рікеле, яка стояла у дворі, запитально дивлячись на мене своїми чорними, схожими на вишні, очима. І ось я сказав їй: «Рікеле, тобі не можна в пекарню!» У цю ж мить вона опинилася всередині й підняла на мене впертий викличний погляд. «Ось гарячі булочки, їж!» — сказав я. Дитина сердито подивилася на мене і з озлобленим писочком мовила: «Ні!» Потім я дав їй склянку й приязно сказав: «Ось, Рікеле, розбий, розбий же ж!» Дитина взяла склянку, обережно відставила її, й ми по-змовницькому подивилися один одному в вічі, немов два старі конокради. «Так, — сказав я, — а тепер будь зі мною тут, у пекарні», — і тут її наче вітром здуло. Я розказав це своєму другові, й він спробував повестися так само зі своєю буйною сестричкою — від цього моменту ми могли домогтися від дитини всього й робити з нею, що забажаємо. Треба було тільки вимагати протилежного. Вона все збагнула, із задоволенням граючись з нами в цю гру.

Та з мачухою такі ігри не проходили. Але й тут мусила бути якась рада. Зазвичай було так: коли батько зі своєю розтріпаною дружиною жив у ладу, мого друга тиранили, мучили й били. Але щойно через якусь дрібницю лад між ними порушувався й вони були у сварці, мого друга залишали в спокої. Отож треба було щось вигадувати, щоб цей лад руйнувати. «У цю бочечку меду треба влити ложечку дьогтю», — сказав я другові одного разу. «Ложечку? Жменю!» — раптом засміявся мій друг. «Тато дуже любить зупу», — замислившись, додав він. А завтра, в п'ятницю актор Гейман із Америки гратиме у виставі «Дика людина», і якби нам вдалося туди сходити, поки любі батьки сваритимуться, що їм не коштуватиме жодних зусиль... Треба лише, коли мачуха вичовгає з кухні, всипати в зупу жменьку соли. Побачимо, що з того вийде!

Наступного ранку друг шепнув мені: «Сталося!» Настав обід, я стояв у пекарні біля вікна, напружений, мов у театрі! Але цього разу пан Шлюсельберг інтригував!

«Цікаво, як він буде «грати», — думав я. І справді, усе почалося: старий скуштував першу ложку й скривився. Він ще до кінця не вірив, що зупа може бути настільки пересоленою. Мій друг був надзвичайно щедрий. Після другої ложки старий підскочив, закашлявся і, схопивши свій повний таріль, вихлюпнув зупу в двір. І тут почався всім відомий концерт! Про мого друга забули, і ми пішли ввечері на «Дику людину», сумну виставу, думаючи про зупу й сміючись не там де слід, так що глядачі гальорки хотіли нас вигнати, але ми самі покинули театр, так і не дізнавшись, чи приїжджий актор Гейман справді був великим артистом, чи мильною бульбашкою.

До трюку із сіллю ми вдавалися ще кілька разів, поки розкуйовджена мачуха так віддухопелила малу Рікеле, що ми пожаліли дитину — настільки невинну, як можуть бути лише діти. Ми відмовилися від цієї витівки. Згодом розгорілося ще кілька сварок через несолену їжу.

Потім у домі знову запанував лад, що знову став прокляттям для мого друга. Його знову почали тиранити, переслідуючи й б'ючи ще й через мене: мовляв, він «тягається» зі мною, що є усього-на-всього працівником у його багатого батька.

Ми зустрічалися лише поза пекарнею, й наша дружба ставала все щирішою. Одного дня Розтріпана з'явилася в пекарні й зажадала від мене, щоб я пішов на закупи, від чого я категорично відмовився, бо це не входило в мої обов'язки. Вона відразу почала галасувати й сваритися: «Я тобі покажу, як не слухати хазяйки, ти, пройдисвіте!» Я дав їй добру задачу мішаниною з того, що про неї думав і що чув у подібних сценах у театрі. Це був довгий монолог, суцільна тарабарщина, яка закінчувалася реченням: «...І взагалі, ви ніяка не пані! Ви навіть трусів не носите, ви нехлюйка!»

На це вона з люті підняла догори свої спідниці, щоб показати, що таки носить труси. Усі вісім пекарчуків почали реготати з неї, і вона з криком і голосінням вибігла, зіткнувшись у дворі з моїм другом, який теж не міг стриматись від сміху; знявши свого пантофля,

вона жбурнула в нього. Додому прийшов старий, якому вона теж влаштувала скандал, і як наслідок, у кінці тижня я мав бути звільнений. Я порадився зі своїм другом, і ми запланували помсту.

Наступного дня нечупара сиділа на східцях балкона, товстою й кривою голкою зашиваючи свого хутряного пантофля, якого вчора подерла на голові мого друга. Ця чудова груба голка стала для нас доленосною.

Я звелів своєму другові викрасти ту голку й пантофель з-під ліжка. А вночі, коли всі спали, я допоміг йому пробити голкою підошву того самого пантофля, яким вона його лупцювала, і протягти її всередину. Ми зробили це дуже ретельно, так що більша частина голки, трохи скривлена, чекала на її теплу ногу, як чекає на свою жертву гапличок мишоловки.

Цієї ночі ми обидва не спали. І справді, вдосвіта все пішло за планом. Прокинувшись, наша ще напівсонна нечупара, буркочучи й лаючись, як зазвичай, засунула ноги у свої побиті міллю хутряні пантофлі. І тут — сталося! Розумно встромлена голка ввійшла в її теплу плоть, немов у масло, аж до кістки. Протяжний пронизливий крик розбудив увесь дім і сусідів. Цей крик був майже таким самим переконливим, як крик актриси Фішлер у виставі, коли вона знаходить свою мертву дитину. План удався! Покликали лікаря, грубу голку, що так добре почувалася в її тілі, вийняли, але вона спричинилася до того, що жінка ще довго не вставала з ліжка. Я більше ніколи не бачив її. Бо ми обидва вирішили накивати п'ятами.

Протягом тижня пан Шлюсельберг збирав виторг у свій гаманець, а в п'ятницю пополудні любив послати мого друга з грішми в банк, а друг потім приносив йому квитанцію. Так було заведено. А ми вирішили зламати цю традицію і одного разу вчинити з грішми по-своєму. Але сума була занадто великою — десь від чотирьох до шести тисяч крон. Ми знали, що заради такої суми старий скнара переверне все догори дригом, щоб нас упіймати. Якось на тижні було кілька свят, і

виторг у п'ятницю становив лише вісімсот тридцять крон — на таку можливість ми й чекали кілька тижнів. Щоп'ятниці ми надягали на себе по три сорочки й по два костюми. По-перше, мали бути готовими щомиті, а по-друге, не хотіли тягти із собою жодних валізок, клунків чи пакуноків. Наскільки я знав з досвіду, під час втечі такий пакунок чи клунок не лише обтяжує, але й зраджує і шпигує. Такий пакунок чи клунок біля тебе або в твоїй руці змушує людей косо дивитися на тебе, начебто нашіптуючи їм: «Гляньте, гляньте, я належу комусь, хто в дорозі, комусь, хто наважився зрушити з місця, хто вистрибнув із колії! Комусь, хто втікає, покидаючи насиджене місце! Подивіться уважніше на мого власника! Який він блідий, невпевнений, який підозрілий! Ну ж бо, запитайте його, куди він мандрує й чому!» Такому клункові ти не можеш заткнути писка, тому є лише один засіб: просто не брати! Жодних обтяжень, жодних шпигунів, жодних зрадників!

Й ось ми стояли в напівтемному підворітті, і я тремтливими руками лічив чужі гроші, які мав присвоїти. Якими липкими, якими огидними здаються такі гроші! Але, дякувати Богові, я ж їх не вкрав. Мій друг «узав» у власного батька те, що колись згодом би все одно успадкував — спадок дістався йому лише дещо раніше. Ні, ні, ні, вмовляв я себе і свого друга, ми не злодії! Отож: руки в кишені штанів, зробити безтурботне обличчя — й гайда на вокзал, купити два квитки до Кракова, з усмішкою, не впадаючи у вічі, так, немовби я це роблю щодня. Але потяг ще не прибув, нам треба годинку почекати. Отож, чекаємо. Найжахливіший, найогидніший час очікування! Але ми не повинні виказувати неспокою.

Ми непомітно протискувалися з одного приміщення вокзалу до іншого. Велика центральна зала очікування була на ремонті, у ній не було ані душі. Ми прослизнули туди. Глянь у вікно — та це ж пан Шлюсельберг зі своєю танцюючою сигарою в роті! Він розлючений і ласться сам до себе. При вході я помічаю дві високі драбини. «Лізь на драбину!» — показую другові. А сам

вилітаю на іншу й за кілька хвилин із запаморочливої висоти напівзаплющеними очима бачу старого, який поспіхом розглядається по захаращеному залу й зникає. Згодом крізь вікно я спостерігаю, як він сідає в карету і їде геть. Ми злазимо з драбини й напівмертві від хвилювання повз компостери ідемо до платформ. Під'їжджає потяг. Я шепчу своєму жовто-зеленому й тремтячому від страху другові: «Усміхайся, усміхайся ж, будь веселим, уяви собі коміка Шілінга на сцені!» За кілька хвилин ми були в потязі на Краків, обидва в одному туалеті, який замкнули зсередини. На пероні багато разів гучно пролунали наші імена. Ми щоразу смикались. Але я казав: «Шілінг», — і бачив зрошене краплями поту бліде обличчя свого друга, прикрашене усмішкою покійника. Я потішався над виразом його обличчя, та мій страх був не меншим, ніж його. «Але, — думав я собі, — він гадає, що мені не страшно». Це додавало мені сили й розсудливості не відступити.

Щойно потяг рушив, ми розійшлися в різні купе, щоб нас не побачили разом. У Перемишлі наші імена вигукували знову, але вже механічно й байдуже. Потім був Окоцім, пізніше Тарнов. Наших імен більше не вигукували. Перед Краковом я прийшов у його купе й сунув йому цидулку, щоб він не втрачав мене з поля зору, а коли вийде з вокзалу, зачекав на вулиці. Отож він уже чекав мене перед вокзалом, і ми впали один одному в обійми, ніби не бачилися багато років. І ось ми вже швендяли вулицями старого Кракова, поки не знайшли заїзд, у якому переночували, замовивши їжу й гарячий чай.

Наступного ранку нам здалося, що ми у Львові, лише на іншій вулиці — такими подібними були люди і їхня метушня. Ми познайомилися зі слугою цього «готелю», парубійком мого віку, який любив багато базікати. Він мав нас за російських утікачів, бо це було після 1905 року, коли через кордон в австрійську Галичину — щоб згодом дістатися до Відня, Берліна, Парижа і Лондона — посунула ціла низка російських емігрантів: студентів та інтелектуалів. Він хвалився, що

начебто має свій спосіб переправляти людей через німецький кордон, але це коштує сто крон з особи. Дуже безтурботно ми запросили його на пиво й розповіли, що як австрійці маємо намір їхати не до Німеччини, а до Відня. І тут він хвалькувато розкрив нам свій спосіб. Люди, які наперед платять йому гроші за контрабанду, їдуть з ним до Одельберга, а там є маленький дерев'яний міст, що веде до німецького прикордонного переходу Аннаберг. Там треба вдавати, ніби ти працюєш в Одельберзі, і, заплативши три крейцери, перейти міст, начебто щоб випити в Аннаберзі доброго пива. Ми все чудово зрозуміли. Наступного ранку ми обидва були в Одельберзі й бачили, як під вечір дорогою через малий міст до Аннаберга йдуть робітники. Ми затесалися поміж ними і, заплативши прикордонникові кожен по три крейцери, раптом опинилися в Аннаберзі, у Німеччині!

Австрійські гроші ми поміняли на німецькі марки. Купили два квитки до Берліна, придбали голку й нитки і, чекаючи в полі на потяг, я зашив гроші у своїй нагрудній кишені, залишивши тільки невелику суму на дорогу.

Увечері у Вроцлаві нас зняв із потяга жандарм, маючи намір заарештувати за те, що не маємо документів. Але тут ми обидва жахливо розплакались. Не лише зі страху перед суворим жандармом. Ми раптом відчували себе дуже скрутно, дуже ностальгійно на цій темній чужині й розпачливо заридали. Довкола нас зібралось кілька людей, вони були очевидно зворушені. На це надійшов простакуватий кондуктор із добродушними сивими вусами. Потяг засвистів, а він закричав: «Заходьте, заходьте, поїхали!» Потім, повернувшись до жандарма, мовив: «Чоловіче, ти що, пацаном не тікав з дому, га? Чи ти гадаєш, що вони когось уколошкали? Минулого тижня мій теж дав драла!» Жандарм відвернувся, а кондуктор напосів на нас: «Заскакуйте, ви, волоцюги!» І ми застригнули в потяг, що вже рушив. А десь близько півночі ми прибули на Силезький вокзал Берліна.

Ще перед тим, як ми мали вийти, вусань зайшов у наше купе й описав дорогу до нічліжки неподалік вокзалу, де можна було заночувати. Ми знайшли в цьому домі приміщення, де було більше сотні таких «гостей», як ми, різного віку, які лежали один біля одного на нарах, хроплячи на всі лади. Ми вирішили, що один із нас буде спати, а інший стерегтиме зашитий у нагрудній кишені скарб. Мій друг одразу ж заснув, а десь близько п'ятої був грандіозний підйом. Ми з другом покинули нічліжку серед перших і, тремтячи від холоду, опинилися на вулиці Силезькій, Берлін О. Був туман, світало. У непривітних високих будинках засвічувалося й гасло світло. Берлін, цей колос, починав прокидатися, протираючи очі.

Перше, що ми побачили на безлюдній вулиці, був двоколісний візок, ущерть навантажений капостою, в який був упряжений великий собака з висолопленим язиком, а біля нього так само впряжена жінка, яка тягла за дишло.

Візок, пес і жінка.

Це закарбувалося в моїй пам'яті як символ дрейфуючого німецького народу.

Візок, пес і жінка.

25. Перші кроки в Берліні

Так я, шістнадцятилітній, разом зі своїм другом такого ж віку прибув до Берліна. Городенка, Заліщики, Станиславів, Лемберг — ці міста я міг відкривати, розглядати, спостерігати, збираючи враження, усе порівнюючи. У цьому ж випадку не я прийшов у місто. Це воно навалилося на мене. Місто напало на мене, атакувало, захопило новим ритмом, оточило новими людьми, новою мовою, іншими звичаями й правилами. Я мусив бути наготові, широко розплющити очі, напружити м'язи, щоб мене не затоптали, не роздробили, не розчавили. Пристрасть до театру й плани, що

привели мене сюди, відсунулися далеко на задній план. Кожен день висував власні вимоги: робота, їжа, помешкання, плата за житло. Я не мав жодних документів, лише маленьку книжечку, посвідчення, що засвідчувало моє членство в профспілці австрійських пекарів. Отож мій перший візит був до будинку профспілок, що на вулиці Енгельуфер, 12. О диво, тут зі мною повелися, як з колегою, як із побратимом. Люди дуже приязні, й ніхто не здивувався, що двоє парубків-ремесників з Австрії вирушили в мандри й дісталися аж до Берліна. Мене про все проінформували, дали номерок черги на свідоцтво, грошову допомогу, а ще порадили, де ночувати й харчуватися. Коли ми вийшли з будинку профспілок, мій друг позаздрив моєму ремеслу, моїй спеціальності, яка в цьому чужому світі, в цьому дикому місті в майбутньому обіцяє мені роботу й незалежне життя. Для мене це теж було неабищо. Берлін! Я мав таке відчуття, немовби мені приязно усміхнувся велетень; звісно, мені було страшно. Цей велетень викликав у мене повагу, але на вулиці Енгельуфер, 12 він був зі мною привітний, звертаючись до мене «колего, товаришу» й подаючи мені руку. Моє серце переповнилось самоповагою, і цього дня я по-справжньому закохався в Берлін.

Ми сіли на трамвай і в морі будинків дві години їхали до якоїсь кінцевої станції, а потім, не виходячи, назад; ми увесь час сиділи спереду, біля водія, й перед нами нечітко вимальовувалося щось велике й моторошне, однак, здається, невороже. Після нашої мандрівки у кнайпі для візників ми побачили гарні канапки з ковбасою з язика, з печеним м'ясом і зі шматочками холодцю та швейцарським сиром. Десять пфенігів за штуку. Зайшовши, ми замовили одну, і товстий господар з круглою лисою головою й великими вусами, помітивши наші жадібні очі, запитав: «Закриту?». «Так», — відповів я. Мій друг запитально глянув на мене. «Що це означає?» Тим часом господар уже намащував смальцем інший шматок хліба і, поклавши його на канапку,

розрізав її навпіл й простягнув нам. І я сказав: «Та ж бачиш — закрыта!» І ми вперше їли закриту канапку, запиваючи пивом. Діти, це було незрівнянно! Закриті канапки! З ковбасою з язика, ще одна з печенею і наступна із сиром. Далека поїздка, хороша їжа, хліб з маслом і м'ясо, хліб із сиром, пиво й перспектива роботи! Я хотів би побачити того, хто в такій ситуації не запищить від радості! І такого я побачив. Він сидів переді мною. Раптом мій друг захотів додому й розплакався. Коли ми прибули до Берліна, друг написав додому листа. Я цього не зробив. Я планував написати тоді, коли добре влаштуюся. І ось він отримав від свого батька першого листа, в якому той закликав його повернутися додому, мовляв, він усе пробачить, навіть вишле грошей на дорогу. Його батько написав ввічливе послання і мені. Він, який ніколи мене не любив, звертався до мене, як до дорослого чоловіка, щоб я відіслав його сина назад. Це полестило мені, і я відчув себе відповідальним.

Минуло кілька тижнів, у нас майже не залишилося грошей. Щодня під вечір я йшов на Енгельуфер. Тут вихували номери тих, кого брали на постійну роботу або в помічники. Одного дня чоловік, який мав дозвіл на роботу, шукав для єврейської пекарні на вулиці Гренадерській помічника, який умів би заплітати *бархес*. Він голосно назвав дуже багато номерів, які не розумілися на цьому мистецтві. Потім прозвучав мій номер, і я взяв роботу. Мені пояснили, як потрапити в район Шойнен, і раптом, посеред Берліна, я опинився в місці, подібному на Лемберг. Вулиця Лотрінгів, я вийшов на зупинці «Шьонгаузерські ворота». Вулиці Гренадерська, Драгунська, Мулакштресе, вулиця Лицарська, Шенделя — тоді ще не було площі Бюлова, не було Народної сцени. Маленькі, вузькі, похмурі завулки з фруктовими й овочевими ятками на кутах. Жінки з наквацьованими обличчями, з великими ключами в руках сновигали сюди-туди, як на вулиці Зосина Воля в Станиславові чи на Шпитальній у Лемберзі. На багатьох крамницях, ресторанах, ятках з яйцями, маслом, молоком, пе-

карнях була вивіска «Кошерно». Довкола ходили юдеї, одягнуті, як у Галичині, Румунії, Росії. Ті, в кого не було крамниць, торгували картинами й меблями на виплат. Інші ходили від дому до дому, пропонуючи обруси, рушники, підтяжки, шнурівки, запонки, панчохи й жіночу білизну. Ще інші скуповували в помешканнях старий одяг, що потім перепродували оптовикам, які посилали все це на колишню батьківщину. Але переважно тут жили робітники й робітничі, що працювали на тютюнових фабриках Манолі, Гарбатого або Муратті.

Тут панувало і жваве суспільне життя. Побожні мали різні молитовні доми, названі за їхніми сектами, за іменами їхніх рабинів. Тут були сіоністи всіх відтінків, соціальні революціонери, соціалісти, федерати й анархісти. Були також театри й співаки. У королівській кав'ярні на вулиці М'ятній виступав комік Канапофф. А в ресторані «Льовенталь» на вулиці Гренадерській, поблизу М'ятної, була сцена й грали театр. Тут виступали другорядні актори й статисти з відомих театрів Росії, Румунії, Галичини, на афішах великими літерами на всі лади розхвалюючи себе як відомих міжнародних зірок.

Ми з моїм другом винайняли собі нічліг на вулиці Лотарінгів біля Шьонгаузерських воріт, де спали в одній кімнаті разом з іншими шістьма парубками. Я отримав роботу в Шолема Грюнбаума на вулиці Гренадерській і невдовзі в цьому Берліні почувався як удома. Мій друг теж отримав місце в одного старого гендьяра, який мав підвал, де зберігав лахміття, й усе, що він продавав чи купував, мій друг мусив обліковувати. Це був старший по-європейському одягнений чоловік, який жив разом із донькою, зятем і внуком. Одного дня мій друг прийшов до мене переляканий, білий, мов крейда, і розповів, що старий завше зачинається з ним у підвалі, цілує й обмацус його, вимагаючи його торкатись. Таке траплялося вже кілька разів. Спочатку мій друг думав, що це жарт великого міста, але старий ставав усе настирливішим. І от мій друг плакав, схлипуючи й кажучи, що він дуже боїться цієї людини, а передовсім йому брид-

ко. А ще, мовляв, сьогодні він отримав чергового листа від батька, який знову молить його все ж повертатися додому. Втеча й гроші, які вони прихопили із собою, давно забуті. На знак примирення батько посилає йому кошти на зворотну дорогу. Він знову доклав листа й для мене, в якому закликав мене моїм татом, щоб я відіслав його ніжного, безпомічного сина назад додому. Мій друг сказав, що все залежить від мене, і раптом я здався собі дорослим, розміркував і відіслав назад стурбованому батькові його знеможеного ностальгією сина, для якого Берлін втілювався у старому чоловікові, який оголюється перед хлопцем, цілуєчи його, мов дівчину. «Ні, — мовив друг, — у такому місті жити не можна». Отож він поїхав додому. А оскільки в цьому сенсі мене Берлін залишив у спокої, я охоче залишився.

Тепер я був сам і почав заводити знайомства. Я часто ходив у театр пана Льовенталя, в якому пан Бляйх із дружиною, доньками й зятями робили чесний, але поганий театр, справжнісіньку халтуру. Що два-три дні тут була нова постановка, але, придивившись уважніше, можна було зауважити, що це та ж сама вистава. Вона завжди називалася драмою зі співом і танцями. Я часто ходив туди, іноді бачив ті самі вистави, що й у Лемберзі, порівнював, критикував, зустрічав молодих людей на гальорці, як і в кожному театрі, й ми безжалісно лаяли погані постановки й халтурну гру, але ходити туди не припиняли. Іноді приїжджали гості, грандіозні буйні актори: якісь Гутентаги з Румунії й Шітіки з Польщі або гості з Америки. Згодом вони утворювали власні трупи й грали в Софіївських залах, у Квіткових залах (що пізніше називалися Резі), у Вільгельмівських залах або в театрі Пратер на Каштановій алеї. Я не пропускав жодної вистави.

Одного дня я наштовхнувся на малого блідого чоловіка з довгим волоссям і з жабо на кшталт тих, що носили митці; він теж нарікав на погану гру й дешеві низькопробні п'єски, і ми познайомилися. Його звали Шідловер. Ми потоваришували й часто приходили ра-

зом. Він був першим моїм знайомим актором із відчуттям відповідальності перед культурою й суспільством. Він розглядав театр не лише як місце розваг, де люди сміються з дешевих жартів, але й хотів, щоб театр став наступником домів молитви і церков. Сцена розміщена вище від партеру, щоб піднести людей над щоденним, підняти їхній дух, урочисто його налаштувати. Тому він не міг грати ці халтурні вистави у професійних театрах, воліючи ставити «кращі» п'єси з молодими людьми й простими робітниками, що розділяли його переконання. Він сприйняв мене як друга, ввівши мене в коло російських робітників із тютюнових фабрик Манолі, Гарбатого або Муратті. У цьому колі були одружені та неодружені чоловіки й жінки, усі набагато старші за мене. Більшість із них утекли з Росії в 1905 році; мені дали почитати про це брошури й оповідання. Вечорами або у неділю ми разом читали, дискутуючи, і тут я вперше почув слова й поняття, що були для мене зовсім новими. Я був вихований побожно з великим благоговінням перед Божим світом. До багатих, які правлять цим світом, ми ставилися радше зі співчуттям або зневагою, аніж з ненавистю. Але ці люди дотримувалися зовсім іншої думки. Вони твердили, що порядок цього світу нікуди не годиться і що в ньому слід багато чого змінити, лише в тому, як це зробити, вони не доходили згоди. Мовляв, слід вчитися, здобувати освіту, читати про ці питання багато книжок і дискутувати. Я ще не міг брати участі в цих розмовах. Лише слухав і запитував. Ми харчувалися разом у різних приятелів, усі скидалися, допомагали варити, мити, обслуговувати. Було дуже затишно й весело. Дехто постійно сидів без роботи, але господарство велося спільно. Панувала думка, що за будь-яку ціну не слід давати роботодавцям занадто експлуатувати себе і краще вже не мати вихідного костюма, ніж працювати цілий тиждень. Адаже, твердили вони, за кожную марку, яку ти заробиш, той отримає двадцять п'ять. Отож, якщо ти протягом тижня працюватимеш так, щоб заробляти на дві марки

менше, фабрикант утратить п'ятдесят марок. І це задоволення покрий витрати на новий костюм.

Коли я прибув до Берліна, то вирішив не писати додому, поки не буду певен, що я на правильному шляху. Одного дня, повіривши, що знаю це, я сів і написав листа своєму татові. Писав, що почуваю перед ним гріх за те, що не дав про себе знати раніше. Повідомив йому, що вирішив іти за своєю пристрастю, про яку я раніше не міг говорити, але тепер, коли знаю шлях до своєї мети, хочу сказати йому, що маю намір бути актором. Згодом від тата прийшов такий лист: «Сину мій, ти пишеш, що почуваєшся грішним переді мною; так, сину, ти маєш рацію, але щопонеділка й щочетверга я молюся й пощу за тебе й упевнений, що Господь не зарахує тобі цих гріхів, бо ти робиш мені боляче не через гординю, а через те, що, як ти, дорогий сину, пишеш, вибираєш нову професію, ідеш новим шляхом. Я не знаю твоєї нової професії, і серед наших родичів чи знайомих немає жодного, хто б таку професію мав. Тому я й розумію, що це новий шлях. І оскільки я знаю, що новими шляхами йти важко, то бажаю тобі сили й мужности здолати його. Я хворий і дуже хотів би побачити тебе. Якщо ж мені цього не судилося, то знай, що мої надії й бажання завжди з тобою, на цьому чи на тому світі. Хай моє благословення зігриває твоє серце на віки вічні. Твій тато».

Через деякий час я отримав звістку від свого найстаршого брата про те, що наш найулюбленіший тато помер. Це мене приголомшило. Я пішов у синагогу, щоб проказати молитву за померлим. Моє нове коло співчувало мені, але один зробив безбожне зауваження, яке дуже вразило мене. Я попросив їх не чіпати любого Господа, і тут спалахнула гостра, серйозна дискусія, що увінчалася рішенням щонеділі ходити в одне нерелігійне товариство. Там, серед інших, промови про «Людину в природі» і про «Бога в людині» виголошували Боельше й доктор Бруно Вілле з довгою доглянутою гарною бородою. Це було для мене нове, хвилююче і живило мою спраглу душу.

Вечорами ми ходили у вільну вищу школу, де читалися дуже змістовні цикли лекцій зі світової літератури, драми, театрознавства й мистецтва. Не встиг я навіть отямитися, як уже належав до групи анархістів. Ми називалися «Друг робітників» за назвою газети, що з'явилася перед тим у Лондоні і яку на їдиш видавав Рудольф Рокер, що походив з області Райну й не був євреєм. Завдяки цьому колу я почав читати Кропоткіна й Бакуніна, Джона Моста й Ніцше. А згодом навіть прочитав «Індивід і його власність» Макса Штірнера. Нас було десь чотирнадцять-шістнадцять осіб, нашого вчителя й керівника звали Моріц Ріблер. Він міг дати відповідь на найскладніші запитання, втручався в дискусію, пояснюючи й аналізуючи найскладніші проблеми, й лише усміхався, коли складна розмова загрозливо вела в глухий кут. Він перебирав розмову в свої руки, мов великий брат свою малу сестричку, й виводив дискусію на ним же передбачений безпечний шлях. При цьому він був звичайним робітником на тютюновій фабриці Манолі у районі Панков. Я поважав і любив його, бо дуже багато від нього навчився. Через багато років цей міжнародний анархіст відкрив у собі національне серце й став сіоністом.

Група складалася з іноземців, які тоді в Берліні не мали права належати до жодної політичної організації. Аби впливати на ширші кола, дати планам з перебудови світу ширший розмах і поширювати серед єврейського народу ідеї неєврея Рудольфа Рокера, було вирішено заснувати «невинну» театральну спілку. Професійного актора Шідловера вибрали режисером, й ми заснували театральну спілку «Якоб Гордін». Якоб Гордін жив тоді в Нью-Йорку, працював у театрі з такими великими акторами, як Якоб Адлер, Давід Кеслер, мадам Ліпцін, видав уже сімдесят драм і був дуже «революційний». Він був за бідних і проти багатих. За продажних дівчат і проти вишуканих дам. За сиріт і байстрюків і проти захищених шлюбом. Він був за мене, і я із захопленням вивчив напам'ять героїв усіх його п'єс.

Наша спілка росла, приходили все нові члени. Ми організовували лекції, розважальні вечори, затишні посиденьки за кавою й тістечками, з танцями й декламацією. Ці вечори вів малий Шідловер. Я отримав вірші Розенфельда, Едельштадта, Бовшора, Густава Гервея та інших. Усі ці строфи були скаргами на багатих і знатних та гімнами бідним і пригнобленим. Коли такими вечорами за кавою й тістечками люди плескали язиками й танцювали, я порушував їхній спокій, псуючи їм задоволення цими бурхливими віршами з плачами й злісним сміхом. Я горланив ці балади різко, в ритмі барабанного бою. Сприймав усе дуже серйозно, так що люди починали мені співчувати, кажучи, що я «митець». Я охоче вірив їм, але мовчав про свою таємну мрію стати актором. А особливо я насолоджувався, коли котрась зі старших одружених жінок — бо з дівчатами свого віку я ніколи не мав справи — намовляла мене все ж спробувати стати актором. Я охоче слухав її і був вдячний, а з цієї вдячності виникала дружба і любов.

Між тим Шідловер працював над першим актом вистави «Сім'я Цвай» Давида Пінського. Це була панорама єврейської родини зі старої Росії під час погрому. У цій картині відображалися всі особливості народу: патріарх родини, проповідник, змушує й закликає своїх людей дотримуватися лише старої віри, бо все, на його думку, йде тим шляхом, який намалював Господь. Його син, крамар, турбується про свою крамницю. Один внук сіоніст — він закликає до повернення в землю обітовану, а інший — асимілянт, який проповідує злиття й розчинення в інших народах. Третій син — соціаліст, який вважає, що лише його ідеали можуть звільнити бідних і пригноблених людей. Цього персонажа звати Рубін, його грав я. Це була моя перша роль. Усе довкола мене раптом стало неважливим. Як день, так і ніч, у пекарні, за роботою, на вулиці я думав лише про Рубіна. Ні, не про Рубіна, а як Рубін! Я їв, як Рубін, спав, як Рубін, вставав, як Рубін, сперечався, як Рубін, дискутував, як Рубін. Кого я тільки міг

піймати, той мусив вислухати бурхливу лекцію про Рубіна. Репетиції були хвилюючі, мов нашіповані динамітом. Кожне речення по сто разів вигукували, шепотіли, виштовхували із себе зі сміхом чи плачем. Роль Рубіна не була такою вже великою й важливою, але для мене це була найбільша, найважливіша роль у світі. Та що там, цілий світ був не важливим, лише допоміжним засобом, реквізитом до Рубіна й мусив обертатися довкола нього.

Це було зовсім непросто. І хоча ми були звичайними робітниками-дилетантами, у нас панувала атмосфера справжнього театру. Заздрість, недобррозичливість, плітки, інтриги. Раптом у мене з'явилися й друзі, й вороги. Друзі підбадьорювали, а вороги критикували, пильно прислухаючись до мого галасу. Траплялися непорозуміння й скандали аж до бійок. Тепер усі знали, що я хочу бути актором, і один, пан Уріх, манірний юнак із дешевими фальшивими перстенцями на пальцях, який ходив від дому до дому, продаючи картини, твердив, що митцями, як і всім іншим у цьому світі, народжуються. Королем, музикантом, поетом чи актором треба народитися. Він ґрунтовно втовкмачував це на репетиції — деякі погоджувалися з ним, при цьому іронічно поглядаючи на мене. Мене це глибоко зачепило. Це травмувало мого Рубіна. Ми обидва були важко поранені. Але в групі був старший, тихий чоловік. Його звали Гершель Зімменгаус, й він завше казав, що коли в мене виникнуть якісь труднощі, щоб я звертався до нього. Отож я пішов до свого друга й відкрив йому душу. Він добродушно усміхнувся й дав мені почитати «Двадцять шість і одна» зі словами: «Автор — колишній пекар, називає себе Максим Горький. Горький значить гіркий. Можеш собі уявити, що йому довелося пережити, щоб стати письменником». Я проковтнув оповідання, у якому дуже реалістично й правдиво описувалася справжня пекарня, і це оповідання було немов бальзам на мою зранену душу. Я зробив для себе однозначний висновок: якщо один пекар зміг

стати письменником, то інший пекар може стати актором. Отож цей Горький, цей гіркий посіяв у моєму серці солодку силу, що витіснила з моєї фантазії всіх критиків. Я відпустив волосся, купив собі пелерину й чорного капелюха з широкими крисами, як у Максима Горького. Це ім'я я беріг у своєму серці, мов святиню, несучи його у собі все своє життя, поруч з іменами Шімшале Мілнітцера й мого батька.

Одного вечора я раптом стояв на сцені — відчуття, яке я ніколи не забуду. Ніколи перед цим я так не відчував свого тіла. Відчував кінчики пальців і шкіру на голові. Великі пальці на ногах і серце, але особливо шлунок. Інші актори на сцені перестали бути особистими друзями чи ворогами, перетворившись на справжніх родичів, сім'ю: діда, батька, матір, братів і сестер. А напхом напхана глядачами зала випромінювала щось, що важко описати: здавалося, від їхніх поглядів, від їхнього слуху, дихання, від їхньої уважності випромінюється невидима електрична сила, яка, пронизуючи мене, дає енергію й потугу, звучить із моїх глибин. Священний трепет, який охопив був мене під час моїх перших відвідин театру, тепер виходив із зовсім іншого джерела, загіпнотизувавши і заплонивши мене. Отож досі я лише скуштував театр на смак, але тільки тепер на мене напав справжній голод, велика спрага: театр, театр, театр. Анархістська група, що хотіла замаскуватися театральною грою, сама стала мені маскуваням для театральної гри. Усі грали з великим ентузіазмом, і наш режисер почав ставити цілі п'єси. Більшість із них написав Гордін. Раз я грав неотесаного слюсаря, іншого разу шляхетного чоловіка. Грав старих і молодих. Добрих і поганих, нормальних і звихнутих, священників і сутенерів, святих і злочинців. І мені було лише вісімнадцять років.

Одного разу ми грали п'єсу, що описана в одному з попередніх розділів: «Бог, людина й чорт». Режисер грав шляхетного переписувача Тори, Розенцвайг — Хазкеля Драхме. Я грав чорта. У крикливо червоному

костюмі, з рогами, з блідим загримованим обличчям, із глибокими зморшками на чолі, гачкуватим носом і ротом, що смикався, з посрібленими сивиною патлами й чорною, як смола, борідкою, з очима, що поверталися вусібіч, скрипучим сміхом і кульгавою ногою. Це було блаженство. Я купався у грі й у власному поті. Після вистави був зморений, як свиня, що привела чотирнадцятьох поросят. Я змив грим, відклеїв бороду, стер зморшки. І ось за куліси, щоб привітати трупу, прийшов високий, елегантний пан у сурдугі, з бородою, як у Герцця. Він запитав про актора, який грав чорта. Коли йому відрекомендували мене, він думав, що це такий акторський жарт, але довідавшись про мій вік, був захоплений ще більше й запросив мене наступного дня прийти до нього на Клопштокштрасе. Там я вперше побачив ательє з картинами й гравюрами. Він познайомив мене зі своїм асистентом й учнем Йозефом Будком, який одразу заговорив зі мною рідною мовою їдиш. І тут шляхетний пан з бородою, як у Герцця, сказав: «Бачите, Будко художник, а живопис промовляє всіма мовами. Але як актор Ви дуже обмежені мовою їдиш. Учїть німецьку й станете німецьким актором!» Цей чоловік висловив щось, що вже давно було моєю таємною пристрастю. Він дав мені рекомендації до Фріца Енгеля й Еміля Мілана. Еміль Мілан, один із найбільших майстрів слова на той час, узяв мене на правах вільного учня і став моїм учителем німецького акторського мистецтва. А чоловік, який налагодив цей найважливіший у моєму житті зв'язок, був майстер гравюри Герман Штрук. Герман Штрук першим простягнув мені, чужому пекарчукові, руку допомоги, відкривши переді мною ворота в новий, чудовий світ, який для нас, «бідних людей», був за сімома замками. Приймаючи тоді мої подяки, він з усмішкою сказав: «Знаєте, якщо Ви колись станете відомим актором, згадайте мене у своїх мемуарах». Що я й роблю зараз із подякою й благословенням у цьому відкритому листі:

«Шановні пани, що маєте силу і вплив!

Якщо на своєму шляху Ви зустрінете безпомічного пролетарського хлопця, який тужить за тим, щоб якось виявити себе у мистецтві, подумайте про те задоволення, яке, читаючи ці рядки, відчуває Герман Штрук, і допоможіть! Допоможіть! Бо цим самим ви примножите любов і вдячність у світі, який так цього потребує! Любов і вдячність із глибин мого серця лине до нього, до Германа Штрука».

26. Слово

Коли з рекомендацією Германа Штрука я прийшов до Еміля Мілана, він зустрів мене дуже привітно, але якраз пакував речі. Він збирався від'їжджати. Спочатку планував тур із лекціями, а потім відпустку. Був травень, а він сказав, що повернеться у серпні, і, взявши мою адресу, щоб потім мені написати, попрощався. Для мене це було, мов ляпас. Моє обнадієне серце, що вже витало під хмарами, спустилося з небес і забилося в темний кут. Це були вже не перші двері, в які я стукав і які мені відчиняли, щоб знову зачинити перед самим носом. Мов принижене бездомне щеня, я поплентався звідти геть, переконаний, що це лише такий ввічливий спосіб спроваджувати небажаних гостей. Але від свого рішення стати німецьким актором я не відступився і про всяк випадок почав реорганізовувати своє життя. По-перше, я мусив змінити професію. Вечорами, коли всі люди йдуть у театр, на лекції, я був змушений ходити в пекарню. Я ненавидів пекарню ще з однієї причини: у моїй пам'яті засіла та жебрачка із Заліщиків, яка багато років тому своїм зауваженням про мої «великі» руки й ноги посіяла в моєму серці щось нехороше, що сиділо в мені, підточуючи, мов черв'як. З часом на мені з'явилось тавро пекарів — пекарські ноги, що формою нагадували букву Х. Наскільки я був переконаний, що маю акторський талант, настільки ж і

тасмно боявся, що ці пекарські ознаки, ці великі руки й стопи та ці х-подібні ноги стануть перешкодою на мосму шляху. Адже у більшості акторів були маленькі ніжні руки й стопи. Іноді я думав, що все ж люди не помічатимуть цього, і, хтозна, може, й ролі будуть із великими руками й стопами; але свої х-подібні ноги я все ж прагнув випрямити, запланувавши це вже давно. У будь-якому разі я хотів змінити професію. Втратити роботу легше, ніж знайти. Після тривалих пошуків я все ж знайшов місце на фабриці грамплатівок. Тут виробляли бляшані грамофонні платівки, фарбуючи їх у різні кольори. Був тут і цех, у якому старі грамплатівки мили, фарбуючи їх наново. Якраз у цей мийний цех я і потрапив. Платівки залишали на ніч у бочках із лугом, а наступного дня їх мили. Для цього були гумові рукавиці. Якщо рукавиця мала хоча б маленьку тріщину, можна було добряче попекти собі руки. За кілька тижнів я так часто обпікав руки, що побачив у цьому нову загрозу для своєї запланованої кар'єри. Отож я залишив і цю роботу. Боротьба за існування в новому місці завжди важка. Але боротьба, що пов'язана зі справою життя, із пристрасстю, ще важча.

Через якийсь час я знайшов іншу роботу, цього разу на фабриці, де виробляли домовини. Тут я повинен був фарбувати й полірувати домовини брунатною морилкою й лаком, від чого мої руки невдовзі стали брунатними, а долоні майже чорними, і відмити їх було годі жодним милом.

Я страждав і від цього, але вечорами був вільний, міг вчити німецьку, відвідувати різні курси у вільній вищій школі, ходити до театру, в театральні спілки, де вивалював усе, що знав напам'ять — декламував для людей, що сиділи за кавою з тістечками. Уже тоді я на зубок вивчив «Декламаторій» Бернса. У цей час життя було для мене, мов ріка: гнало, несло, крутило в різні боки, пестило десь на березі й, апатичного та позбавленого надії, покидало напризволяще. Поки знову не налітав потік, що підхоплював мене й ніс далі.

Гранах наприкінці 1937 року, після звільнення з Лук'янівської в'язниці, в якій він прові два тижні.

Гранах з колегами на гастролях у Ляйпцігу, 1926 рік.

Гранах з колегами на гастролях у Ляйпцігу, 1926 рік.

Вид на центральну частину Городенки, початок ХХ ст.

Вид на центральну частину Городенки, початок ХХ ст.

Із сином Гагом, Берлін, бл. 1925 рік.

Александр Гранах в Америці, 40 роки.

Із матір'ю в Коломиї, 1915 рік.

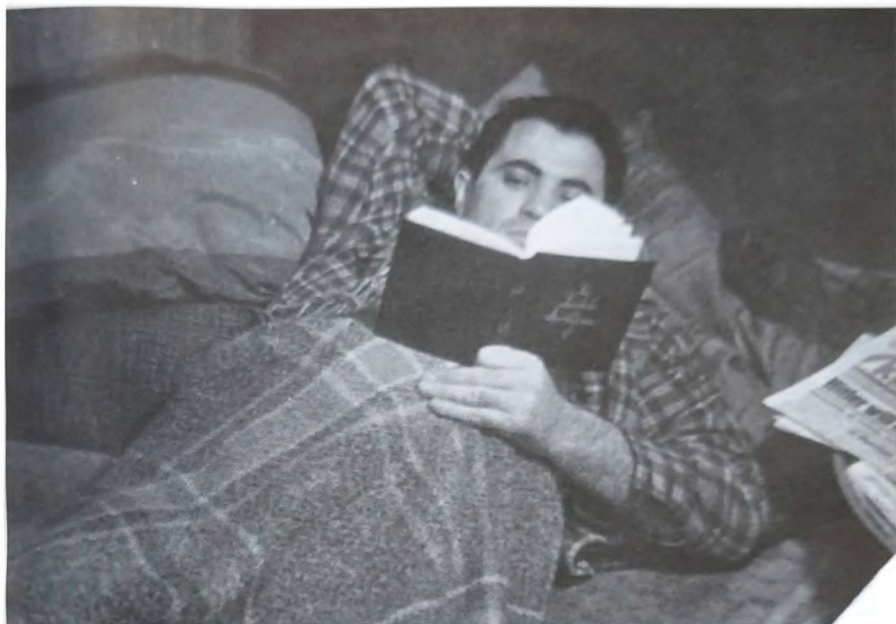
На кораблі під час першої подорожі в Америку, 1931 рік.

*Із супутницею життя актрисою Лотте Лівен,
бл. 1928 року, Дюссельдорф.*

*На пляжі в Сан Франциско з письменником
Емілем Бернгардом Коном, бл. 1940 рік.*

У берлінській квартирі, початок 30 років.

Під час гастролей у Ковелі, 1934 рік.

На малій батьківщині, теперішнє Прикарпаття, 1935 рік.

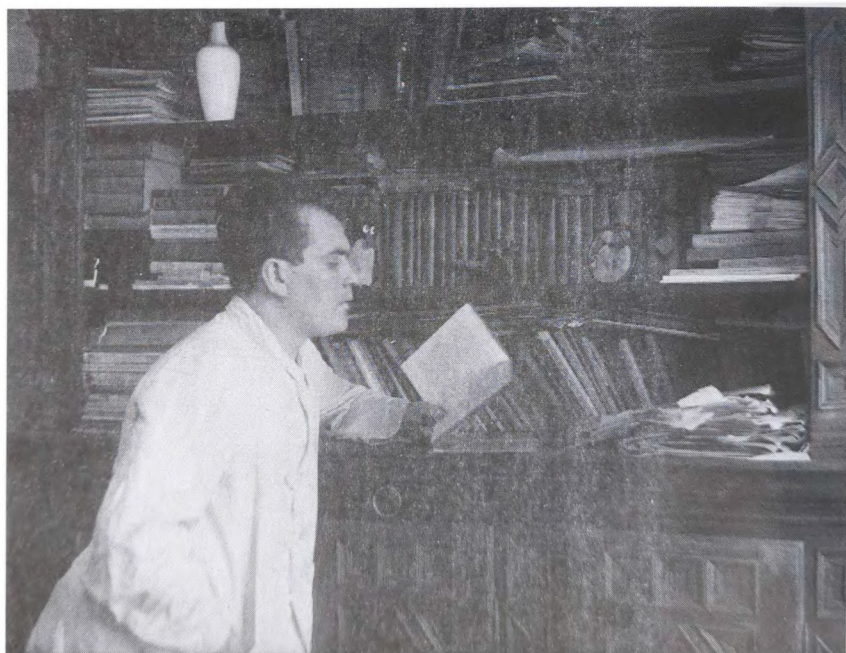
Афіші, що сповіщають про гастролі А. Гранаха, перед єврейським театром в Ковелі, 1934 рік.

Приліт Александра Гранаха в Лос Анжелес, бл. 1940 року.

Гранах з братами та односельцями — мешканцями села Вербівці, що на Городенківщині, 1934 рік.

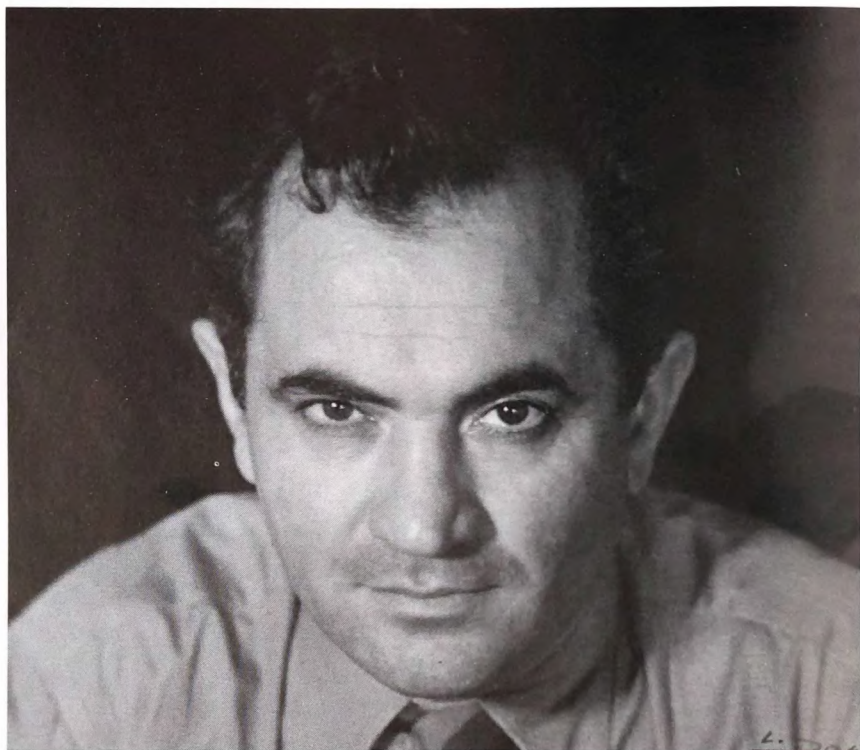

У берлінській квартирі, початок 30 років.

Лотте Лівен, початок 30 років.

Портрет, початок 30 років.

Так одного разу в мої руки потрапив «Пояц» *Карла Еміля Францо́за*. Цей «Пояц» оп'янив і захопив мене. Раніше мене підбадьорив приклад Максима Горького, а тепер з'явився «Пояц». Він же ж був із моїх країв. Раптом я побачив міста і села, своїх земляків. Адже цей хлопець із книжки так само хотів бути актором. Він мав ті ж самі турботи, ті ж самі плани, ту ж пристрасць, ті ж самі труднощі. А ще він побачив виставу, яка зворушила й вразила його, він порівнював чужоземних персонажів вистави з людьми зі свого села, зі своїми кр'янами. Що то була за п'еса? Я накинувся на неї, відразу проковтнувши; ба ні — це вона накинулася на мене й проковтнула. Це був «Венеціанський купець». Це був Шейлок.

«Хіба єврей не має рук, частин тіла, почуттів, прихильностей, пристрасстей? Хіба не живить його та сама їжа, що й християнина? Хіба не раниць його така сама зброя? Хіба не страждає він від таких самих хвороб, хіба не тими самими ліками його лікують? Хіба не відчуває він холоднечі взимку і спеки влітку, як і кожен християнин? Коли ви раните нас, хіба ми не спливаємо кров'ю? Коли ви нас лоскочете, хіба ми не сміємося? Коли ви нас труїте, хіба ми не помираємо? І коли ви нас кривдите, хіба ми не повинні мститися?»

Я метався в сльозах, оплакуючи й жалюючи Шейлока, і був у відчаї. Ім'я Шейлок перегукувалося із Шайко, Єсайя, себто з моїм іменем — Шейлок став мені близькою людиною, Шейлок, Пояц і я злилися в одне. Ні, вони стали мною. Бо досвідом для мене ставало не лише реально пережите, але й усе, що я читав, ставало особистим досвідом, особистим переживанням. Мені не подобалося лише те, що Шейлок так божевільно любив свої дукати. Я думав про те, що мій тато, — якби моя сестра заподіяла йому те, що Джессіка вчинила Шейлокові, — ніколи б не побивався так за грошима і йому б ніколи не спало на думку відрізати від пана Антонію фунт м'яса, навіть якщо б той був його ворогом. Та я нехтував Шейлоковою нікчемністю, зосереджуючись більше на його болях і стражданнях.

Я негайно вивчив напам'ять основний обвинувальний монолог, випробувавши його в театральній спілці «Конкордія». Чому ця спілка називалася «Конкордія» й що означає саме це слово, я не знаю й досі. Але пізніше гляну в словник. Та членам «Конкордії» мій монолог дуже сподобався: друзі й подруги довго обговорювали це зі мною, підбадьорюючи мене. Я й далі полірував домовини на Канонієрштраسه й не зрушував з місця. Ставав усе сумнішим, впадав у відчай, мене охоплювала світова скорбота, і я гадав, що ніколи й ніхто не був таким самотнім і не страждав так, як я. З іншого боку, я почав вірити, що я щось особливе, став зарозумілим, мене охопила манія величі. Оливи у вогонь підлили ще труднощі з дівчатами й дружба з одруженими жінками. Водночас я страждав і манією величі, і комплексом неповноцінності. Я страждав і спричинював страждання, потім страждав уже від того, що спричинюю страждання, здавався собі шляхетним, насолоджувався стражданнями. У мені було намішано всякого, немовби гуляш з паприкою варили разом зі сливовим компотом. Я був на дні.

Одного дня я побачив великі плакати з написом: «Лекція Еміля Мілана. У програмі: «Стрілочник Тіль» Гергарда Гауптманна». «А, — подумав я, — ну, звичайно, серпень давно настав. Він уже давно повернувся. У нього інші турботи, йому не до мене, пекарчука з х-подібними ногами, мийника грамплатівок, лакувальника домовин із зафарбованими руками». Та в кожному разі я хотів купити квитка, щоб послухати лекцію. Але було ще шість днів часу. Я жив на вулиці Якобі-Кірх, а працював на вулиці Канонієр. На розі біля мого помешкання стояла тумба для оголошень, а навпроти фабрики домовин — ще одна. Щоранку обидва плакати немовби глузували з мене: «Ти, телепню, ти, зарозумілий нікче-мо! Ти гадав, що з цим листом, цим папірцем ти впіймаєш журавля в небі? Ну, от, пошився в дурні, друже!» Я опанував берлінський діалект настільки, щоб могли це висловити. Хай би швидше минув цей вечір,

щоб ці афіші позаклеювали, щоб я все це забув. Я ж уже забув про це, поки не з'явилися ці бісові плакати.

І ось настав день лекції — я не мовив про це нікому ані слова. Хотів піти туди сам, на самоті ковтнути свій сором і свою поразку. Була субота. Близько обіду я прийшов додому, вимився. І ось у двері задзвонили — пневматична пошта! Витончений, дрібний, правильний почерк — написано, немов вигравіювано. На гарному блакитному конверті надруковано ім'я відправника: Професор Еміль Мілан, Зібельштрассе, 12, Шарлоттенбург. Усередині кілька рядків: «Любий пане Гранах, вибачте, що так пізно даю про себе знати. Надсилаю два квитки на сьогоднішній вечір. Прийдіть до мене в гардеробну після лекції, щоб домовитися про час наших з вами занять. Сердечні вітання. Ваш Еміль Мілан».

Я кілька разів перечитав листа, тримаючи його тремтливими пальцями, а потім просто ліг на ліжко й добре виплакався від щастя. Згодом поїхав на алею Пренцлауер, де жила моя товаришка пані Баум, яка ставилася до мене по-материнському; спочатку я вилив їй свою душу, а потім увечері ми пішли на лекцію у зал Бехштайна. Публіка зібралася дивна: пастори, актори, адвокати, режисери, більшість з яких були учнями й шанувальниками лектора. Вийшов Мілан у фраку, його бурхливо привітали, його брунатне від засмаги обличчя сяяло, світле волосся й борідка сріблилися сивиною. На сцені стояв лише зручний стілець. Повільно й спокійно він сів, трохи нахилився вперед, обхопивши долонею однієї руки пальці іншої; стояла тиша, але він усе ще чекав, і ось в абсолютній тиші, так, що чути було власне дихання, він почав розповідати історію стрілочника Тіля. Ані сліду від декламації, театру — повільно, розмірено він просто розповідав напам'ять книжку. Так, як Юзь Федорків міг би розказувати якусь історію моему татові. Він звертався до публіки із простотою, що нагадувала ту, з якою колись з нами, дітьми, говорив Шімшале Мілнітцер.

Коли він закінчив, публіка вітала його захопленими вигуками. Він повертався на сцену кілька разів. Потім

усі встали, аплодуючи йому на прощання. Згодом я пішов до нього в гардеробну, моє серце шалено калатало. Там був якийсь пастор, якісь дами й панове. Він відрекомендував їм мене уже як учня. Усі пили шампанське. Я теж отримав склянку, першу в моєму житті. Одну з дам звали Йоганна Брукгардт, він звелів нам обом прийти до нього завтра, в неділю, об одинадцятій.

Наступного дня вже о десятій я був на Зібельштра-се, 23 й цілу годину, що здавалась довшою за життя, снував туди-сюди перед його будинком. Об одинадцятій ми зайшли. Без особливих передмов я почав декламувати: Шейлок, Франц Моор, Бельзацар — я був мокрий від хвилювання.

Спочатку він з усмішкою розглядав мене, потім обійняв однією рукою за плечі, промовляючи підбадьорливі слова — щось про темперамент, голос, почуття. — а потім нестримно розсміявся. Я образився, і, помітивши це, він опанував себе, пояснивши, що я великий талант, але «бідна німецька мова» — і він знову голосно від серця засміявся, як сміються над вдалим жартом. Згодом він повитирав сльози й серйозно сказав: «Знаєте, мови можна навчитися, а от інших речей, які Ви маєте, навчитися неможливо», — і він звернувся до Йоганни Буркгард, своєї учениці, яка повинна була давати мені уроки німецької. Сам він хотів займатися зі мною дві години на тиждень, що становило двісті марок на місяць. На своїх домовинах я заробляв шістдесят, а тому зблід і засмутився. Помітивши це, він почав розпитувати мене, чим я займаюся, чи батьки висилають мені гроші, чому я весь час ховаю руки — я завше намагався ховати руки, гадаючи, що вони занадто великі, а тепер вони ще й потемніли від морилки й лаку.

Тепер мені вже все було байдуже, і я відверто розповів йому про всі свої обставини. О, диво — це викликало в нього захоплення. «Це ж чудово! — вигукнув він, — чудово!» Він розсунув стулки розсувних дверей до іншої кімнати. Там сиділи кілька панів, яких я вчора бачив у його гардеробі й серед яких був привітний пастор,

і наш професор захоплено сказав їм: «Яку магічну силу має німецьке мистецтво, якщо з такої далечі воно притягує таких дітей, які тут борються й мучаться, поліруючи домовини», — і він показав їм мої просочені морилкою й лаком руки. Усі були захоплені. Він сказав: «Гаразд, мій галичанине, ти будеш моїм учнем безкоштовно, і Ви, фройляйн Буркгардт, даватимете йому уроки безплатно, чи не так?» Фройляйн Буркгардт погодилася. Усі вітали мене, випивши за мій перший успіх, а згодом я покинув їх, поїхавши трамваєм до Александерплац, а потім помчав до алеї Пренцлауер, щоб розділити своє щастя з моєю приятелькою, яка заміняла мені маму.

Життя пожвавилось. Я набирав розгін. Нові надії переповнювали моє серце. Двічі на тиждень я ходив до Буркгардт. Щонеділі я був у Мілана. Еміль Мілан став для мене другим, німецьким, християнським Шімшале Мілнітцером.

Він давав мені не лише уроки, але й костюми, що були йому вже не потрібні, своє взуття, свою білизну. Він заборонив мені бачитися з кривими, я повинен був говорити лише німецькою, й невдовзі я почав думати і мріяти своєю новою мовою. Повсюди, хай би де я був, хай би куди ішов, я напам'ять вивчав слова, вірші, монологи, ролі. Він дав мені цілий список класичної й сучасної літератури, а до того книжки; а ще я купував собі дешеві рекламні брошури.

Я продовжував полірувати свої домовини, робітники мене любили, називаючи «малим поляком». Але добродушно. Кожного іноземця берлінці називають «поляком».

Майстра, який керував фабрикою, звали Лембке. У нього була руда борода, мов у короля Вільгельма, зачесана на два боки. Одного разу під час обідньої перерви він прийшов у мій кут і, побачивши, як я, разом із закритою каналкою, ковтаю монолог Цангера із «Життя — сон», сів біля мене, відкрив свій пакунок зі сніданком і сказав: «Ну, малий поляче, як завше, старанний, га? Що ти все вчиш та й вчиш безперестанку, га?» А коли я йому все

пояснив, він сказав: «Я зразу подумав, що ти митець. Слухай, що я тобі скажу, — бурмотів він, жуючи, — зараз ти робиш середню домовину. Якщо ти навчишся робити велику, то за півдня будеш заробляти тільки, кілька заробляєш зараз за цілий день, і будеш мати більше часу на науку, і запустиш собі ще довші коси». «Ах, майстре Лембке, ви мені, як батько рідний». «Ніц не вдієш, у тебе коси набагато довші, ніж мої», — щиро засміявся він, давши мені стусана під ребра: «Отож у понеділок починай з великими домовинами». Відтоді сирена, що сповіщала про обід, звучала для мене як «амінь».

І ось я працював півдня, заробляючи майже ті самі гроші. В Ашінгера за двадцять п'ять пфенігів можна було з'їсти пару ковбасок із картопляним салатом, взявши до салату скільки душа забажає олії, оцту, гірчиці, а ще булочок, які я вмочував у салат, ум'явши одного разу з півсотні. На Горманштрасе було кулінарне училище єврейської громади. За десять марок у місяць студент міг харчуватися там двічі на день, і рудоволоса Роза щедро давала добавки овочів. Особливо смачне було горохове пюре з тушкованою цибулею. Там харчувалися молоді філософи, поети й музиканти. Часом билися об заклад, що з'їдять ще кілька порцій овочів, було весело. Як училище могло влаштувати таке за десять марок у місяць, понині залишається для мене загадкою.

Незважаючи на вимогу Мілана уникати краян, щоб опанувати німецьку, я все ж не міг остаточно порвати з ними. З Міланом і Буркгард я був покірний і скромний, занадто покірний і скромний. Але серед своїх я дозволяв собі розійтися, був зухвалий, хвалькуватий. Звісно, моему шанобливості лестило те, що я почав відриватися від них, переростаючи їх, підносячись над ними. Я вів своєрідне подвійне життя.

У Мілана і Буркгард я лише брав, вони мене обдаровували, я їм допомагав, отож, щоб усе це врівноважити, я потребував рівних собі. Крім того, я ніколи не був із тих, кого називають замкнутою особистістю, індивідуалістом, диваком. Я завжди любив людей, ба-

гато людей. Радо ходив у велелюдні місця, охоче брав участь у демонстраціях, любив сидіти в театрі чи в кіно, в цирку, на скачках. Усюди, де збиралося багато людей, був і я. Більше, ніж заходи, ніж оратори, ніж акторська гра, мене хвилювали самі люди. Велелюддя збуджувало мене, стимулювало, ошаслилювало, підносило, вводило в екстаз. Ні, жити, як Адам — це було не для мене, особливо якщо Єва бігає деінде, крадучи яблука. Коли я серед багатьох людей, моя цікавість не спить, вона напоготові. А цікавість — це моє шосте чуття або, після їжі й кохання, третій інстинкт.

Це був час, коли я читав усе підряд: Ніцше й Гауптмана, Кропоткіна й Достоевського, Арцибашева й Штірнера, Горького й Шолома Алейхема, Штрінберга й Толстого, німецьких класиків, французькі романи, не перебираючи. І все, що читав, я не лише сприймав серйозно, але й намагався жити за прочитаним: коли я проковтнув Раскольникова, то жодна старша жінка, жодна бабуся не могла бути в мені певна. Я переконаний, що якби поблизу опинилася моя нечупарна «підігріта» тітка, яка колись запідозрила мене в крадіжці, ми обоє заgrimіли б — вона з моєю поміччю, а я з поміччю ката. Прочитавши Макса Штірнера, я став «панівною людиною», обернувшись для ближніх небезпечним кошмаром.

Мій друг Шідловер мав двох сестер, які, як і він сам, не могли собі дати раду в житті. Але вони були переконані, що їхній малий перерослий брат — геній. Біда тільки, що він ніколи не реалізується, ніколи не матиме успіху! Бо успіх мають лише «погані», «заучки», «поверхові» — цього їх навчив їхній брат, і вони в це вірили. Після того, як я почав нове життя, нашу дружбу затьмарювала заздрість. Це не було очевидно. Лише іноді кидалися маленькі шпильки. Старша сестра була вже набагато старша й трохи засушена. Її шкіра була ні жовтою, ні брунатною, ані білою чи ще якогось певного кольору — у ній змішалися всі ці барви, утворивши гармонійний бруд. Крім того у неї був зубний

протез, неправильно вставлений неправильним зубним лікарем. Коли вона говорила, зуби хиталися, а коли була збуджена й охоплена люттю, що траплялося часто, її штучна щелепа завше норовила випасти з її фальшивого писка. А взагалі вона була здоровою. У неї була ще одна властивість, що добре поєднувалася з іншими. Усе вона знала краще, ніж інші люди. Не існувало теорії, предмету бесіди, в яких би вона не була кращою, завжди претендуючи на останнє слово. Вона визнавала лише одне — свого брата. Він був генієм сім'ї, це було ясно, безсумнівно, на цьому всі сходились, але лише у сім'ї. Причину його неуспіху вона вбачала в його геніальності, а ще в його огрядній дружині, яка щороку народжувала йому по дівчинці. У двох малих кімнатах на Грайфсвальдерштрассе, 12, двір 3, сходи ліворуч уже бігали п'ять пискливих, веселих створінь. Товстуня, звичайно ж, теж вірила, що її хирлявий чоловік є чимось особливим, і вже бачила у своїх дітях успадковані риси їхнього великого батька. За це вона, бідака, важко працювала, сама утримуючи цілу сім'ю. Але була цілком задоволена й упевнена, гадаючи, що одного дня світ усе ж визнає таланти її геніального чоловіка чи принаймні дітей.

Молодша сестра мого друга була короткозора, носила пенсне, обожнювала свого брата й завше кривила рота в іронічній і самозадоволеній посмішці. В дискусіях вона любила робити дуже загадкові двозначні зауваження. Наприклад, коли хтось глибокодумно твердив, що зірки носяться в космосі з однієї вічної порожнечі в іншу, то вона розуміюче посміхалася й тихо казала: «Ах, он як — цілком просто — з однієї порожнечі в іншу. Ага». Або коли хтось казав про Раскольникову, що він убив стару жінку з глибокої доброти, вона говорила: «Просто так — з доброти — он як, ага», — і знову замовкала, поринувши у свої таємничі думки. Вона була кравчиною, завжди сиділа за машинкою, її чоло було бліде, посмішка похмура і втомлена. Як у старого китайця. Ці двоє бідних дівчат не любили ме-

не, і я відповідав їм взаємністю. Вони заздрили мені від імени свого брата. Вони завжди кидали в мене шпильки, а я мстився, використовуючи їх як піддослідних кроликів щодо дії недавно прочитаного. Я сам був тоді м'яким і чутливим, як теплий віск. Усе почуте, побачене й прочитане я випробовував на довколишніх. Після книжки «Індивід і його власність» Штірнера я пробував цю теорію на дівчатах. Я тиранив їх, говорячи їм в обличчя жажливі речі, був малою нахабною «панівною людиною» у мініатюрі. Але після книжки Кропоткіна «Взаємна допомога як чинник еволюції» я знову став розумним і готовим допомогати. Після твору Арцибашева «Санін» я став малим розбещеним курвим сином. Після «Вертера» я забув про все, захворів на світову скорботу, плакаючи думки про самогубство. Після якогось серйозного оповідання Толстого я знову став розсудливим і чемним. Але хай би яким я був, я не припиняв дратувати тих двох дівчат. Точно знаючи, що це погана гра, я все ж продовжував діймати їх, таким чином караючи за їхню тасмну заздрість.

Поступово я все ж віддалявся від свого кола, повільно вписуючись у нове оточення. Зустрічався з учнями Буркгардт і Еміля Мілана, ми були завсідниками гальорок усіх берлінських театрів, вітаючи своїх улюблених акторів гучними оплесками й вигуками. На прем'єрах ми захрипали від крику, аж поки наші улюблені митці не з'являлися із-за залізної завіси, осяваючи нас вдячними усмішками. Із сорока-п'ятдесяти берлінських театрів ми концентрувалися на трьох: Королівський театральний дім, Театр Лессінга і Театр Макса Райнгардта.

Після прем'єр ми читали критиків, не завжди з ними погоджуючись. Ототожнювали себе зі своїми акторами, втішаючи їх у листах, коли вони переживали невдачі, а також висловлювали критикам свої думки в анонімних листах. Коли один із цих театрів давав виставу, де була задіяна масовка, ми зголошувалися бути статистами. У той час Райнгардт заповонив Берлін своєю виставою про Едіпа в цирку Шумана, де пахло

мистецтвом і конячим послідом. Там була потрібна масовка, грецький народ. Ми пішли до Плюшке, він сформував групи, і нам було дозволено сидіти на репетиціях, зблизька захоплено спостерігаючи, як працюють наші кумири. Райнгардт, цей малий, тендітний чоловік, виходив на репетицію, немов великий полководець на поле битви. Він мав кафедру, на яку піднімався, а довкола нього сидів штаб: художник Штерн, освітлювач Гоффман, помічник режисера Нестер, реквізитор Лаух, а також режисери Йозеф Кляйн, Бертольд Гельд, Вільгельм Прагер, Ріхард Ординський, Блуменрайх і багато інших. Він тихо давав свої розпорядження, а режисери крутилися, виконуючи його накази точно, до йоти. Нас розділили на групи, групи пронумерували, й кожна окрема група неслася з певного напрямку до воріт, спочатку тихо, а потім голосніше гукаючи, аж до відчайдушного вереску: «Царю, допоможи нам! Допоможи нам, царю! Поможи нам, Едіпе!» А потім ще раз: «Доможи, Едіпе! Царю, допоможи нам». Виходив Мойссі й своїм мелодійним мужнім і солодким італійським голосом казав: «Діти мої, що ви колінкуєте перед моїм порогом?» Ми до ран натерли собі коліна, щораз кидаючись долу, й репетували, плачучи справжніми сльозами. Ми були сповненим відчаєм грецьким народом, бо відчували всю серйозність моменту й сп'яніння від мистецького повітря, що овівало цього генія Райнгардта. Не кажучи вже про те, що за це нам давали по марці або безкоштовні квитки у Німецький театр чи в театр Каммершпілле.

У Королівському театральному домі ми цього не мали. Там були переважно чиновники від театру. Усі ходили, немов на котурнах, і говорили гарно, занадто гарно, занадто прилизано, жестикулюючи так, як люди ніколи не жестикулюють. І керівник статистів Уліх давав нам підписувати якісь папірці, але марки ховав. Адже він вважав, що ми повинні мати за честь стояти на сцені Королівського театального дому. А от Плюш-

ке в Німецькому театрі чесно виплачував по марці, а крім того нам так подобалося бути біля Райнгардта.

У Театр Лессінга я ніколи не потрапив, там усе було в одному будинку. А ще там були два актори, яких ми вважали найбільшими в Берліні: Альберт Бассерман і Оскар Зауер. Але якщо актори в Королівському театральному домі були занадто неприродні, то в Театрі Лессінга вони були занадто натуралістичні. Вони показували, плювали, чухалися, робили велетенські паузи — і вистава завжди виглядала так, немовби ти випадково потрапив у чужий дім, ставши свідком неприємних особистих сутичок. Це все трохи неприємно вражало. Та все ж Альберт Бассерман і Оскар Зауер були найбільшими акторами свого часу. Театр Райнгардта перебував посередині між двома згаданими. Природний, та все ж не повсякденний, урочистий, але без фальшивого пафосу — це був романтичний, поетичний театр.

Я вже два роки вчився у Мілана й горів бажанням стояти на підмостках. Дехто з моїх друзів ходив до агентів декламувати, і їх ангажували у малі міста на ті ж самі ролі, в яких у Берліні ми бачили наших улюбленців. Я заздрив друзям і згодом теж таємно пішов до агента. Мій репертуар складався вже з двадцяти ролей; я декламував свого Франца Моора, свого Мефісто й Шейлока, і більшість із директорів малих театрів хотіли ангажувати мене то в Коттбусі, то в Хемніці, то в Бойтені. Це давало мені нову надію. Але я не наважувався прийняти ангажемент без рішення Мілана, просто дременувши. Бо після занять з ним я ще не знав, що можу, зате знав, чого не можу, скільки всього мені ще треба навчитися. Та все ж я тремтів від жаги звільнитися і, скуштувавши уже театрального хліба, прагнув нарешті випробувати себе в опанованій мові. Я відкрив душу перед Буркгардт. О, диво — вона поставилась до цього з розумінням, пообіцявши поговорити з Міланом.

Одного дня Мілан слухав моє декламування від ранку до обіду, не перебиваючи й не виправляючи, а потім мав зі мною довгу бесіду. «Так, — з усмішкою

сказав він, — Буркгардт сказала мені, що в тебе на серці. Дивися, хлопче, я добре знаю твій буйний норов, знаю, що ти вроджений комедіант і найбільше тобі б хотілося випустити пару, викричатись десь у провінції. Для будь-кого це теж дуже добре, але для тебе занадто небезпечно. Там ти на віки вічні занাপастиш свій талант. Ти мусиш мати ще якусь перспективу. Зараз я все одно їду в лекційний тур щонайменше на три місяці, але я б хотів ще деякий час тримати тебе в полі зору. Найкраще буде, якщо я пошлю тебе до Макса Райнгардта. Там в акторській школі ти, може, спочатку зіб'єш собі роги з молодими людьми, а потім побачимо. Як ти на це дивишся?» Як я на це дивлюся! Я почервонів, мов буряк, серце вискакувало з грудей, я невиразно бурмотів слова подяки. Тим часом він уже тримав у руках телефонну слухавку, розмовляючи з Німецьким театром, а через три дні було велике декламування й мене туди запросили. «Ну, юний галичанине, не осором мене й не занадто дурій. Бо це хвороба. Більшість акторів до цього схильні. Але вони завжди залишаються посередностями. Людина лише тоді досягає чогось по-справжньому великого, коли справу, якій служить, ставить вище від власного шанобства. Справа завжди важливіша, ніж сама людина. Людина минає, а справа залишається. Наша справа — служити мистецтву, слову поета, слову Шекспіра, слову Гьоте; коли ти відчуєш смак слова, то будеш щасливий, що можеш служити йому. Отож, ні пуху ні пера. Подумай про це», — й він попрощався.

Я думав про це — мій давній учитель із Городенки Шімшале Мілнітцер теж любив говорити про святість слова. Але ж він мав на увазі Слово Святого Письма. Мій новий учитель, Еміль Мілан, у цьому великому європейському світі мав на увазі слово в поезії, слово в театрі — я довго роздумував про це, ці думки не покидають мене й досі.

27. Ім'я — не порожній звук

У час, коли я прийшов у Німецький театр, там зібралися сотні молодих людей, які хотіли вступити до школи театрального мистецтва. Вони збиралися в гурти, їхні очі горіли допитливістю, цікавістю; святково вдягнуті, схвильовані, вони розмовляли жестикулюючи. Молоді люди з мріями й цілями, з надією, що перед ними відчиняться двері до храму мистецтва, що вони переступлять перший поріг й опиняться у новому світі, у світі театру. Але у фойє театру Каммершпіле був споруджений перший бар'єр. Там стояли столи й стільці екзаменаційної комісії. Ці чужі люди повинні були вирішувати, хто достойний бути обраним і зайти в сяючі двері, а кого, як негідного, виштовхнуть у звичне сіре повсякдення поміж мільйони безбарвних облич дрібного міщанського світу, до нудних професій. На свято *Йом Кіпур*, великий день примирення, на небі вирішуються питання життя і смерті — хто повинен покинути цей світ з допомогою вогню, хто з допомогою води, а хто через чуму й інші жахіття. Але *Йом Кіпур* є щороку, і протягом усього життя кожен щороку має шанс випросити щось хороше. А тут ти лише раз у житті! Тут сидять люди, схожі на тебе, з двома руками й ногами, вирішуючи за тебе, чи маєш ти право мріяти, надіятися, прагнути, право на людську діяльність, на омріяне покликання, яке є професією більшості самих членів комісії. За столами сидять актори, режисери, драматурги. Тут сиділа мала тендітна Гертруда Айсольд, розумниця, яка час від часу писала статті про театр. Тут сидів широкоплечий Едуард фон Вінтерштайн із моноклем в оці, якому найкраще вдавалися ролі друзів. У кожній виставі, в якій Мойссі чи Бассерман мали друга, його грав Вінтерштайн — він був найкращим Кентом у виставі «Король Лір» і найвірнішим Гораціо в «Гамлеті». Через багато років, заприятелювавши з його сином Густавом, я переконався, що він ці ролі не грав, він їх проживав. У нього була добра душа й прямий характер, як у Кента й Го-

рацію. Надійний, справжній друг — він був таким насправді. Чудова людина.

Тут сидів комік Віктор Арнольд, низький, огрядний, примхливий чоловік, який, граючи Жоржа Дандена, проливав разом із публікою справжні сльози — він плакав від жалю, а публіка від радості й сміху. Вічний актор із геніальною маскою клоуна. Тут сиділи режисери Фелікс Голлендер, Йозеф Кляйн, Ріхард Ординський, Альберт Блуменрайх. Драматурги Артур Каан, Гайнц Геральд, барон фон Герсдорф і Бертольд Гельд, керівник школи, керівник відділу декламування й асистент Райнгардта. Самого Райнгардта не було. Декламації тривали кілька днів. Із трьох-чотирьох сотень абітурієнтів треба було вибрати сто. Через півроку з цієї сотні відраховували ще шістьдесят, а сорок залишалися в школі на два роки і, платячи тисячу двісті марок за рік, виходили готовими акторами.

Уже самі ці декламації були дивним явищем. Багато молодих людей писали манірні вірші, складали дикі драми, в кожній сцені яких ставалося щонайменше двадцять убивств, рисували й малювали всяку всячину, але менш-більш таємно, приховано. Але в театр прагне багато більше людей, ще більш схиблених диваків. Більшість відвідувачів гальорок стають акторами або хочуть ними стати, але не тільки вони. Що робить актор? Він говорить. А говорити може кожен — так вони гадають. І з цією ідеєю багато хто приходить на співбесіду. Серед них є випробувані любителі, що грають у театральних товариствах і вважають себе акторами. Є старі студенти — вічні невдахи, офіцери у відставці, що зламали свою присягу, нероби — усі вони шукають прихистку в театрі, бо згодом там можна піднятися на ноги. Серед них є донечки з хороших родин, які декламують вірші з нагоди днів народжень та інших родинних урочистостей і яких підбадьорюють тітоньки й інші родичі, намовляючи ступити на театральну стежу, стати «мисткинями». Є розманіжені мамині синочки, яким удома в усьому потакають, які ще жодного разу в житті не чу-

ли слова «ні» й звикли до цього. Вони гадають, що й мистецтво казатиме їм лише «так». Є й такі, з прискореним серцебиттям і блідими обличчями, що виглядають, немовби у них всередині сурмять сурми страшного суду. Мало хто приходить підготовленим, мало хто працював над матеріалом і над собою.

Декламації — хороша розвага для приймальної комісії. Немає нічого комічнішого, ніж коли люди сприймають себе занадто серйозно. Деякі видають свої вірші й монологи, немов молоді, буйні козацькі коні. Інші зухвало наслідують інтонації й жести улюблених акторів. Ще інші просто нахабні та кривлять гримаси, схожі на ті, що вони бачили в клоунів у цирку. Або в дешевих мімів, торговців мімікою. Якась дівчина дуже нудно читала довгого вірша, перебільшено й манірно жестикулюючи, а коли закінчила, підняла на комісію сяючі очі й сказала: «Гарно, правда?» «Гарно вивчила напам'ять», — сказав голова комісії.

Один декламував вірша від імени ката, а вкінці, схиливши голову на стілець, неприродно стрясав час від часу плечима, імітуючи ридання, а потім встав, ніби нічого не було, і мовив: «Але я можу бути й комічним». «Ми це помітили», — сказав хтось із комісії, й усі засміялися. Ще один підняв коміра, нахилив голову й, дико обертаючи очима, моторошно бурмотів слова божевільного *Франца Моора*. В одному місці він раптом вийняв із течки справжнього кухонного ножа — це було дуже весело.

Із сотні лише мене взяли вільним студентом. Через півроку мав бути великий відбір, велике сортування — велика остаточна декламація в присутності самого Райнгардта. Навчальний план складався з фонації, гімнастики — в основному фехтування, із гриму, дикції й вивчення ролей. Вечорами я підробляв статистом, отримуючи тридцять марок на місяць. Забагато для того, щоб померти, й замало для того, щоб жити. І знову мені знадобився мій давній фах: раз або й двічі на тиждень я ходив допомагати пекареві, заробляючи так собі на життя. Але цього ніхто не повинен був знати, бо решта

студентів були з хороших бюргерських родин. Я мав таке відчуття, ніби я нелегально проник у вишукане товариство, де через мої великі долоні та х-подібні ноги мене щохвилини можуть зловити й викрити, витурувши з цього шляхетного кола, до якого я не належав. До того ж мене не любив керівник школи. Пан Гельд був із Угорщини, поза сумнівом, звідкись неподалік від моєї галицької батьківщини. На своїй посаді він сам почувався не зовсім у своїй тарілці. Навіть одягався так, як, за уявленнями містечкового франта, мали б одягатися вишукані пани в Парижі. Зазвичай він носив візитку з білими калошами, світлі рукавички й монокль на стрічці, який увесь час у нього випадав. Цей монокль він носив лише тоді, коли репетирував заміни з другорядними акторами або мав у нас заняття. Коли хотів щось пояснити, то як приклад завжди наводив себе. З нами він завше говорив про себе. Та коли був біля Райнгардта, то ніколи не носив монокля й дуже рідко білі калоші, на все вірнопіддано усміхався й виглядав, як побитий пес. Але щойно він з'являвся по обіді в школі, на ньому вже були калоші, монокль та інше обличчя, зарозуміле й пихате. Він був силованим актором, таким, який ніколи актором не став. На початку кар'єри Райнгардта він був з ним у провінції, тому й отримав цю посаду — це знали всі. Ніхто не любив його як учителя. З ним не сперечалися, його слухалися, але його не лише не поважали, але й не визнавали, не любили. Він цього не помічав: для цього він був занадто захоплений собою. Такі вчителі ніколи не знають, якими бачать їх учні. Кожен фальшивий жест, кожне безглузде слово — усе помічається. Цей Гельд героєм зовсім не був, і ніхто не сприймав його всерйоз. Але він був викладачем у школі й від нього багато що залежало. Тому студенти поводитися з ним дипломатично й психологічно, а не навпаки. Оскільки сам він був озлоблений, обділений, то з насолодою накидався на все недосконале й незавершене. Він ніколи не підбадьорював, ніколи не хвалив за позитивне, чіпляючись за негативне. Він усе примен-

шував, знікчемнював. Особливо тримав під прицілом мене. Тоді у моїй мові ще вчувався іноземний акцент. А він глузливо перекривлював мене. Якби він сам не був євреєм, я б міг подумати, що він антисеміт. Він був єврейським антисемітом. Ці найгірші, бо на підсвідомому рівні вони переносять на свій народ власні, особисті недоліки; намагаючись утекти, вони неохайно асимілюються, застряючи десь посередині, ненавидячи за це самих себе у своїй расі.

У вогонь нашої неприязні підлила масла студентка Соня Богс із зеленими сяючими очима. Річ у тім, що Гельд любив працювати зі своїми учнями ще й «приватно». Час від часу котрась із дівчат нарікала на цього бонівана зі школи. У Соні було зухвале татарське обличчя, й вона любила крутити чоловікам голови. Мені вона пояснила, що робить це лише для того, щоб вивчити Лулу Ведекінда, що недавно з'явилася. Ми дружили й говорили про все, звичайно ж, про Гельда теж. Отож одного дня вона розповіла мені, що він покликав її до себе. Я страшенно ревнував і лайвся, застерігаючи її від нього. І ось це сталося — якраз коли він хотів бути з нею дуже «милим», вона відштовхнула його, вигукнувши йому в обличчя: «Усе ж Гранах мав рацію!» Це вона розповіла мені ще того ж дня. Я приготувався до ще більших переслідувань. І справді, раптом того ж дня в присутності класу пан Гельд запитав мене, чому я не одягаюся краще, коли ходжу в школу. Я почервонів і знітився, а мій однокласник Вільгельм Мурнау, в якого вже був особистий лікар і який користувався неабияким авторитетом, сказав: «Пане Гельд, мабуть, у нього недостатньо грошей». «Так, — мовив Гельд, — чому ж тоді він конче мусить бути актором?» «Бо він має талант», — сміючись вигукнув йому в обличчя Мурнау, а за ним засміявся весь клас. Учителю Гельд відчув себе переможеним своїми учнями. «Так, — протяжно процідив він, злий на свою власну злобу, — я так не думаю». Із кишені жилета він вийняв свій записник і встромив ув око монокля. «У будь-якому разі на-

ступного тижня він не піде на декламації до Макса». Він завжди казав про Райнгардта Макс, підкреслюючи цим свою з ним «дружбу». «Ні, він ще не так далеко просунувся, він ще не достатньо навчився, як на мене, у нього ще недостатньо таланту». І тут мене самого прорвало від хвилювання, і, підбадьорений класом та Мурнау, я вигукнув: «Пане Гельд, я прийшов до Німеччини не до ви, щоб ви мене вчили талант, я прийшов вчитися техніку, техніку, техніку!» Клас вибухнув сміхом, а Гельд перекричав їх зі своїм кислим обличчям: «Не до ви, а до вас, до вас». «Так, так, я маю на увазі саме це, до ви, до вас, до ви, до вас, ви добре знаєте, що я маю на увазі», — нахабно кинув я йому у відповідь, ризикуючи вилетіти зі школи. Звістка про це блискавично облетіла театр. Інші режисери, які не любили Гельда, схвалювали, що я захищався. Актори називали мене «Техніка» й усміхалися мені. Барон фон Герсдорф, який був драматургом і представником театру, ще того ж дня відкликав мене вбік і мав зі мною довгу бесіду. Я відкрив йому свою душу, і він сказав: «Залиште це мені, наступного тижня ви будете декламувати перед Райнгардтом».

Цим скандалом я привернув до себе увагу. Режисери, актори, а особливо студенти стали набагато приязніші до мене. Серед них були Конрад Вайдт, Вільгельм Мурнау, Лотар Мютель, Вальтер Шторм та інші, що пізніше стали відомими. Вальтер запросив мене на найближчу неділю у дім своїх батьків, на обід. Я мешкав у маленькій мансарді за дванадцять марок у місяць, і сусіди скаржилися на те, як я вчу ролі. Їм здавалося, що занадто гучно. Я завжди заздрив своїм однокласникам, які мешкали в розкішних помешканнях із плюшевими диванами та м'якими клубними кріслами. І ось в неділю Вальтер покликав мене в такий дім до своїх батьків на обід. Об одинадцятій я вже був там. Вони жили десь у західній частині, в домі було чотирнадцять кімнат. Спочатку ми сиділи в його кабінеті, потім настав час сідати за стіл. Така кількість кімнат із

червоними плюшевими диванами та кріслами з квітчастою оббивкою збентежила мене. Зізнаюся: я дуже заздирив Вальтерові, що він так гарно живе, має маленькі, тонкі руки й прямі ноги. Крім того, він був елегантно вдягнутий, на черевиках носив калоші й іноді вставляв ув око монокля. Він казав, що актор мусить грати офіцерів, баронів, графів, а тому повинен звикати до витончених речей. За столом сидів його заможний батько — шеф фірми «Шторм&Со», що розташовувалась на площі Гаусфогтай, а також мати, старші й молодші брати і сестри, компаньйон із родиною, дядьки й тітки, безліч тіток. За закускою почалася розмова про розлучення Шільдкраута, за супом повільно перейшли до Едіпа Мойссі та інших його ролей, за овочами розмова точилася вже навколо Вегенерового Мефістофеля, за м'ясом ішлося про Бассерманного короля Філіпа, а за компотом усі вже сміялися над Арнольдовою комічною Тісбою зі «Сну літньої ночі». Завершивши ситну трапезу, пани повстромляли собі в роти великі сигари, всі встали й подалися у простору вітальню з червоними плюшевими диванами кріслами з квітчастою оббивкою. Тут нас попросили показати зразки свого мистецтва. Ми взялися за справу і — монолог за монологом, вірш за віршем — видали весь свій репертуар. Вони не могли наслухатися. На останок ми зіграли сцену угоди з «Фауста». Вальтер грав Фауста, а я Мефістофеля. Коли все закінчилося й подали каву з тістечками, усі зі знанням справи почали говорити про театр. Особливо розійшлися тітки. Одна з них, тітка Емма, найбільш велемовна, взяла розмову в свої руки. Вона була такою огрядною, що заледве могла втиснутися в крісло. Здавалося, що крісло не витримає її ваги. Її підборіддя скидалося на мішок зі смальцем, що колихався з одного боку в інший, її щочки були яскраво-червоні, а на обличчя й на ніс увесь час, немовби ненавмисно, падали пасма світлого волосся, які вона після кожних промовлених двох-трьох речень роздмухувала і які ненадовго зникали, щоб за

якусь хвильку знову опинитися на тому ж самому місці. На ній була фіолетова сукня з декольте, з якого її білі груди ледь не вивалювалися, колишучись з боку на бік, як два великі, повні коров'ячі вим'я.

Про театр і про акторів вона говорила інтимним смакуючим голосом, немов про гусячі шкварки. Ах, про Мойссі вона знала геть усе: про що він думає під час вистави, як спить, що він любить їсти та з ким дружить. Вона знала весь родовід Бассерманна, те, що його предки були власниками виноградного господарства, знала про його любов до коней і до музики та про його палкий роман із Ельзою Шіфф. Вона знала, що Райнгардт одружився з Ельзою Гаймс і що вони вже чекають дитину. Так, вона навіть особисто була знайома з першою дружиною Вегенера, яка розповіла їй про театральну тусівку такі цікаві речі, що попросту не все годиться повторювати в товаристві. І ось вона взялася за нас. Ах, Вальтерик, він ще дитиною робив такі круглі очі, що вона завжди знала, що він буде митцем. «Але, — сказала вона раптом, звертаючись до нього, — ти, Вальтеріку, граєш непогано, але бачиш, пан Гранах так трясє кучерями, він такий темпераментний, це помистецькому. Ти повинен — як би тобі це пояснити — ти мусиш бути збудженішим, іноді також струсонуті кучерями, мусиш це у пана Гранаха перейняти, бо ти весь час такий стриманий, такий байдужий, власне, мусиш бути трохи жвавішим». І при цьому вона кинула на мене сяючий погляд, повний вологого блиску, від цього погляду й від вигляду її рухливих грудей я збентежився. Мати Вальтера зиркнула на неї з ненавистю, зацитівнувши її: «Еммо, я б тебе просила...» Тітка Емма ображено замовкла, і її груди вередливо заколисалися. Молодші діти засміялися. Дядько почав розповідати про двох пасажирів потяга, що їхав до Вроцлава. Усі силувано сміялися, але більше з тітки, ніж із дурних жартів. Ми з Вальтером залишили товариство й поїхали в мою мансарду за дванадцять марок у місяць, де він і вилив мені свою душу.

Він зізнався, як страждає в цій сім'ї, як всі ускладнюють йому життя. Цього дня мені стало ясно, якою огидною може бути така сім'я з плюшевими меблями й диванами, повними блощиць. Кожна подушечка, — як нездоланна перешкода, а кожна тітка, — мов кістка у горлі. У мене не було тіток і родичів, ніхто мені не допомагав, але й ніхто не стояв на заваді. Ніхто не давав мені фальшивих порад, я йшов призначеним мені шляхом, роблячи все, що вважав за потрібне. Іноді це було нелегко. Моє життя минало у вузькій мансарді. Але ця мансарда означала для мене свободу й незалежність, а Вальтер зі своїми калошами й моноклею, тітками, диванами й блощицями був немов у в'язниці. Ця справедливість, що все врівноважила, дуже втішила мене. Кілька недільних ковбасок в Ашінгера з картопляним салатом, заправленим оцтом, олією й гірчицею, з безліччю булочок за двадцять п'ять пфенігів важили набагато більше, ніж п'ять страв у домі Вальтера. Та в Ашінгера й смачніше було в тисячу разів, не кажучи вже про те, що ці дядьки й тітки — це ж небезпечна для життя катастрофа! Увага, не наближатися!

І ось настали великі декламації у Райнгардта. У спісках мене не було, але Герсдорф звелів мені приходити. Я стояв у фойє Каммершпіле, спостерігаючи за Райнгардтом і за його штабом, до якого належав його брат Едмунд, адміністратор з господарських справ, фактичний керівник театру. Коли один по одному учні виходили на огляд, я раптом побачив, як Герсдорф нахилився до вуха Райнгардта, прошепотівши щось йому, і обидва глянули на мене. Потім Герсдорф покликав мене, відрекомендувавши, а через кілька хвилин мені звеліли декламувати. Я прочитав Франца Моора й першого актора з «Гамлета». Мене попросили почитати ще щось, підбадьорливо усміхаючись. Лише Гельд сидів із кислою міною, дивлячись на мене зі зневагою й ненавистю. Я взявся за монолог Шейлока. Я дивився лише на Гельда й думав про нього, а дійшовши до місця:

*«Коли ви раните нас, хіба ми не спливаємо кров'ю?
Коли ви нас лоскочете, хіба ми не сміємося?
Коли ви нас трієте, хіба ми не помираємо?»*

— я виразно глянув на Гельда; кульмінація адресувалася йому, була спрямована на нього, і все отримало сповнений болю й відчаю особистий вимір, і сльози полилися моїм обличчям. Я почувався по-справжньому нещасним, забувши про все, я жбурляв свій біль у вічі світові, а коли все було позаду, мені стало трохи соромно. І тут уже Райнгардт сам підійшов, звертаючись до мене своїм дивовижним приятним голосом із теплими словами визнання і запитуючи, звідки я. Почувши відповідь, він сказав, звертаючись до свого оточення: «Ну звісно, краєнин Богуміла Давідсона», — і, потиснувши мені руку, він сердечно усміхнувся й сказав до Едмунда: «Укладемо з ним договір на п'ять років», — і Едмунд звелів мені прийти до нього в бюро ще того ж дня. Штаб вітав мене, лише Гельд процідив: «Звісно, щастя — свиня і вибирає навмання». Але його слова ні на мить не затьмарили цю найщасливішу годину мого життя. Адже я й гадки не мав про договір до кінця навчання у школі, це значно перевершувало мої сподівання. Ще того ж дня я підписав договір на п'ять років: перший рік — 75 марок на місяць, другий рік — 125 марок на місяць, третій — 250 марок, четвертий — 350 марок і п'ятий — 500 марок на місяць. Мене покликав до себе секретар театру Отто-мар Кайндль, і я отримав малі ролі у виставах, що вже були у плані театральних постановок.

Почалися репетиції «Живого мерця» Толстого, я отримав роль кельнера в дев'ятій картині, який повинен сказати: «Я нічого не знаю». «Я нічого не знаю», — днями, тижнями крутилося мені в голові. Я переживував слова, склади, вони танцювали, ці слова, ці літери в моєму мозку, навіть у сні. Невдовзі я зрозумів, що цей кельнер зі своєю фразою «Я нічого не знаю» — найважливіша роль у виставі. Адже доведений до відчаю Федя-Мойссі у цій картині самотній і покинутий, він

опустився на найнижчий щабель свого життя, а Шпітцель, який грає Артем'єва, прагнучи його доклати, кличе мене у свідки, але я нічого не знаю. Я нічого не знаю. Я нічого не знаю! Я єдиний порятунок для Феді-Мойссі, я ж його люблю, для мене жахливо неприємно бути Шпітцелєві свідком проти нього. Я мушу «грати» це з серцем, зі злістю, з почуттям протесту; це було надзвичайно важке завдання!

Почалися репетиції. Я сидів у сховку, спостерігаючи, як Райнгардт працює з акторами: обговорювався кожен найменший жест, визначалася кожна незначна інтонація, і репетиції ставали раптом ще цікавішими й полум'янішими, ніж самі вистави! Як Райнгардт слухав, як його виразне обличчя відображало експресію, як у деяких місцях він додавав вогню, пригашуючи в інших. Як великі актори, наче малі діти, дослухалися до його слів, придивляючись до виразу його обличчя, поїдаючи його поглядом, шукаючи допомоги в його очах. Цей взаємний обмін створював таку атмосферу, що сп'янілі від сцен, від думок і слів автора люди забували про час і місце; мене переповнювало відчуття причетності, я дихав одним мистецьким повітрям із тими, про яких мріяв, яких любив, чії рухи, жести й голоси всотав у себе ще з часів, коли ходив на гальорку! Це був Мойссі з мелодійним італійським голосом, Зюдлендер із великими карими очима і своєю меланхолійно-ліричною звичкою тримати голову трохи набік. У житті він був таким же люб'язним, як і його Ромео, таким же мелодійним і замисленим, як і його Гамлет. Це ж татко Шільдкраут із важким диханням і вічно добрим, сповненим чуття, вічно батьківським телячим поглядом. Це ж Бассерманн із трохи специфічним голосом, що має своєрідне південнонімецьке забарвлення, забарвлення суто бассерманнівське; це суто бассерманнівська техніка, тіло молодого стрункого кипариса й блакитні, сонячні, сяючі очі! Це ж Веґенер, який пашисть здоров'ям і силою, а жартує зухвало й агресивно, як на сцені, так і в житті! Довкола великий рух — на арені цирку готують «Міракель», у Каммершпілен —

Штрінберга, в Німецькому театрі — «Живого мерця». Весна, актори гуртами стоять у дворі, у цьому незабутньому, непроминальному дворі Німецького театру. Репетиції ще не почалися. Вони спілкуються, ведучи невимушені бесіди, і я підкрадаюся до них, щоб підслухати їхні розмови про їхнє таке святе для мене покликання.

Я слухаю й не вірю власним вухам: вони розмовляють достоту так, як інші люди. Вегенер розповідає, прицмокуючи язиком: «Отож учора ввечері я відкоркував старезну пляшчину бургундського, яка завалаялася у мене в погребі, — мабуть, її заховав там ще мій дід. Я не посоромився й скрутив їй в'язи. Людоньки...» І він мрійливо потягнув носом, пригадуючи той аромат. На Бассерманнові галіфе, шпори, й він захоплено розповідає про хороші манери своєї Лізи, трирічної кобили. Ейсольд пояснює Мойссі: «Затям собі, Александре, що перша редиска з'являється одразу після конвалій і смакує фантастично. Але навесні немає нічого смачнішого, ніж молода картопля зі лляною олією й сиром». А Шільдраут додав: «Сир сиром. Але у світі немає нічого кращого за яловичі реберця в соусі з кропом».

Помічник режисера Ностер дзвонить, репетиція починається, й помаленьку зникають верхова кобила Ліза, редиска, картопля зі лляною олією й сиром, забувається про бургундське з реберцями в соусі з кропом. Говорити починають Гьоте, Толстой, Штріндберг. Вірші, думки й емоції наповнюють дім, шукають виходу, прагнуть плоті й крові. Режисер і актори борються з матеріалом, мов Яків з ангелом: я тебе не відпущу, поки ти мене не благословиш. Режисерська книга Райнгардта лежить поруч, у ній чіткими лініями попідкреслювано все необхідне: усе готове, сплановане наперед, але він прислухається й до акторів. Шільдраут, цей емоційний, цей найчутливіший з усіх актор, викликає в нього скупі сльози. Коли сцену зіграно, він велить її зафіксувати й детально розбирати інші. З'являється Бассерман, він чудово підготовлений, кожна деталь визначена, відполірована на першій репетиції. Райн-

гардт сяє, він у захваті. Але його найкращим інструментом є Мойссі. Цей актор для Райнгардта, мов для Паганіні його власна скрипка! Зараз репетирують «Живого мерця». Білява, тендітна і жвава Гьофліх грає Лізу. Зібрався цілий ансамбль, з рук у руки передаються фотографії з Москви — там Станіславський в цей самий час ставить цю саму п'єсу. Репетиція продовжується, бо час не чекає. Асистенти працюють з меншими групами, з окремими акторами — усе набирає обертів. Сцена вже стоїть, її ще збивають, шліфують, фарбують, прибирають. Ніде у світі час не є настільки дорогим, як перед прем'єрою в театрі.

Райнгардт немовби зрісся з акторами, вони немовби вп'ялися один в одного зубами; коли він працює з окремими акторами, ніхто не має права дивитися. Лише Мурнау і я сховалися на підлозі аванложі та спостерігаємо, підслуховуємо, стаючи свідками того, як Райнгардт працює зі своїми акторами. Тут усе ретельно розбирається, розкручується, як годинниковий механізм у руках великого майстра: найменше перо, найдрібніша гаєчка, кожне коліщатко вивчається, шліфується, чиститься; досліджується, пробується, пояснюється, обговорюється кожна найнезначніша ідея, кожен найменший відтінок почуття і кожне коливання інтонації, щоб згодом по частинках знову скластися, припасуватися одне до одного, щоб знову вийшов годинник, витвір, і знову звучить великий монолог Мойссі — ця колосальна промова, в якій сплелися і звинувачення, і захист, народилася перед судовим слідчим. Приглушуються емоційні вибухи актриси Гьофліх, додається вогню циганці Маші — кожен персонаж ліпиться, формується, сплавляється в одне ціле. Райнгардт — великий гончар, а всі — глина в його руках.

І ось наблизилася ця велика прем'єра, того ж дня з'явилися плакати, моє ім'я надруковано поруч з усіма іншими. Не так, як сьогодні, коли зірок друкують велетенськими яскравими літерами, а добрих акторів заледве згадують. Ні, там одна за одною перелічувалися всі ролі, як

у книжці, лише були додані імена акторів. Моя найменша роль була подана так само, як і ролі головних акторів — тим самим маленьким скромним шрифтом. Це виглядало так: Кельнер — Єсайя Гранах. Який я був щасливий! Це заледве поміщалося в моїй голові. Потім, через кілька днів, моє ім'я було змінено на Герман Гранах. Це мені не сподобалося. Я пішов до секретаря театру з протестом, бо не хотів називатися Германом. «Так, — мовив секретар, — але Єсайя теж не піде. Як для німецького театру, воно звучить занадто по-єврейському». «Згідний, — пробурмотів я, — але Герман мені не подобається, я не хочу називатися Германом. Воно мені не звучить». «Мій любий хлопче, — заспокоював мене дипломатичний секретар, — ви все приймаєте занадто близько до серця, занадто серйозно. Повірте, від імени нічого не залежить, ім'я — це порожній звук». «Але не для мене», — відповів я. «Ну, а як би ви хотіли, щоб вас звали?» «Штефан», — сказав я. Він подумав і сказав: «Штефан — це, знову ж таки, занадто по-мадлярському. А як вам Александер? Александер Гранах — у вашому імені буде аж чотири «а», в Мойссі лише два! Домовилися?» «Домовилися», — погодився я.

А наступного дня я вже читав на тумбах своє нове ім'я з чотирма «а». Мені стало в чотири рази легше на серці. Потрохи я звик до нового імени — воно належало до мого нового життя, до моєї нової професії, до театру. Я зважав на нього, як тільки міг. Ім'я — це щось дуже важливе, і в жодному разі не порожній звук, як сказав секретар. Ні, це судження зовсім хибне.

Ім'я — це не порожній звук!

28. *І криве випрямиться*

Після закінчення акторської школи або приватних занять шлях молодого актора тоді в Німеччині вів у провінційну діру або в мандрівну трупу, що називалася «халтурою». Кожні два-три дні тут хапали якусь вагому роль, поки одного разу не щастило потрапити у більше

місто, де працювалося вже спокійніше, ретельніше: нова постановка кожного четвертого-п'ятого дня, а то й одна на тиждень. Після тривалих поневірянь халтурами, якщо ще не покинули надії, сили й талант, тебе міг «відкрити» якийсь керівник театру, і ти їхав до Нюрнберга, Дрездена, Кьонігсберга, Штуттгарта, Мюнхена, Гамбурга або навіть Франкфурта-на-Майні. Це були вже авторитетні мистецькі інституції, театри із власним обличчям, що фінансувалися містами або державою. Лише з цих міст можна було потрапити до Берліна. Берлін — найжвавіше, найгарячіше театральне місто Європи, найвища мета й остання надія усіх німецьких акторів. Небагатьом пощастило бути відкритими у самому Берліні, без обхідних шляхів провінцією. Отож, для молодих продавців міміки існували дві можливості: неділями пополудні театри давали дешеві народні вистави, яких уникали великі актори, не в останню чергу через те, що їм і справді було забагато: по обіді грати Франца Моора, а ввечері Ліра. Тут міг показати себе молодий актор. Або ще за іншої нагоди: якщо головний актор захворів і в останню хвилину відмовився грати. Це називалося виручити, перебрати його роль. Кожен юний «неофіт» мав серед великих майстрів улюбленого актора, якого він намагався наслідувати, особливо його шануючи, маючи його за взірць і трактуючи як свого вчителя; і якраз йому молодий мім таємно бажав трішечки захворіти, принаймні захрипнути. Я особливо любив Рудольфа Шільдкраута й Альберта Бассерманна. Любив і поважав їх так, як любив і шанував свого тата і вчителя Шімшале Мілнітцера. Мені ніколи не спало б на думку побажати моєму татові або Шімшале Мілнітцерові чогось поганого. А тут я щовечора стояв за кулісами, захоплюючись їхнім «генієм», їхнім «масштабом», вивчаючи їхні рухи, жести, наголоси, дивуючись, що одне таке зітхання, маленький порух руки робить із фразою, як пауза, вигук, замовкання увиразнюють думку, оживляють почуття. Я порівнював їхню експресію, зважаючи їх на одних терезах, таємно думаю-

чи, що вони грають чудово, та все ж це можна було б виразити й по-іншому. Я знаходив місця, в яких усе ж вигукнув би по-іншому, заплакав по-іншому й замовк по-іншому — але коли ж, коли? Я ловив себе на жакхливій і колосальній думці: як чудово було б, якби увечері, за п'ять хвилин до початку вистави, котрийсь із цих гаряче улюблених і шанованих мною «богів» несподівано захрип, безнадійно захрип. Вистава під небезпекою зриву. І раптом кулею вилітаю я й виручаю! Стою на сцені! Рятую виставу! Мене допустили. Адже від того, щоб бути допущеним, впущеним, багато залежить! Колись перед людиною мусять відчинитися двері! Їй мусить бути дана можливість!

І ось одного недільного надвечір'я трапилося так, що найвиразніший характерний актор захрип; найобережніший отруювач колодязів, найбезшумніший убивця зі всієї трупи, найвідважніший палій і найпереконливіший одержимий театру Фрідріх Кюне геть захрип, і я «вскочив» замість нього в роль Луціана в «Гамлеті». Цей Кюне ніколи не зробив мені нічого поганого, але я дякував любому Господові за те, що мені на догоду він зробив актора хворим, змусивши його захрипнути. Адже я ж бажав моїм улюбленим обожнюваним акторам кольку в бік, щоб вони забралися додому або й не вставали з ліжка, щоб я міг «виручити», «врятувати», «витягти» Мефістофеля, Франца Моора чи Шейлока. Мене переслідували мрійливі сни про те, як унаслідок такого виручання я виходжу з темряви невідомости, прокидаючись уранці знаменитим. Але навіть у найсміливіших снах і мареннях я бачив велику перешкоду: свої криві пекарські ноги, свої х-подібні ноги! Отож, цього недільного надвечір'я Кюне отримав свою кольку в бік, а я свого Луціана під дих:

*Порррожній саг і я, і слухна мить,
Отрррута є, рррука не затррремтить.
Рррослини вбивчі в поррру опівнічну
Зррривав я і в потрррійну міць магічну*

*Закляв. Теперрр останній вибух чаррр —
Хай крррров живу зупинить цей узваррр.*

Я потроював кожне «р», борода насиченого червоного кольору контрастувала з наблідо загримованими вилицями. На язиці крутилося «р», оберталися очі, судомно стискалися руки для вбивства! У вухо сплячому королеві вилито з пляшечки отруту, корона на голові самозванця, і ось король волає світла, двір у паніці носить сюди-туди, а Гамлет тріумфує!

Моя роль завершена. Я тремтів від збудження. Я вклав у ці слова так багато енергії, сили, екстази, що зрілий актор міг би з тим двадцять разів зіграти Ліра. Я стояв у своїй гардеробній перед великим дзеркалом. Усе ще віддунювало в мені: руки ще судомно простягалися до корони, уста ще раз шепотіли слова з багатьма «р», очі вискакували з орбіт у лютому пориві вбивства — тепер усе було легше, правильніше, краще, ніж щойно на сцені. Відзвук завше кращий, як і завше кращі відповіді спадають людині на думку після дискусії. Раптом мій погляд ковзнув униз по прилягаючому трико. Усе забулося — ось вона, моя перешкода! Ось вони стоять, коліно об коліно, криві ноги пекаря! Чого варті всі переживання, коли мене видають світові два мої криві свідки? З такими особливими прикметами я більше не ступлю жодного кроку. Це факт. Це очевидно. І цей очевидний факт кинув мене у відчай.

Вистава закінчилася. Більшість молодих колег вітають мене, виявляючи приязнь. Лише мені відомо, що це було жахливо, але я нікому не можу зізнатися чому. Всі поспіхом розходяться. Я залишаюся в гардеробі на вечірню виставу. Приходить старий гардеробник Гальчке. Він — банкір молодих акторів. Він лихвар. За одну позичену марку йому треба віддати на двадцять п'ять пфенігів більше. Гальчке низький і беззубий, із його вух і ніздрів росте довге брудне волосся. У нього примружене зле око й жалісливий голос, схожий на каркання. Він завше позичає на канапку з пивом. Він, цей

Гальчке, лупить з нас по сім шкур. У день виплати він завжди стоїть біля каси, й молоді актори постійно винні йому більше, як половину свого заробітку. Кожен пфеніг він оберне п'ять разів, перш ніж випустить його з рук. Пфеніг він завше тримає дуже близько біля свого примруженого ока, цей лихвар. Але він допомагає у біді.

І ось Гальчке приносить мені канапку, пшеничну горілку й пиво. Я ковтаю свою їжу, простягаюся на дивані, поступово поринаючи в сон: перед очима кружляють хаотичні візії, згодом я цілком засинаю й бачу себе на сцені Гамлетом; сцена водночас виглядає на пекарню, а мій чорний шовковий костюм геть забруднений борошном, з публіки чути шепіт, мовляв, він мусить піти до гардеробного, щоб той вичистив його щіткою. А Гальчке гукає з куліс своїм скрипучим голосом: «Я не можу, я не можу його обслуговувати, він мені гроші винен». У печі згоріли булочки, мені зв'язали мої х-подібні ноги, і я не можу зрушити з місця. Тут відразу й лікарня, я дзвоню у двері. Поруч стоїть мій тато й каже: «Дзвони, дзвони, вони тебе випрямлять, усе криве можна випрямити»; і він сам натискує на дзвінок, я чую, як дзвінок дуже довго дзеленчить, а потім ще раз, я повільно розплющую очі, прокидаюся й блідну, бо це помічник режисера вже дзвонить на вечірню виставу. Що я хотів у лікарні? Що хотів мій покійний тато? Він виглядав так привітно й дзвонив для мене.

Увечері давали «Живого мерця». Я грав уже циганабатька. Моєю дружиною була теж початківниця, смаглява дівчина, яка пашіла здоров'ям. Її звали Салка Штоерманн. Наша донька Маша була вдвічі старша від нас, своїх батьків. Салка походила з моєї батьківщини. Вона пахла чорноземом. Після того, як ми зіграли свою сцену, я запитав її, чи їй щось сниться. «Так», — відповіла Салка. «Сьогодні пополудні мене навідав мій покійний тато». «Він тобі щось радив?» «Так», — сказав я. «Нікому нічого не розказуй і зроби те, що він сказав». Я послухався її поради й про свій сон до нинішнього дня ні з ким не говорив. Щовечора я стояв на найбільшій

сцені Німеччини із кращими акторами країни, але стояв на своїх кривих пекарських ногах. Кожен міг бачити те, що я сьогодні побачив у дзеркалі. Але чого хотів мій тато? Відколи він помер, я вперше побачив його у сні. Він приніс мені послання. «Нікому не розповідати, виконати пораду», — сказала моя розумна юна краєнка.

Увечері я зрозумів, що мушу взяти цей останній бар'єр. Ці криві ноги необхідно випрямити. «Усе криве можна випрямити», — сказав мій покійний улюблений тато. Усе криве можна направити, його треба поламати й скласти рівно. У наступні дні я вишукував шпиталі й клініки. Я дзвонив у двері. Я пішов у «Карітас» поблизу Німецького театру. Мене там прийняли лікарі. Я розповів їм про свою проблему. Вони зацікавлено слухали, говорили про ризик, про мужність і про гроші. Мужности мені не бракувало, ризик я хотів узяти на себе, але грошей у мене катма. Коли я пішов звідти, за мною вийшов молодий лікар, звелівши прийти у свою приватну клініку на площі Ноллендорф. Санаторій Ноллендорф. Наступного дня я був там. Мене прийняли доктор Гайманн, колишній асистент професора Ізраеля, й три інші молоді лікарі. Вони вислухали мене, оглянули і, подискутувавши між собою, через деякий час сказали, що можуть зробити операцію. Але я, мовляв, мушу підписатися, що беру ризик на себе, і в такому разі операція буде безкоштовною. Лише потім після операції я повинен лежати два місяці в санаторії в гіпсі — це коштуватиме дві марки на добу, і гроші за це я повинен внести. Мені світила вигідна обладка, дурничка, прекрасна нагода.

Я пішов до барона Герсдорфа, який тим часом став моїм покровителем, і все йому виклав. Цей Герсдорф був старим парубком, колишнім офіцером гвардії. Він походив зі старого прусського шляхетного роду, багато поколінь якого належали до офіцерського корпусу. Герсдорф довго слухав мене, попросив дати йому імена лікарів, назву клініки і час на роздуми. Через кілька днів він запросив мене після вистави до себе й між

іншим сказав: «Бачите, друже, ви зі Сходу, а я із Заходу. Ви походите з давніх побожних юдеїв, а я із давніх побожних пруссів. Ви були пекарем, а я офіцером. І все ж між нами є щось спільне: ми любимо театр. З тією різницею, що ви маєте великий акторський талант, а я ні. Тепер ви хочете все поставити на кін. Я це добре розумію. Одного разу я теж усе поставив на кін і вилетів зі свого стану, сам цього не бажаючи. Ви граєте із життям, бо хочете вийти зі свого пекарського стану. Отож, я розмовляв із доктором Гайманном. Це важка операція, але він горить від нетерплячки її зробити. Розумієте, кожному властиве професійне шанобство. Але він пояснив мені, що це справа п'ятдесят на п'ятдесят. Я б на вашому місці добре подумав. До речі, я розмовляв із заможним приятелем, який бере на себе ваше перебування в клініці. Якщо ви колись заробите багато грошей, то просто повернете йому. Тут ви не повинні мати відчуття благочинності». Я негайно прийняв остаточне рішення, й усе залишилося таємницею між мною і Герсдорфом. Театральний сезон закінчився, я отримав платню за шість тижнів канікул. Передовсім купив собі револьвер на випадок, якщо операція не вдасться. Про це знав лише я, не звірившись навіть Герсдорфові, бо йшлося про особисте рішення, яким я не хотів обтяжувати нікого. На власну відповідальність я затіяв азартну гру зі своїм життям.

Настав час. Герсдорф привів мене до клініки, віддав у моє розпорядження свою бібліотеку разом із дуже зручним пультом для читання, з допомогою якого я, лежачи у будь-якому положенні, міг мати книжку перед очима. Через два дні мене перевели в операційну залу. Доктор Гайманн із трьома молодими лікарями, які йому асистували, був уже там. Веселим тоном вони бесідували зі мною про театр, про останню прем'єру, про Райнгардтову інсценізацію в цирку, про мої омріяні ролі; вони навіть попросили мене щось для них прочитати. Я був у дуже доброму гуморі — моя давня цікавість загострила сприйняття всіх подій. Відчуття, що невдовзі тут

трапиться щось, що повинно усунути, відкинути останню перешкоду на моєму самотійно обраному шляху, збадьорило й схвилювало мене. Усе вертілося у мене в голові: моє рідне село, тато, який недавно навідав мене у сні; переді мною стояла Городенка, усі станції мого життя прошуміли мимо, аж до театру, до сьогоднішнього дня. Водночас я декламував монологи з різних ролей. Усі лікарі теж були схвилювані й збуджені. Вони розглядали мене, мов голодні солдати після далекого походу смачну, паруючу печеню, або як амбіційний актор «жирну» роль. Вони раділи з того, що мають пацієнта, який, сидючи прямо, декламує, тоді як вони вводять йому в спину, якраз у поперек, довгу тонку голку з якоюсь рідиною. Потім вони просто стояли, нічого не роблячи, ніби чогось чекаючи. Без кінця мене про щось запитували, а я безтурботно базікав. Але під час цієї бесіди — що була, до речі, механічною, як для мене, так і для них — у повітрі висіла холодна напруга. За якийсь час вони почали обмацувати мені ноги. Я здивувався, що бачу, як вони торкаються моїх ніг, але нічого не відчуваю. Вони усміхалися, запевняючи, що з цього моменту я не відчуватиму нічого, зовсім нічого. Вони сказали, щоб я сам торкнувся нижньої частини свого тіла. Дивно — я торкнувся чогось, що було частиною мене самого, залишалось на тому ж місці, що завше, я бачив свої ноги, доторкався до них, але зовсім нічого не відчував. Моя нижня частина була нечутливою, мертвою. Бритвою вони почали голити волосся довкола колін. Я нічого не відчував. Вони були дуже зосереджені. Принесли інструменти: долото, молоток, скальпель.

На лівій частині коліна — чужого коліна — головний лікар зробив довгий надріз. Я нічого не відчув. Лише таке притуплене деренчання, ніби розрізають картон. Кров не текла, відкрите місце було червоним — усе нагадувало ятку різника. І ось вони взяли молоток і долото й почали сильно, дуже сильно вдаряти. Яка ж міцна людська кістка! Вони працювали важко, так, вони напружувалися, забувши про мене, адже у мене нічого не

боліло. Раптом вони припинили роботу: кістку було зламано. Тут вони згадали, що це, власне, моя кістка. Подивилися на мене і, запитавши про моє самопочуття, попросили ще трохи подекламувати. Але я більше не мав охоти й не погодився. На своєму чолі я відчував холодні краплі поту, а на серці самотність. «Ну от, — мовив головний розрізувач м'яса і розтרוшувач кісток, — сталося». Він підняв мою мертву ногу, крутячи її навсібіч, мов кістку в м'ясній ятці. «Не хочете трохи вигнути в інший бік, задля контрасту до того, що було?» І його асистенти засміялися з дотепного жарту. «Та ні, зробіть гарненько, прямо», — підтримав я гумор пана. І мою ногу ретельно випрямили, поклали рівно і, оповивши у вологі гіпсові пов'язки, вставили у пряму шину й наклали зверху ще багато гіпсу. Потім прикріпили вантаж на стопу, а також на зовнішню частину коліна, щоб таким чином забезпечити пряме зростання. І тут я попросив їх робити ще й другу ногу. Вони засміялися, а шеф сказав: «Ні, мій любий, це задоволення ми вам забезпечимо через п'ять днів».

Мене відвезли в палату, де було ще троє пацієнтів. Операція тривала понад три години. Мені принесли перекусити, пити, але я не міг нічого взяти до рота. Пробував читати, але не зміг, хотів заснути, але не зміг. Думав лише про те, що відбулося. Я думав про спосіб, яким ці четверо чоловіків працювали наді мною. Раптом я відчув такий внутрішній спокій і тишу, яких не відчував багато років. Думав про своє рідне село, про Біднятка й Богу-дякувати, про старого Юзя Федорківа й свого тата, думав про Городенку, про те, чи на цибулеподібній вежі малого костелу й досі бракує двох цеглин. На думку мені спали Ріффкеле й Хаяхетт, театральна гальорка у Львові, втеча. Я думав про Еміля Мілана й Герсдорфа, й увесь час переді мною стояли четверо чоловіків у білому. І ось я згадав про револьвер, що, загорнутий у білий носовичок, лежав під мою подушкою. Я простягнув свою безсилу руку й намацав його — він був тут. Слава Богу!

Минуло багато тягучих годин. Раптом у своєму коліні я відчув свербіж, щось мене там шкребло, щось ніби голило — дивно... Потім я відчув болючий розріз, потім поштовх, удар, удар молотком, ще один і ще — я голосно закричав. Моя нога прокинулася від наркозу. Вона почала жити й нестерпно боліти. Кожен удар молотком, який я бачив, але не відчував, я відчув зараз, коли самі удари були позаду. Кістки бунтували проти болю. Настала ніч, і мене охопила холодна гарячка. Сестра Марія з лагідними очима дала мені знеболювальне, намагаючись утішити мене. Але її співчуття лише більше мене розжалобило. Прокинулися інші пацієнти, гніваючись на те, що їм заважають. Я опанував себе, й вони знову поснули. Сестра Марія не відходила від мого ліжка, хвалячи мене за те, що взяв себе в руки. Тепер вона гладила мене, шепчучи на вухо: «Бачите, ваш учинок був дуже мужнім. Але тепер ви мусите знову зціпити зуби й не здаватися. Усе вже відбулося й скоро минеться». Вона дала мені ще якісь ліки, і я справді заспокоївся. Наступного ранку прийшли лікарі, вони були дуже привітні й хвалили мене. Прийшов Герсдорф. Вони розповіли йому, з яким гумором я переніс операцію. Герсдорф потиснув мені руку, розпитуючи про все, а я, уже трохи оклигавши, сказав: «Та що там, фізичного болю немає». «Добре, що ви так вважаєте, ви, здоровий карпатський конику. Ви романтик! А й справді — ви і те, й інше: романтик і коник, романтичний кінь-гуцулик!»

Я знову почав їсти й читати. Лише одна річ турбувала мене: я не міг встати, більше не міг ходити, лише напівсидіти. Я не міг піти в туалет. Але сестра була такою тактовною й милою, що через якийсь час я подолав і цей особистий сором.

Минуло чотири дні, настав п'ятий. Мене знову привезли в операційну залу. Цього разу лікарі були набагато спокійніші, а я набагато нервозніший. Цього разу все йшло набагато гладше. Вони знову звелили мені почитати їм щось, і хоча я цього дуже хотів, але не зміг. Намагаючись задовольнити їхнє прохання, я впівголоса по-

чав рецитувати «Бути чи не бути», але згадав про револьвер під подушкою й засмутився. Цього разу я заплающив очі, бо не хотів бачити лікарів, що сновигали довкола мене. Я був дуже ослаблений, холодний піт зросив моє тіло. Сестра турбувалась про мене, контролюючи пульс, дала мені пити й щось понюхати. Цього разу все йшло значно швидше, але для мене все тривало набагато довше. Згодом зламали й другу ногу, оповивши її гіпсовими пов'язками, наклавши шини й навішавши вантажів, як і першого разу. Мене перевезли в палату, на серці у мене була втомлива, дивна порожнеча. Я відчував, як у буквальному сенсі рухається час, відчував, що став старшим, що в мені щось змінилося і я споважнів та подорослішав. Я відчував свої вени, кров у них і кожен свій нерв. Прийшла сестра Марія й витерла мені холодний піт із чола, подарувавши тиху милу увагу й вираз очей, що не входив у її професійні обов'язки. Я попросив її налаштувати пульт і почав читати. Це були «Брати Карамазови» Достоєвського. Я читав повільно й спокійно, люди із книжки стояли переді мною, мов живі; я дійшов до місця, де син Іван б'є власного батька, забиваючись після цього у хлів, у відчаї виливаючи серце своєму молодшому братові Альоші, запитуючи його: «Для чого це все потрібно?»

Я припинив читати, бо відійшов наркоз і тіло знову повернулося до життя, а разом з ним ожили й розрізи, й операційні удари молотком. У моїх кістках і в голові гупало: «Для чого все це потрібно? Для чого це все потрібно?» Мій пульс скакав, серце шалено калатало. Сестра Марія принесла вечерю. Книжку в мене забрали. Я ковтнув одну ложку супу, другу, а удари молотка в моїй нозі й у мозку не припинялися: «Для чого це все потрібно?» І суп вернувся з мене, мною почало тіпати, і сльози здушили моє горло, усе довкола мене потемніло, і з гарячкою й сльозами з мене виривалося: «Для чого все це потрібно?»

Це тривало лише кілька хвилин. Інші пацієнти, які звичай заледве терпіли мене, тепер дивилися тихо й

співчутливо. Мене підхопив потік, але тепер його гуркіт стихав і все у мені заспокоїлось. Марія сиділа на моєму ліжку, ніжно гладячи мене. Я заплющив очі, й мені стало соромно перед іншими та перед самим собою. Але тепер мені справді полегшало так, ніби я скинув тягар — почувався краще, спокійніше, задрімав, невдовзі провалившись у справжній сон.

Уночі я прокинувся іншою людиною. Повільно розплющивши очі, я побачив, що сестра Марія все ще тут. Вона мала нічне чергування. Вона з усмішкою подивилася на мене й зашепотіла: «Уже краще?» «Так», — відповів я. «Я знала, що так буде», — сказала вона й без будь-якого переходу нахилилася наді мною й поцілувала в чоло. Я простягнув руки, притягнув її до себе й тихо сказав: «Поцілуй мене, сестричко, поцілуй мене, Маріє!» Вона не опиралася, лише розирнула по кімнаті, чи сплять усі інші, й зашепотіла: «Якщо ти мені пообіцяєш, що спатимеш далі...» І вона поцілувала мене, але не як сестра, а як дівчина, як справжня жінка, і я досхочу напився її тепла, її уст; це тривало довго, поки я наситився поцілунками й ніжністю, ще довго відчувачи солодкий присмак усього, а вона обережно й ніжно накрила мене, і я заснув, мов сите немовля.

Наступного дня прийшов Герсдорф і сказав: «*Луїзо, ти блага, мов лимонад*». «Так, — відповів я, — мушу визнати свою помилку: тілесні болі все ж існують». Він сказав, що вже розмовляв з лікарем, який запевнив його, що операція вдалася стовідсотково, і я був найкращим пацієнтом, якого тільки можна бажати.

Минуло кілька тижнів. Я почав одужувати й нудитися. Герсдорф дав мені завдання: писати йому звіт про кожну прочитану книжку, щоб, по-перше, бути зайнятим, а по-друге, вправлятися в німецькій. Але це не приносило мені втіхи. Я став нетерплячий, і моя нудьга росла. Зі мною лежав один трохи згорблений молодий чоловік, мудрагель і бессервіссер. Ми дискутували з ним про театр. Тобто ми по-справжньому гризлися, не переварюючи один одного. Крім усього, він ще й задрив

мені через те, що сестра Марія приділяє мені більше уваги, ніж йому. Одного дня він кинув чванливий натяк про «любов». Я обляяв його, й він доніс на нас з Марією старшій медсестрі Агаті. Старша медсестра Агата була офіцерською вдовою, що бачила й кращі дні. Вона була старою худою канцелярською кресою. Мала тонкі, злі уста, була норовлива й завжди в поганому гуморі. Одного разу зайшла, якраз коли Марія, нахилившись наді мною, хотіла поцілувати. Тут же вона звільнила Марію з роботи. Мені ж влаштувала скандал, але не через Марію, а через те, що побачила на моїй ковдрі пляму від чорнила. «Ви заплатите за цю ковдру! — кричала вона. — Я пошлю рахунок баронові Герсдорфу й повідомлю йому, як ви тут поводитесь».

Поки вона сварилася, я взяв чорнильницю і, повільно відкривши її, по краплі вилив на ковдру все чорнило, буль-буль-буль, аж ковдра стала смішна, геть пістрява. «Зі своєю ковдрою я можу робити все, що захочу». Вона зателефонувала Герсдорфові, він негайно з'явився, беззастережно ставши на мій бік. Тонкоуста сестра Агата зненавиділа мене. Як тільки міг, я намагався підживлювати цю ненависть. Одного разу я прив'язав до ліжка ложку на шнурку й щоразу, коли вона заходила, імітував телефонні розмови. «Алло, — кричав я у ложку-слухавку. — Це психлікарня Ноллендорф. Ні, ні, не санаторій, а психлікарня. Прошу? Сестра Агата? О, вона мила, лагідна людина, що ви! Що? Та ні, навпаки! Вона дуже добра до хворих, особливо до мене! Коли я недавно випадково перекинув на ковдру чорнильницю, вона не сказала ані слова. Навпаки, втішала мене — так, так, через це я був геть нещасний». Вона покликала головного лікаря, який, послухавши, засміявся й сказав, підморгнувши мені: «Сестро Агато, він же актор і му-сить вправлятися у своїй професії, не гнівайтесь на нього через це. Та і ноги, зрештою, я поламав йому, а не вам. Дайте ж йому трішки порозважатись...»

Але два місяці невдовзі минули. Зняли шини й гіпс. Звільнившись від пов'язок, замість двох х-подібних ніг

я раптом побачив дві рівненькі, вихудлі штуки, що виглядали, мов тонкі палички. Вони не згиналися, я не міг на них ходити. Вони ще не могли носити моє тіло. Мене перевезли в передмістя Берліна, масажували мені коліна, що боліло більше, ніж операція. Але невдовзі я зміг стояти, стояти на власних ногах, та лише з допомогою милиць. Коли я вперше спробував піти, знову прийшов мій хоронитель Герсдорф, зізнавшись мені, як він потерпав. Усе це, виявляється, було дуже небезпечним. Лікарі серйозно попереджали його. «Так, — мовив він, — що б ви справді робили, якби операція не вдалася?» І тут я вийняв зі сховку заряджений револьвер, який досі лежав загорнутий у білій носовичок, і, не мовивши ані слова, передав його Герсдорфові. Він сховав зброю й ніби між іншим сказав мені: «О, добре, що ви віддаєте мені цю річ. Ви ж не маєте дозволу на зброю. Я хочу здати пістолет у поліцію. Ви, дурний конику-гуцулику!»

Через три місяці я міг цілком добре ходити на милицях, а за півроку знову повернувся в театр. Без милиць, як раніше! Але тепер із рівними ногами. Останній знак мого минулого було усунено. Останній бар'єр до мого покликання було взято. Друзі вітали, кажучи, що вони й не помічали, що в мене були криві ноги. Ну і ну! Можливо. Але я помічав. І вважав, що ці х-подібні ноги стоять мені на заваді. На думку мені завжди спадала жебрачка із Заліщиків, яка докоряла мені моїми великими долонями й пекарськими ногами, порівнюючи їх із маленькими ручками й стопами її сина. У кожному молодому колезі я бачив випещеного синочка з тонкими руками й рівними ногами. Руки мені досі не заважали, тільки ноги. І ось вони стали рівними. «І криве випрямиться», — сказав мені тато уві сні перед операцією. Я послухався його. Я позбувся револьвера. Я усунув перешкоду. Я відчув велику радість і мир у серці. І криве стане прямим. Тепер я знав, що більше нічого не стоїть на моєму шляху, і моє серце наповнилось вірою в себе й щастям. Останню

перешкоду було подолано. Дорога була вільною.

І криве стало прямим.

29. Шкода прекрасного світу

Своїми рівними ногами я повернувся в театр. Усе тут викликало в мене асоціацію зі зрілою щедрою пшеничною нивою з моєї далекої рівнинної галицької батьківщини. Був театральний сезон 1913/1914 років, час розквіту театру Райнгардта, апогей розвитку цього великого митця. Уже минулими роками здійснювалися постановки, що були, немов великі театральні фестивалі. Після «Едіпа» на арені цирку «Шуман», на головній сцені йшли обидві частини «Фауста». Друга частина викликала в Берліні фурор. Вистава почалася о пів на шосту вечора й закінчилася о пів на першу ночі. Від восьмої до дев'ятої був антракт, і публіка пішла на вечерю. Кайзерівський канцлер Бетманн-Гольвеґ спочатку прийшов до театру в сурдугі, а після антракту з'явився у фрак. Костюми змінювали не лише актори, але й публіка. Головні ролі мали дублера, а то й двох, мов на перегонах. Якщо з одним коником щось трапиться, далі побіжить інший. Преса була повна критичних і суспільних статей. Згодом на арені давали «Міраклъ», а пізніше «Орестею». Ореста-Мойссі в «Орестеї» переслідували фурії з грецької міфології, він грав із широкими жестами альфреско, підтримуваний словесною атакою хору, від якої у п'яти тисяч глядачів по спині бігали мурашки.

Вечорами діти й дорослі п'яніли від метерлінкового «Блакитного птаха» з музикою Гумпердінка, із Хлібом, Цукром, Вогнем, Кішкою й Собакою, які вміли розмовляти, мов люди, з'являючись дітям у снах. Солодкий Цукор відламав пальця, добрий вірний Хліб відкрояв скибку від свого черевця, й так вони жили дітей у їхній мандрівці. Опинившись раптом на небі, діти знайшли там свою вбогу матір, вбрану у срібні шати. Маму грала тодішня дружина Райнгардта Ельза Гаймс, яка якраз но-

сила їхнього Готфріда. Хіба ж дивно, що Готтфрід такий музикальний? Над його коліскою стояли Гумпердінк і Метерлінк, ба ні, ще до того, як опинитися в колісці, він вбирав у себе їхню музику. Там був один момент, коли хлопчик на небі впізнає свою бідну матір у її срібних шатах і, кидаючись їй в обійми, вигукує: «Мамо, мені здається, що я на небі!» А Ельза Гаймс, із Готтфрідом під серцем, відповідає: «Дитино моя, небо всюди, де з'єднуються дві пари рук». У мами, що невдовзі повинна була народити, по обличчі текли сльози, за кулісами плакали актори. Це було щось більше, ніж театр.

На іншому боці двору, у театрі Каммершпілен слово взяли молоді поети: Штріндберг і Ведекінд. У Штріндберга приглушеною озлобленою мовою між собою боролися статі, чоловік і жінка. Головною дійовою особою була недовіра. Засуджувалося бюргерське суспільство, що легко дає себе заколисати романтичними ілюзіями а-ля Блакитний птах. Новими, суворими словами аналізувала-ся брехлива суть суспільства, твердою сокирою розрубувалися його гнілі корені. Коли впала завіса після «Далекої блискавки», усі знатні глядачі кілька хвилин сиділи налякані та вражені, не в змозі аплодувати.

Тут уперше взяв слово поет Ведекінд. Він сам розго-нисто подавав у зал головні ролі своїх творів. Немов фантастичний пророк, він носився сценою, виголошуючи свої звинувачувальні промови в очі зацікавленої й зляканої публіки. У його п'єсі «Франциска» є дві ролі, які називаються «свинопси». Актори зчіплювалися руками спина до спини, на одному була маска свині, а на іншому собача голова: вони представляли собою цензуру й критику. «Свинопес» обурено рохкав і гавкав на красу, яка з'являлася на сцені у вигляді молодої оголеної дівчини. Виставу заборонили. А ще була вистава «Гідалла» з «карликом-велетнем», якого експлуатують, використовують і переслідують — як суспільство, так і його друзі, — і він, загнаний у глухий кут, вішається на якомусь шнурку, навіть не маючи часу намилити його милом. Була вистава про «Короля Ніколо», якого, ски-

нувши з трону, супротивники вигнали з країни, але він повернувся в особі мандрівного комедіанта і так сміливо й правдиво, зі сльозами на очах розповів на ринковій площі свою історію, що його проголосили найкращим клоуном. Його наступник, колишній різник, виявляє йому честь, призначаючи його придворним блазнем.

У той самий час Райнгардт на великій сцені давав свій шекспірівський цикл: «Короля Ліра», «Гамлета», комедії, королівські драми. Згодом театр жив із цього скарбу багато поколінь. Тут зібралися щонайменше сто найкращих акторів своєї доби, на чолі яких стояли Бассерман і Шільдкраут, Мойссі й Віктор Арнольд, Вассерман і Абель, а з жінок Ельза Гаймс, Гертруд Ейсольд, Тіла Дьюр'є, Луція Гьофліх, Камілла Айбеншютц і ще з сотня. До нового покоління належали Ернст Любіч, Вільгельм Мурнау, Фрітц Кортнер, Йозеф Шільдкраут, Конрад Вайдт, молодий Даннеггер та багато інших. Ми, молоді, стояли за лаштунками, дослухаючись до репетицій з ентузіазмом та острахом, із побожною святоблivityстю. Ми прислухалися до Райнгардта, як молоді хасиди до свого чудо-рабина. Та не лише ми так трактували його. Але й публіка, берлінці тих кайзерівських часів по-справжньому захоплювалися ним. Нічого не знати про Райнгардта, не говорити про нього вважалося невіглаством. Ми, молоді, дуже пишалися тим, що належимо до його сцени. Так, це був ілюзійний театр, святковий театр, театр, що на протигагу пізнішим політичним і світоглядним театрам приносив насолоду. Для Німеччини це був великий час творення й будування. У Берліні в парламенті було вже багато соціалістів. Робітники й інтелектуали вже заснували чимало народних сцен, ставлячи нові соціальні вистави. З'явився поет бідняків — Гергардт Гауптман. На сцені бунтували силезькі ткачі, кайзер ліквідував свою ложу, повіяв прогресивний вітер. Театр став ядром часу.

У старій «Кав'ярні Заходу» сиділи митці, філософи, політики, малярі, богема, молодь і старі впереміш, атакуючи й критикуючи спільного ворога — сонного обивателя, твердолобого дрібного бюргера. Франц Пфем-

ферт видавав свій агресивний незалежний часопис «Акція». Він писав зухвалі, сповнені політичних нападок передовиці й друкував нових поетів: Франца Верфеля, Пауля Больдта, Ернста Бласса, Франца Бляя, Ріхарда Демеля, Максима Горького, Августа Штрінберга й багатьох інших. Митці сиділи за столиками «Кав'ярні Заходу», дискутуючи про нові напрями в політиці, знаючи, що повинні відбутися великі зміни. Я відчував задоволення: усе це вартувало зусиль! Це ж зовсім інший світ, ніж у пекарні біля корита чи біля печі. Тепер, одягаючи трико, я бачив свої рівні ноги й насолоджувався їхнім виглядом. Я насолоджувався своїм рішенням поламати їх, насолоджувався вдалою операцією, насолоджувався вірою в себе, що росла всередині, і знав, що далі піду без перешкод. Я досяг лише краєчка своєї мети, але це вже наповнювало мене щастям.

Присутність на сцені була для мене чимось таким, як для мого тата служба Божа, але ще радіснішим! Життя в театрі не лише строкате й динамічне, а ще й довге. Життя триває набагато довше, ніж у простих смертних. Яке коротке й монотонне звичайне людське життя порівняно із життям актора! Якщо людині пощастить передчасно не відійти в кращі світи від кору, віспи, скарлатини, дифтерії, тифу, запалення легенів чи від голоду, то вона доживе до сімдесяти. Саме народження нічого людині не дає. Радіє лише батько. Хрестини, закоханість, заручини, одруження, день народження, срібне, золоте весілля і похорон! Останнє знову ж таки нічого не дає самій людині, бо з поминок мають користь лише друзі покійного. А от актор має, по-перше, прем'єри! Це дуже великі свята! Відкриття нового поета, нової п'єси або навіть відшукування чогось нового у старих Шекспіра чи Гьоте — усе це забезпечує акторові безліч років життя у своїх героях. Наприклад:

Лірові	112 років
Мефістофелеві	50 років
Гамлетові	30 років

Францу Моорові	25 років
Шейлокові	60 років
Отелло	40 років

Разом це 317 років, які, якщо ти справжній актор, можна прожити за рік. Коли ти граєш на сцені 30 років, то житимеш 30061 повний рік замість жалюгідних сімдесяти. Навіть світ стоїть лише близько 5000 літ. Отож вік актора може бути в шість разів більшим від китайського літочислення й у п'ятнадцять разів більшим від християнського. Чого ж тоді вартує, якщо ти заради 30 061 радісних років ризикнеш бідними сімдесятьма! За мою ризиковану операцію мені тепер усміхається тридцятитисячне багатство! У мене були всі підстави бути щасливим.

Коли закінчився історичний театральний сезон 1913/1914 років, я вирішив пішки податися в мандри Німеччиною із двох причин: по-перше, щоб випробувати свої нові ноги, а по-друге, щоб пізнати людей і країну, свою вибрану батьківщину. Вивчити нових для мене людей, яких я з часом змушений буду грати.

Я пішов у напрямку Касселя, доти у мене ще були гроші. У Касселі вони закінчилися. Коли я ще був мандрівним пекарчуком, досить було повернути до пекарні й сказати свій пароль — і колеги мене завше підтримували. У цьому ж випадку я відвідав своїх колег з нового ремесла й був розчарований. Вони поведилися сухо й чванливо. У цій професії існують лише «великі», які люблять, щоб їх вшановували, і «малі», які служать. Тут немає пекарської теплоти, немає солідарності. Чудова, прекрасна професія, але повна недоброзичливості, заздрости та злоби. Починаючи від Касселя, я жив під відкритим небом, у самодостатньому світі. Стояло літо, можна було спати в сіні, траплялося, що я ночував у нічліжках і йшов далі. Я почав просити милостиню, але з цікавості, заради розваги й досвіду, знаючи, що у серпні знову отримуватиму свою платню.

У першому ж селі біля Гісена, завернувши до сільського заїзду, я запитав, чи можна поїсти без грошей. «Добре, — без особливої охоти сказала господиня, — ось хліб зі смальцем». «Але я б хотів ще чогось до нього», — весело сказав я. «Це вже занадто», — відповіла вона. «Тоді бувайте здорові», — і, подякувавши, я вийшов із шинку. Посміхаючись, у шинку сиділи за пивом кілька відвідувачів-селян. Коли я вже був надворі, один з них постукав у шибку вікна і, покликавши мене назад, пригостив великою канапкою з шинкою та склянкою пива. Після короткої бесіди він сказав: «Щоб ти потім, повернувшись на свою батьківщину, не казав, що в німецькому селі не нагодують голодного...» Я пообіцяв йому сказати правду.

Однієї ночі, прийшовши у маленьке містечко, я надібав поліцейського й запитав про нічліг. Він сказав, що найближча нічліжка в сусідньому містечку, за три години пішки. Я втомився, була північ. Я попросив його заарештувати мене, щоб мати змогу переночувати. «Але я не можу, — сказав вусатий страж закону. — Це суперечить приписам. Якби ви погано поводитися або докучали мені, я був би змушений заарештувати вас». На це я несамовито заверещав і вхопив його за шаблю. «Ах ви, нахабо, ходіть зі мною, ви заарештовані». Він привів мене у камеру міської в'язниці. Я одразу ж заснув, а о сьомій ранку він приніс мені горня чорної кави, кавалок хліба й побажав щастя.

У містечку Бад Наугайм повітря було таким, що його можна було не те що нюхати, а торкатися. Торкати-ся, притуляючись до нього носом, обличчям, очима. Воно пахло розмаїтими квітами, цвітінням, прянощами. Густі алеї, яскраві сади, тінисті старі дерева — була одинадцята ранку. Я стояв перед великим будинком відпочинку, в садку якого розташувався ресторан із щедро накритими столами, що мовби запрошували до трапези. Мій шлунок був порожній, а очі голодні. Від вигляду їжі у мене в роті набігала слинка. За їжу я готовий був зробити все. Таке прекрасне повітря, барви-

стий краєвид і порожній шлунок — дивно, бо я був голодний, мов пес, але в доброму гуморі. Я побачив великого кремезного пана у візитці, з гладко поголеним рожевим обличчям, із густими закрученими доверху вільгельмівськими вусами, який віддавав розпорядження кельнерам. Гостей ще не було. Я підійшов до нього. «Що бажаєте?» — запитав суворий пан. Зі щирим поглядом я трьома реченнями виклав йому історію свого життя: актор, поламані ноги, мандрую, щоб вивчити країну, голодний!!! Він покликав кельнера й замовив сніданок із п'яти страв. Кельнер запитав, чому я надаю перевагу — пиву чи вину, а якщо вину, то якому: білому чи червоному? Звичайно ж, я взяв вино, червоне вино! Урочиста трапеза. Закінчивши, я підійшов до пана маєтку, щоб подякувати. «Пошліть мені кілька контрамарок, а головне, що вам смакувало!»

Я дійшов до Ліндау, що на кордоні зі Швейцарією, й повернувся назад, зустрічаючи дорогою теслів із Гамбургга, молодих парубків-ремесників, збанкрутілих маминих синочків, усіляких інших волоцюг, серед яких були й професійні ваґабунди, які на путівцях провели все своє життя, а тому зневажали нас, «сезонних мандрівників». Тут я вперше довідався, що існує щось таке, як організована содомія. Виявляється, такі люди були й на вулиці, завжди маючи адреси вишуканих панів у різних місцях. Я примкнув до одного гурту молодих ремесників, які йшли до Баварії, й прибув до Мюнхена. Там уже були плакати, що сповіщали про вбивство австрійського ерцгерцоґа в Сербії. Австрія оголосила війну. Старий цісар сказав: «Цього мені не уникнути!» Місто кипіло від збудження. Щопівгодини з'являлися нові гарячі повідомлення. Публікувалися ноти, цісар і монархи Європи обмінювалися телеграмами із благаннями не розпочинати війни. Ніхто нічого не розумів. Ніхто не хотів війни, але всі її готували. Я пішов у театр, зустрівши знайомих акторів з Берліна. Вони дали мені квитка додому. Берлін був п'яний від екстазу війни. Студенти й призовники, ще

наполовину в цивільному, співали пісень. Кайзер на Замковій площі кричав: «Я не знаю жодних партій, крім німецької! Я не хотів цієї війни! А тепер давайте розгромимо їх!» З цього всього я нічого не розумів.

Я прийшов до театру. Все догори дригом. Деякі актори вже були вбрані в однострої. Мій друг Вангенгайм також носив уніформу, а коли увечері я вже хотів іти від нього, він недовіжливо запитав, чи я, бува, не шпигун. Раптом я став чужаком. Мені більше не довіряв мій найщиріший друг. Театр припинив репетиції — здавалося, ніби життя зайшло в глухий кут і зненацька зупинилося. Я пішов до австрійського консульства, мене визнали придатним до військової служби. Я отримав розпорядження вступити до австрійської армії й безкоштовний квиток на батьківщину.

Берлін кишів усілякими новинами, плітками, чутками про шпигунів. Заарештовано двох черниць, але вони були не черницями, а перевдягнутими російськими офіцерами, які хотіли повалити кайзера. Бідний кайзер! Щомиті з'являлися нові екстрені листки, нові розпорядження. Несподівано заговорили про те, що Бельгія хоче зрадити Німеччину. Але німецькі армії вже там. Фортецю Люттіх штурмом узяв генерал Емміх, власноруч. Газети вихваляли Емміха у віршах:

*«Тут мовив Емміх: я,
Фортеця ця моя!»*

У газетах з'являлися й інші веселі рядки:

*«Удар — француз вгруз,
Кожна куля — рус,
Серб умер б».*

Ха, ха, ха, як весело. Я зібрався в дорогу й пішов у театр попрощатись. Мій покровитель Герсдорф загинув під Люттіхом. Це мене глибоко вразило. Тепер в одностроях було вже багато акторів. Райнгардт стояв на репетиції

серйозний і стурбований. І ось несподівано па сцені з'явився комік Віктор Арнольд і, у відчаї кинувшись Райнгардтові в ноги, заплакав: «Пане Райнгардт, що ж тепер, що далі? Світ валиться, гине, цей прекрасний світ, всесвітній потоп, загибель світу!» Комік Арнольд плакав, ридав, і ніхто не міг його втішити. Його відвезли додому. Залишившись наодинці, він вибив віконну шибу, перерізавши собі горло уламком скла, стік кров'ю й помер.

Кайзери й монархи брехали, кажучи, що вони не хотіли війни! Вони її підготували, організували, пославши свої народи вбивати один одного. Арнольд же був комік, митець — людина, яка інтуїтивно передчувала жахи цієї війни. Він справді не хотів війни. Він справді не міг її знести, цієї війни, воліючи померти, аніж жити в такому світі, де люди з вірою в Бога, зі святими книгами, з великою культурною спадщиною не знають жодного іншого виходу, крім як садити в голови один одному кулі й колоти животи багнетами.

Великий актор Віктор Арнольд, який сміявся й смішив, добровільно покинув такий світ. Жаль митця Віктора Арнольда й шкода прекрасного світу.

30. Майже чужий на власній батьківщині

Тамуючи калатання серця, я покинув Берлін-Схід, виїхавши із Силезького вокзалу, на який прибув багато років тому. За цей час багато чого відбулося, і шкода, дуже шкода, що тепер усе так переривалося. Потяги були напхом напхані. Назустріч нам ішли ешелони зі славнозвісними вагонами для худоби — сорок шість людей або восьмеро коней, — платформи із гарматами, накриті брезентом, із веселими написами й карикатурами, з яких ніхто не сміявся. Такі потяги обганяли нас на станціях, де нас годували. У кожному містечку, де ми зупинялися, був такий собі комітет: дами частували канапками, тістечками, кавою, пивом. Звучали оптимістичні зауваження, кожен був пророком, все-

знайком, стратегом. Кожен цивільний знав усе в деталях про те, де, коли і як ми будемо перемагати, долаючи ворога, і як Німеччина за одним помахом руки опиниться «над усіма», скрутивши росіян, французів і англійців, яких карає сам Бог.

Я був союзником, австрійцем. Мене визнавали, називаючи «камарад у штиблетах» — натяк на салонну елегантність австрійських офіцерів. Німеччина сп'яніла від війни й бажання перемоги. Газети рясніли фотографіями цісарів, принців та генералів. Усі були переконані, що ця кампанія блискавична, що за шість місяців ворога буде знищено й на Різдво кожен німець матиме в горшку масну печену гуску, а на ліжку повно лаврового листя, щоб відпочити від цієї війни.

Прибувши на австрійський кордон, я побачив трохи іншу картину. Ворожі армії, яких називали «російські катки», уже ввірвалися у східну частину. «Зі стратегічних міркувань» ми почали відступати. З'явилися втікачі, яких вигнали з власних домівок. Захвату від війни тут не було. Солдати й цивільні розмовляли чеською, польською, українською, угорською, словенською, німецькою — усе впереміш; такого доброго порозуміння, як у Німеччині, тут не було, панувала взаємна недовіра. Розповідали, що у Празі чеські жінки виривають своїх чоловіків-солдатів із потягів, чоловіки кидають рушниці, за що їх розстрілюють — так, чехи і словаки раптом не схотіли помирати за свого любого старого цісаря, який сам сказав, що йому цього не уникнути. Тут всі були б раді уникнути цієї війни. Тут уже були поранені з російського і сербського фронтів. Останні розповідали, що серби зустріли їх зовсім непривітно. Навіть жінки поливали їх з вікон гарячою олією, а старики й «підступні діти» нападали на них із засідок. «Підступні діти» — так, було й таке. Але солдати визнавали, що серби трималися надзвичайно мужньо.

На призовному пункті все відбувалося так: питали, хто вже служив, а хто ні. Ті, що служили, отримували проїзний квиток і мусили вступити в гарнізон свого

полку. Ті ж, хто не служив, відразу йшли на збірний пункт, їх там інструктували, і для них одразу починалося «веселе» солдатське життя. Зненацька я помітив, що я в лещатах. Бути солдатом, піти на фронт, можливо, загинути — до цього я був готовий, бо навіть тут мені не давала спокою моя цікавість, та й, зрештою, таких, кого чекала подібна доля, було мільйони. Але спочатку я хотів побачити батьківщину: малу маму, село, містечко; я не був удома чотирнадцять років — цікаво, чи на вежі малого костелу й далі бракує двох цеглин? А я не служив, бідолаха! А що, як трішки збрехати, га? Вони ж не хотіли цієї війни, я її теж не хотів. Однією малою брехнею менше, однією більше — від цього нічого не зміниться. Усе це крутилося в мене в голові, поки я стояв у черзі на розподільному пункті. Раптом уговорений фельдфебель запитав мене: «Служили?» «Так, пане фельдфебелю», — відповів я. «Де?» «Двадцять четвертий піхотний полк, Коломия». Я отримав проїзний квиток у напрямку Коломиї й був вільний. Пішов на вокзал і вибрав шлях через Прагу. Хотів подивитися, що роблять чехи. Але там ніхто не бунтував. Вони кричали «*На згар!*» і годували нас. На станціях мені безкоштовно давали їсти, я був вільною людиною, яка мала проїзний квиток і, перш ніж загинути за цісаря, хотіла ще раз побачити свою батьківщину. Я дуже хвилювався. Що далі на схід їхав, то сумнішим усе ставало. Я прибув до Лемберга. Троє моїх братів уже були на фронті, а один, Шабзе, з яким ми разом ходили до школи, щойно повернувся. Я навідав його в казармі. Він якраз спав, а коли я прийшов, він, зірвавшись із ліжка, спросоння глянув на мене з докором, як робив це завжди, коли ми ще ходили до школи і я викидав якогось коника. «А, от і ти. Де ти був увесь час?» Потім він раптом заплакав і мовив: «Ой, а в мене дві такі чудові дівчинки, вони в Коломиї, з моєю дружиною. Не знаю, що вони будуть робити без мене. Мені жаль лише їх».

Згодом з іншою братовою, старшим братом та їхніми дорослими дітьми ми пішли на цвинтар, відвідати тата,

який помер після операції, доки мене не було. Я дивився на клапоть землі, де лежав мій тато, не в змозі цього збагнути; я так хотів глянути в його добрі, вірні очі й розповісти йому все. Але мені цього не судилося. Того, кого я любив понад усіх, більше не було. Далі я поїхав до Коломиї, де стояв мій полк. Але в Коломиї не вийшов. Поїхав у Городенку. Моє містечко. Вітчизна.

У Німеччині я чув, як зневажливо німці говорили про Галичину. Румунія, Болгарія, Угорщина, Сербія, Чорногорія — коли мова заходила про ці країни, жодна людина не ворохобилася. Але як тільки звучало слово «Галичина», усі лише крутили носами. Із приміського потяга, що рухався повільно, я дивився на цю масну, сонну землю. Я поглинав поглядом розкіш цих насичених зелених пагорбів, ці малі річки, що вилися зміїсто, ці озера й мрійливі ліси. Тепер усе було ще набагато кращим, ніж тоді, а ці люди в потязі! У їхніх звернених на чужого поглядах були спокій і цікавість. Як благодатно звучала для мене українська селян та їдиш містян! При цій зустрічі моє серце забилося швидше. Вони розпитували, і я розповідав про Берлін. Вони хотіли знати все: як виглядає далекий світ, з чого там живуть люди, як обробляється земля, які ціни, і чи справді цісар ніколи не свариться зі своєю дружиною, і що їдять цісарські діти по неділях. Дівчата з широкими стегнами й пишними персами, з безсоромним блиском ув очах, зі шкірою кольору домашнього пшеничного тіста — коли я пішов з дому, вони ще були дітьми — допитливо всміхалися мені. Це ж Вікно — остання станція перед Городенкою. Невдовзі з'являються перші селянські хати, потім здалеку видно маєток Ромашкана — і ось! Городенка-місто! Вітчизна!

Маленька залізнична станційка виглядає ще меншою. Ось зі своєю однокінкою стоїть кучер Копалле Занкі, який за п'ять крейцерів возить людей до міста. Як і тоді, багато років тому, коли я вперше покинув містечко. У його брунатно-рудій бороді з'явилися пасма сивого волосся. Карета вже повна, і він перший, хто

мене впізнає. Раптом усі оточують мене, подаючи мені руки. З моїх родичів нікого немає. Про свій приїзд я не повідомляв. Копалле обіймає мене, мов брата, й гукає до пасажирів карети: «Діти, вилазьте всі! Я мушу його самого відвезти в місто. Він буде сидіти сам на передку». Ми вирушаємо, й Копалле продовжує: «Хай ті з вишніх вулиць бачать, що і з нижніх вулиць можна вибитися в люди». Я хочу сидіти біля нього й поганяти гнідого. «Та ні, — продовжує він, — ти повинен сидіти, мов великий пан, наверху, сам, і плати з тебе я не візьму. Хочу привезти тебе до мами — на таке добре діло я чекав уже давно. Так, так, ми чули, ти відомий чоловік у далекому світі. Справді, поважний гість, — і, цвяхнувши батогом так звучно, що люди почали оглядатися, він вигукнув: — Знаєте, хто це? Це Єсайя Ааронів, Гранах з Німеччини. Цілий світ біля його ніг». Я затремтів, заледве стримуючись від хвилювання. «Чи ти хоча б розповідав їм, що ми теж люди, тут у Городенці?» Городенка! Ось густа каштанова алея, ринковий майдан, і мій перший погляд падає на цибулеподібну вежу малого чепурного костелу — і от! Справді! Дякувати Богу — як і раніше, бракує двох цеглин! О, Господи, ці дві цеглини наверху, там, де гніздяться сови, на чужині увесь час не давали мені спокою! Батьківщина! Вітчизна, де бракує двох цеглин.

Копалле привіз мене до дядька. Мама знову вийшла заміж, і він не хотів, щоб я одразу побачив чоловіка, який опинився на місці мого батька. Я подякував йому за це. Я й справді не хотів бачити того чоловіка. Незабаром дядькова хата була повна людей. Принесли горілку, оселедця, чорного хліба, усі раділи, мене засипали запитаннями. За словом у кишеню я не ліз, безперестанку балакаючи про все, що знав, і про все, чого не знав. І ось прибігла маленька мама, витираючи руки об фартух, як робила це завжди, і, не дивлячись на мене, схопила мене в обійми, розцілувала, довго не відпускаючи, а тільки потім, немов мале дівча, що пишається своїм дорослим братом, стала мене розгляда-

ти, приймаючи вітання й жарти. «Ріффке, він більший від тебе». «Ах, — усміхнулася вона, — мої всі більші від мене». «Це вже якого за рахунком сина ти віддаєш цісареві, Ріффке?» — запитав хтось. «Ти теж солдат, — мовила вона, — у такому разі, дякувати Богу, четвертого». Вона випила горілки, балакала й сміялася, всі навперебій говорили, знову й знову про щось запитуючи; минуло, мабуть, з півгодини, а мала все ще не випускала мене з обіймів, і ось, глянувши мені у вічі, вона заспокоїлася, посумнішала, і дві сльози скотилися її обличчям; вона почала схлипувати тихо, а потім усе голосніше, аж поки зовсім не впала у відчай. Я заледве заспокоїв її. «Мамо, мамо, ти ж спочатку була такою веселою, що на тебе найшло!» «Дитино, синку мій, — схлипувала вона, — я тебе не впізнаю. Я знову тебе не впізнаю!» І вона тихо заплакала. Що означає знову?

На ніч я залишився в кухні однієї тітки, чию доньку Ханне я завжди любив. Коли її мама заснула, вона прийшла до мене й раптом довірливо сказала: «Ти, знаєш, я завжди любила тебе. Я буду мовчати, як могла, нікому не скажу ні слова! Слово чести! Це залишиться між нами. Скажи мені правду: це був ти чи не ти?» Після цього я довідався таку історію.

Три роки тому до містечка приїхав цирк, там був комедіант, схожий на мене. Моя мала сестра Метеле цілими днями вистоювала там, дивлячись на нього, а він на неї, бо вона була дуже гарна; їй було чотирнадцять, а йому сімнадцять. Так днями вони дивилися одне іншому в вічі, усміхаючись, а згодом моя мала Метеле запитала його: «Скажіть мені, будь ласка, ви часом не мій брат Єсайя?» «Ну, звичайно, я ваш брат Єсайя», — відповів комедіант.

Мала відразу побігла додому до мами й розповіла їй, що була в цирку, та я, мовляв, не хотів, щоб вона мене впізнала, але нарешті я їй усе ж зізнався, що я її брат. «Не хотів, щоб упізнала?» — вигукнула мала мужня мама і, не тямлячи себе від хвилювання, побігла до того непутячого сина. Усі заметушилися — сусіди,

родичі, молоді хлопці, що ходили зі мною разом до школи, бігли їй навздогін. Велетенська юрба оточила цирк. Мала мама кричала й плакала, люди підтримували її, лаючись: «Яка підлість, яка безсердечність, яке віроломство! Син не хоче, щоб його впізнавала рідна матір!» Парубки хотіли дати мені доброго прочухана, щоб відсвіжити мою пам'ять. Молодий комедіант зблід, мов крейда. Ні, це не я, казав він, він, мовляв, лише пожартував, це ж неправда, кричав він. «Ось, оці груди тебе виплекали», — у відчаї горланила мала мама. Прийшли жандарми, арештували сина-самозванця й директора цирку, який особисто бург'омістрові показав документи, які засвідчували, що десять років тому він придбав цього хлопця у дитячому будинку далекої уторської провінції. Таким був фінал історії.

Але коли цирк покинув Городенку, усе місто було переконане, що все-таки то був я; так і залишилося. Тепер, коли я дав своїй кузині чесне слово, що то був не я, вона сказала: «Гаразд. Я не хочу більше тебе розпитувати. Я чекала від тебе правди. Я знаю, що то був ти. В іншому разі зараз ти б так уперто не брехав». І мама вірила, що все-таки то був я. Бо згодом, коли я ішов у село до свого старшого брата, вона, проводжаючи мене, вела зі мною серйозну материнську бесіду: «Бачиш, моя дитино, я не хочу заглядати тобі в душу. Ти ж уже дорослий і повинен ліпше знати, що робиш. Але й інші хлопці, які покинули Городенку, один по одному повертаються, женяться й серйознішають. Навіть Едзьо Грюнберг, син коваля, найбуїніший з усіх, який об'їздив цілий світ — він був навіть у Чернівцях, — повернувся додому, оженився і вже навіть має двох чудових діточок. А ти? Крий Боже, ще впадеш із якогось коня, покалічишся, і що з того потім буде? Пообіцяй мені хоча б після війни припинити цю катавасію з цирком і стати серйозною людиною, оженитися, мати діточок. Я б так хотіла й від тебе бачити внучат». Я їй все пообіцяв.

Згодом я навідався до рідного села Вербівців, де мій старший брат жив достоту так, як раніше тато. Його

Дружина теж народила йому повну хату дітей, а він сам виглядав точнісінько так, як тато, і мав старшого сина, який виглядав точно так, як він тоді. І його син вів домашнє господарство, був заступником тата, як і він колись у нас. У перший вечір хата була повна селян. Мене закидали запитаннями, і я знову розповідав довгі історії. Наступного дня я більше не був гостем, а просто працював разом з усіма так, ніби роками належав до цього дому. Я місив ногами чорну землю з водою й соломкою, допомагаючи лагодити стайню. Цілий день довкола мене були діти, випитуючи про мою нову казкову професію, а я детально пояснював їм, що таке театр, наводячи приклади й переказуючи зміст різних п'єс; вони все збагнули й були у захваті. Найбільше їм сподобалася історія венеційського мавра, і вони все вагалися, кому адресувати своє співчуття — Отелло чи Дездемоні?

Увечері ми всі сиділи в хаті й братова дружина сказала: «Всенький день ти розкажуєш дітям про цей театр. Я також не найдурніша у світі, можеш і мені розповісти якусь історію, а ще краще — показати якийсь трюк, бо розповідати може кожен; краще покажи, що то таке!»

У праву руку я взяв гострий ніж, заплющив очі, пробурмотів щось про себе і, тримаючи лівицю в повітрі, почав пояснювати: «Бачиш, братова, мою ліву долоню? Бачиш тут дірку?» «Ні, жодної дірки», — відповіла вона грайливо, та все ж нетерпляче. «Отож, — продовжував я, — зараз я порохую до трьох і прохромлю руку ножем, а тоді через ліве око ніж полетить у вікно, а потім спокійно повернеться через двері й сам ляже на стіл. Фокус-покус, скріпкі-ріпкі, коцарюбин, клюц, раз, два, три...» «Ні, ні, ні, припини!», — закричала моя братова, страшенно розхвилювавшись. «Я не хочу цього бачити, я не хочу цього знати, тим більше у своїй хаті».

Спочатку інші сміялися, але вона всіх зацитькала, дивлячись на мене з недовірою, як на чужого мольфара й чарівника. Мені сподобалося бути таким у її очах, і я двозначно мовив: «Ох, сьогодні я трохи втомився й

краще спатиму в стодолі в сні». По її очах я бачив, що вона все одно не спала б зі мною під одним дахом.

Десь близько третьої години ночі мене хтось обережно розбудив. Це була мала Доня, дванадцятилітня здорова дівчинка. Вона їздила верхи краще, ніж її старші брати. «Що таке, дитино?» «Ох, вуйку, я не можу спати, а ти вже завтра їдеш, і я б хотіла ще щось запитати тебе». Мої очі звикли до напівтемряви, а Доня продовжувала: «Прошу тебе, вуйку, скажи мені правду: якби мама тебе не зупинила, чи й справді ніж пролетів би через твою долоню, а потім через ліве око, а потім через вікно і згодом, немов людина, повільно зайшовши через двері, ліг би на стіл?» «А ти як думаєш, Доню, таке могло б статися?» «Якраз через це я й не можу спати. Просто не можу собі цього уявити». «Твоя правда, дитино. Між нами кажучи, я теж не можу собі цього уявити». «Ти просто жартома дражнив маму за те, що вона тебе не любить?» «Так, бо сьогодні в обід вона тихцем дала твоєму старшому братові півсклянки горілки, а мені не дала». «Принести тобі зараз зі шматком медівника?» «Ти, мабуть, хочеш заручитися моєю дружбою, купити мене, щоб я більше ніколи не розповідав тобі таких історій?» «Так, а ще я тебе справді люблю, вуйку». І вона зникла.

Якби не було темно, я впевнений, що побачив би, як вона зашарілася, — це видавав її голос. Невдовзі вона принесла склянку горілки й медівник, і, весело базікаючи, ми просиділи, поки не почало світати. Брат устав дойти корову, й Доня розповіла йому всю історію з чарівником, а він, доячи корову, голосно сміявся, так що корова обертала до нього голову, поглядаючи своїми великими очима, дивуючись зі свого розсміяного дояра. Але ми не могли їй усього пояснити, бо вона зрозуміла б усе так само неправильно, як і її сестра — моя братова. Так, поїхавши наступного дня геть, я залишив свою хорошу, розумну небогу й недобру, непросвітлену братову, яка, бідолаха, напевно, до нинішнього дня не довідалася, що таке театр.

Я поїхав до Коломиї, щоб з'явитися у свій двадцять чет-вертий полк. Але він якраз відійшов. По довколишніх се-лах можна було бачити російський патруль. Австрійська армія відступила. Щогодини циганська пошта приносила свіжі приводи для хвилювань. Заможна частина населен-ня вже давно втекла у внутрішню Австрію. Наступного дня оголосили: ворог підступає. Але ніхто не з'явився.

День по тому було чути артилерію й стрілянину з рушниць, але здалеку. Невдовзі з ближніх сіл почав ку-ритися дим. Горіло вже десь на передмісті й на вокзалі. Я обережно пішов уздовж будинків на ринковий май-дан, до ратуші — давня цікавість. Довкола не було вид-но ані душі. Раптом, немовби з-під землі, на тротуарі ви-ринув спітнілий козак верхи і, спрямувавши на мене коня, зляканим голосом запитав: «Солдаты есть?» «Ні», — дуже ввічливо й приязно сказав я. Він виглядав, як актор Пауль Вегенер у ролі *Олоферна*. Він галопом поїхав звідти, а я мчу до найближчого будинку й через вікно виглядаю на ринковий майдан. Той самий козак повертається назад із чотирма іншими, повільно розгля-даючись по тротуару й фасадах будинків. І ось з іншо-го боку підійшла ще одна така група. Одна зліва, а інша справа — й за хвилю в місто, на ринковий майдан, га-лопом прискакав цілий загін! На ратуші раптом з'явило-ся біле знамено. Деякі козаки позіскакували з коней, зайшли в ратушу, й було вивішено російський прапор. Згодом повільно підтяглися інші військові частини. Нас було окуповано. Я опинився у ворожій країні.

Був вересень 1914-го. Я мешкав в дружини іншого брата, якого зустрів у Лемберзі в казармі. Невдовзі ми звикли до росіян, але не звикли до голоду. І ось, немов граючись, я пішов до пекаря по сусідству, й з'ясувало-ся, що я ще дуже добре володію своїм давнім ремеслом. Я пішов працювати, годуючи таким чином себе, дружи-ну брата й двох їхніх дітей. Тепер я знав, що війна зруй-нувала не лише надбання театру Райнгардта, але й пе-рервала мій особистий розвиток. Для цього я справді не мусив ламати собі ноги! Але, розмірковував я, гинуть

же щодня тисячі солдатів, а ще більше стають каліками — це добре, що я не належу до їхнього числа. Поки що я живий, а коли одного дня всьому настане кінець, я піду далі своїм шляхом. Так, головне, що живий. А потім уже надії й перспективи. Мертвий солдат не має ні того, ані іншого. Так я вирішив жити й чекати можливості розвиватися. Як добре, що в мене було моє давнє ремесло! Воно виявилось капіталом. Зрештою, перебування в театрі — це пригода. Але коли суворе життя хапає тебе за горло, добре чинити спротив, маючи щось у запасі. Моє пекарське ремесло стало моїм резервом, моїм капіталом. Світова війна: одні армії наступають, інші відступають, генерали розробляють плани, міняється влада у місті, але хліб потрібен усім. Я печу хліб і, годуючи чужих людей і самого себе, чекаю: вже майже чужий на власній батьківщині.

31. Гарні перспективи для бідного чоловіка

Фронт посувався все далі на захід. Росіяни були вже в Лемберзі, взяли Перемишль. Ми опинилися в російському тилу. Ті ж самі дівчата, що раніше усміхалися з тротуарів австрійським офіцерам, тепер усміхалися російським. Життя тривало.

Деякі підприємства навіть почали процвітати: ресторани, кав'ярні, а особливо борделі були напхком напхані. Та й пекарні працювали на повну потужність. Вони постачали хліб російській армії, маючи неабиякий зиск. Щоправда, життя було обмежене: суворі приписи, важкі контрибуції, час від часу нібито за шпіонаж шмагали або вішали якогось єврея, але все рухалось далі.

Настала зима. Галицька зима, коли земля одягає товсту білу шубу, щоб захистити дерева й посіви від гострих східних вітрів. Як і щороку, молодь каталася на санках і ковзанах. Повітря було холодне від снігу, сніг скрипів під ногами — в таку пору роботу в теплій пекарні сприймаєш майже з насолодою.

Одного разу пекар розбудив мене, мовляв, треба піти з ним у козацький полк, отримати плату в кілька сотень рублів. Мовляв, фельдфебель, який повинен платити, п'яний і вигнав його, а до офіцера звернутися він не може, бо не може порозумітися з ним ні російською, ані німецькою. Він пообіцяв мені частину суми, якщо вдасться отримати гроші за поставлений хліб.

Ми прийшли в контору фельдфебеля, там панував п'яний гармидер. Нас зустріли горілчаними жартами й викинули геть. Дорогою додому пекар сказав: «Ну, що ж, це слід сприймати як витрати виробництва. А взагалі, ми й так на них непогано заробили. Усе не так уже й зле». Раптом у мені прокинувся спортивний азарт: узяти на себе боротьбу за оплату хліба. Не кажучи нікому ні слова, я сам повернувся в казарму. Давши мені кілька стусанів у голову й спину, п'яні солдати облили мене горілкою й вигнали нагайками; через двір казарми я побіг прямо до старого офіцера, якому молодий офіцер якраз доповідав про те, що військова частина готова до відходу. На мені була коротка шкіряна куртка, а на ногах онучі, так що виглядав я майже посолдатському. Виструнчившись перед офіцером, я німецькою коротко відрепортував йому про ситуацію з оплатою. Старому солдатові історія сподобалася. Здавалося, що йому заімпонувало й те, що я заговорив з ним німецькою, бо доброю німецькою він відповів: «Гаразд, сину, тобі зараз же заплатять за хліб». За мить з'явився знічений фельдфебель. Полковник вилаяв його — ще й за те, що він у п'яному стані, — і тут же я отримав п'ятсот сорок рублів. Сяючи від щастя, я подякував полковникові й чкурнув геть.

З повною кишенею грошей та суперечливими думками я повертався додому. На ринковому майдані зустрів пекаря, й ми пішли випити горілки — як він сказав, відсвяткувати нашу поразку. «Здається, вони вибралися, — сказав він, — невдовзі прийдуть наші, й ми підемо в солдати». «А тоді й ми не хотітимемо десь платити якомусь пекареві за поставлений хліб», — філософував

я, замовивши ще одну горілку, і ми обидва засміялися. «Скільки б ти мені дав, якби я забрав твої гроші?» — запитав я свого роботодавця й товариша по чарці. «Половину», — спорожнивши склянку, сказав він. Я втретє замовив горілку й мовив: «На здоров'я! Не більше, га? Через твої паскудні гроші я ризикував своїм акторським життям!» Тут в обох нас поліпшився настрій. Він думав про тисячі, які заробив, а я про суму в своїй кишені. «Знаєш, — поводячи пальцями по склянці, сказав він, — оскільки ти митець, а грошей все одно не повернеш...» — у вікно ми побачили військову частину, що відходила — «... то я дав би тобі чотири сотні, ба навіть і п'ять». І кожен з нас пригубив із четвертої склянки горілки. «По руках, — сказав я, — чи то лише пусті балачки?» «Ось моя рука, — відповів він». І вже горілка сміялася з нас обох, і, вийнявши з кишені сорок рублів, я з почуттям виконаного обов'язку поклав їх перед ним на стіл. Заскочений, він спантеличено глянув на мене, але обіцянка й подана рука однозначно підтверджували обладунок — гешефт є гешефт.

Несподівано в мене з'явилися гроші, я орендував порожню пекарню, закупив борошно, і ми з братовою відкрили власну справу.

Одного дня сказали, що йдуть наші, і відбулася та сама гра: з передмість почало куритися, усе ближче чулися гарматні постріли й стрілянина з гвинтівок, а вранці росіяни забралися геть. Зненацька з'явився австрійський авангард, а одразу за ним — армія. На балконі ратуші спалили російський прапор, цілувалися із солдатами й танцювали на вулицях. Через кілька днів стало видно різницю: росіяни вішали євреїв, як вони гадали, австрійських шпигунів, а австрійці почали вішати рутенців, яких вони називали москвофілами й мали за російських шпигунів. Хай би яка армія приходила, людей усе одно вішали. Невдовзі розклеїли плакати, спонукаючи військовозобов'язаних зголошуватися. Я зголосився й раптом став солдатом. Ніхто не цікавився, звідки ти, де був увесь час. Вони просто раділи з того.

що отримують свіже гарматне м'ясо. Ми пішли на збірний пункт. Потім нас повантажили у славнозвісні вагони «сорок шість людей або вісім коней» і відвезли у внутрішню Австрію. Ми опинилися у *Зальцкаммергуті*, потім у Штирії, в Міттерндорфі. Дощового березневого дня 1915 року ми увійшли в містечко. Нас зустріли нелюб'язні мешканці й непривітна погода. Ми — це двадцять четвертий піхотний полк із Коломиї. Він складався з євреїв та українців, яких називали рутенцями. У Східній Галичині не було жодного села, де б австрійська армія не вішала своїх же селян. Настрої поміж людьми, особливо серед інтелігенції, були погані. Я заприятелював із однорічником Баб'юком, сином бідного селянина з села біля Коломиї. Мешканці Штирії були до нас більш ніж непривітні. Коли ми йшли через маленький майдан, там стояв гурт обивателів і один сказав: «Гляньте на цю банду обірванців, вони в нас уже стільки часу й ще не вичистилися від вошей. Цих нам і задарма не треба!» Баб'юк мовив до мене: «Чуєш, що вони про нас кажуть? Але щоб здохнути за них, ми їм годимося». Такими були настрої в австрійській армії — чехи ненавиділи австрійців, австрійці ненавиділи чехів, українців, хорватів, словаків, поляків, євреїв! Угорці своєю чергою ненавиділи всіх разом узятих. Між цими народами не було дружби. Мішанина, хаос навіть серед офіцерів. Жодної спільної справи, жодного спільного ідеалу. Старому цісареві й справді годилося б уникнути цієї війни.

Нас обмундирували, й почалася муштра. Нашим комендантом був жвавий офіцер, старший лейтенант Штайнітц. Почувши, що я актор, він покликав мене до себе, повів зі мною бесіду про театр, акторів, літературу. Він був цікавим освіченим чоловіком, якого перевели в резерв і який не надто переймався війною. Він негайно звелів видати мені новий однострій і запросив мене на вечір в офіцерське коло. Після хорошої їжі я декламував, люди розважалися. Деякі пани були зі своїми дружинами. Панувала затишна атмосфера. Усі ставили-

ся до мене приязно, а Штайнітц й душу за мене віддав би. Наступного ранку він звелів мені прийти на рапорт й подати заяву, щоб отримати право стати добровольцем-однорічником, який вивчає мистецтво. Я повинен був скласти екзамен у Віденській академії музики й акторської майстерности. Доки прийшла відповідь, минуло чимало часу. На цей період він зробив мене інструктором, я став ефрейтором, а потім капралом. Поїхав до Відня, склав екзамен, став однорічником-добровольцем. Чому добровольцем? Так чи так, мені жилося чудово! Потім наша кадрова армія пішла в Угорщину, в Деваваню і в *меге* Сольнок. Командування батальйону утворило самостійний відділ однорічників, яких треба було вишколити в офіцери, і Штайнітц став його комендантом. Тут я насолоджувався привілеями вищого ґатунку: краще помешкання, краща їжа, краще ставлення — не те що для звичайних солдатів, які після шести тижнів навчань, що називалися муштрою, одразу мусили йти на передову. Деякі захищалися, вдаючись до різних трюків, щоб так швидко не потрапити на фронт. Особливою популярністю користувався трюк із циганками, що жили на околицях. За одну крону можна було підхопити чудовий трипер і на чотири тижні опинитися в шпиталі в Нагі-Варад. М'який шанкр, з яким у шпиталі треба було провести щонайменше шість тижнів, коштував дві крони. Але, заплативши трохи більше, можна було вторгувати справжній сифіліс, і героїчна загибель відкладалася на невизначений час.

Одного дня командування змінилося, відділ однорічників було розформовано, і всі ми рушили в австрійську Силезію, в Брунтал. Там мене призначили в оснащену для походу маршову роту, і на початку 1916 року я пішов на італійський фронт. Майже рік Штайнітц захищав мене, не бажаючи моєї героїчної смерті. Зі мною вирушив Юрко Слезак, молодий гуцул, українець із Карпат. Він казав, що через чотири тижні все одно опинився б на передовій, то піде трохи раніше, щоб бути разом зі мною, бо ми дуже полюбили один од-

ного. Слезак уже тричі був поранений, навіть позбувся великого пальця на руці, але був незнищений. Високий і сильний, він височів над нашим взводом, немов велетень. Селянин із Карпат, гуцул, як їх там називають. Коренастий і міцний, мов їхні старі буки. Незважаючи на це, усмішка в цього Слезака була полохлива, немов у малого хлопця. Як і кожен добрий солдат, він ненавидів механічну муштру, тому я завше призначав йому службу в казармі, щоб він міг залишатися вдома. Відділ сприймав це, бо Слезак єдиний з нас уже побував на передовій. Він був настільки зворушений моїм відчуттям справедливості, що добровільно пішов зі мною на фронт, мене ж настільки зворушило його рішення, що біля нього я почувався, немов удома біля великого брата.

Ми прийшли в Тироль, за Інсбруком, у резерв. Механічні військові справи були все тяжчі, а харчування все гірше. Особливо несмачним був хліб. Він був спекений з невизначеної мішанини. Завше розпадався — ми мусили брати його одразу в шапки, був липким і смакував, мов ошурки. Іноді ми щодня ходили в шанці, мали важкі тренування, й люди голодували. Галичанин, який їсть хліб, немов з ошурків, впадає у відчай. Кожен солдат мав у своєму наплічнику недоторканий запас. Це були сухарі й м'ясні консерви; що кілька днів запаси перевірjali.

Одного дня недоторканні запаси зникли. З відчаю хлопці просто ковтнули їх. Це трапилося в суботу. На неділю надійшов наказ: замість того, щоб іти до церкви, «прив'язати» цілий взвод. Прив'язування — в австрійській армії це було відоме покарання, що виглядало так: поставивши чоловіка на колоду або табуретку й заламавши назад руки, його високо прив'язували мотузкою до стовпа або дерева. Колоду чи табуретку з-під ніг вибивали, так що кінчики пальців заледве торкалися землі — так він мусив висіти, символ людських страждань. Прив'язування рахувалося по годинах. Але вже через півгодини або через годину навіть у найміцнішого чоловіка починає текти кров із носа й рота, і він втрачає

свідомість. Поруч стоять санітари, беруть омліле закривавлене тіло, ллють солдатів в обличчя воду і, щойно він приходить до тями, фельдфебель — цей символ шкуродерства — продовжує процедуру. З цим вони хочуть виграти війну! Кожен солдат надіявся якомога швидше потрапити на фронт і нарешті з білою хустинкою перейти до ворога, щоб тільки уникнути цих знущань. Такі настрої в моєму полку були вже 1916 року. Навіть собака не буде вірний своєму господареві, якщо той не дає йому жерти, а до того ж безперестанку лупцює.

Якось з'явився старезний чоловічок у генеральському мундирі — виглядав, немов мумія. Батальйон стояв в очікуванні огляду, і чоловічок виголосив по-старечому патріотичну промову, сказавши між іншим: «Батько нашої країни, милостивий цісар, не спить як у день, так і вночі, турбуючись про вас, своїх дітей, за яких він увесь час молиться. І він сподівається, що ви, піймавши ворога, гарненько проштрикнете його живіт багнетом, прокрутивши багнет кілька разів». «А потім прив'яжемо, ти, дурний засранцю!» — вирвалося у ландштурмістра, який, висячи перед тим на стовпі, тричі втрачав свідомість й досі тремтів від збудження. «Що він сказав?» — запитав чоловічок-мумія. «Дозвольте доповісти, ваша високосте, він бажає многая літа його величності», — хутко відповів наш гауптман Вайгель, трохи опецькуватий офіцер запасу, в цивільному житті адвокат, що таким чином рятував неприємну ситуацію. «Браво, браво, його величність, верховний військовий головнокомандувач, многая літа, ура, ура, ура». І раптом, сміючись, батальйон тричі загорлав «ура», й інспекцію було закінчено.

Тирольці трактували нас так, як ми в Городенці росіяни: ми були для них чужаками, окупаційним підрозділом. Уже тепер багато хто пробував втекти до Швейцарії, але їх ловили й за вироком військово-польового суду розстрілювали або під конвоєм посилали на фронт.

Одного дня сказали: виступаємо, нас переміщують. Ми опинилися на правому крилі італійського фронту,

біля гори з назвою Мон Лемерль. Італійці утримували гору, а ми повинні були її «взяти», прохромлюючи багнетами їхні животи та прокручуючи багнети кілька разів. Але один за другим полки тут спливали кров'ю. Ми розташувалися в лісі, й там нас передали гауптману Черному. Це був невисокий молодцюватий чоловік, уже з багатьма нагородами, розмовляв із чеським акцентом, а в полку мав славу шкуродера й кровопивці. Він викликав командирів взводів і молодших командирів та виголосив жваву, трохи п'яну промову. Командири взводів негайно мали скомандувати прийоми з рушницями, щоб він міг переконатися у їхній рішучості й побачити людський матеріал. лейтенант Шальк із Граца, який із початку війни перебував у шанцях і був уже трохи несповна розуму, завше втомлено усміхаючись, взагалі не міг голосно віддати команду. Черний вилаяв його у присутності солдат, назвавши ледарем, купою нечистот, ганчіркою. Іншого офіцера з єврейським прізвиськом він назвав лейтенантом *мацою*, звелівши горністові, щоб той просурмив йому в вухо побудку, щоб розбудити лейтенанта, бо він, на думку Черного, ще спить.

Коли згодом я віддав кілька команд, — правда, я робив це дещо театральнo, трохи граючи, бо тоді я все те сприймав частково як роль, — він раптом запитав: «Слухайте, ви, гівняний командире взводу, чим ви займаєтесь у цивільному житті?» «Насмілюсь доповісти, пане гауптмане, я актор». «Що, що? Актор, пан лицедій, клоун, театральний босяк?» — не на жарт розійшовся він, ніби я замордував його єдину дитину. Здається, він не дуже любить театр і акторів, подумав я. Але він не припиняв верещати: «Ви, комедіанте, у цивільному житті ви висміюєте військових, граєте полковника з червоним носом, а тут хочете бути офіцером запасу? Гівном ви будете, поки я гауптман!» Він горлав і лютував, а я стояв перед ним, виструнчившись, покірнo дивлячись у його малі нахабні очиці, й думав: «Це роль, це роль, хлопче, хлопче, хлопче, тебе я б хотів колись зіграти». Раптом над нашими головами ви-

бухнуло кілька артилерійських снарядів — поблизу нас розірвалася артилерійська бомба, потрапивши в гурт солдат, що сиділи, а потім вибухи залунали один за одним. Ворожа артилерія викрила нас у лісі. Вибухи лунали безперестанку, здіймалися все нові й нові стовпи диму. Люди кричали, ховалися. Але гауптман Черний не припиняв лаяти театр. Ми були єдині, хто ще стояв. Він дивився на мене злісно, з викликом. Я стояв струнко, не рухаючись з місця. Хотів показати йому, що актор і єврей не боягуз. «Вільно», — гаркнув він і зник. Я побіг до чоловіка з мого взводу, який скімлив, у відчаї вигукуючи моє ім'я. Він лежав за грудкою каміння, весь у крові й багні, і хрипів, тримаючись рукою за бік: «Ось, ось, тут, допоможи ж мені, допоможи!» Я підняв мундир: осколком снаряда йому вирвало ребра. Зсередини текла липка кров, голою рукою я спробував угамувати її, але вона була ключем. Я гукнув санітарів. Снаряди продовжували вибухати. Неподалік від нас повітряною хвилею від вибуху високо підкинуло навантаженого двома судками для їжі маленького ослика, з розтритими кістками й солдатським супом похоронивши його під купою сміття. Я все ще тримав руку на відкритій мокрій рані, на теплому, але вже мертвому тілі. Через якийсь час стрілянина припинилася. Тепер прийшли санітари і, познімавши із загиблого зі скляними очима особисті розпізнавальні знаки, поскладали на ноші купи м'яса й кісток, які ще годину тому були живою, здоровою людиною. Ноші одразу ж просочилися кров'ю й брудом. Кілька тижнів я не міг нічого торкатися тією рукою.

Це був наш перший день на фронті, ще й не дійшло до того, щоб зустріти ворога, прохромивши йому живота багнетом, як у своєму спічі про цісаря казав старезний, схожий на мумію, генерал. Нівроку початок. Поки наш власний гауптман лає й обплывує нас, немов злочинців, ворог уже вбиває з іншого боку. Ми були між двох вогнів. Нічого не скажеш — гарні перспективи для бідного чоловіка.

32. Хай люди бачать, які бувають люди

Біля цього Мон Лемерля раптом сказали: «Вперед!» Жодна людина не знала, куди. Ішли, шкандибали, пленталися, мов худоба. Панував хаос, була ніч. На нашому шляху лежав мертвий кінь, немов смердюча гора, довкола, зі стогонами просячи про допомогу, не в змозі ані померти, ані рухатися, валялися поранені, можна було ступити в якусь м'яку масу, що раніше була людиною. Нам назустріч ішли гурти: наші поранені й полонені. Що ближче ми підходили до лінії, то менше офіцерів бачили. Вони поховалися в казармах, а командирами були унтер-офіцери. Вдосвіта ми опинилися в одному містечку на схилі тієї гори, і все виглядало так, немовби люди в останній момент покинули свої помешкання. В одній оселі був накритий стіл з неспожитою їжею, а на ліжках у спальні — вишукана шовкова білизна. Мій друг Юрко Слезак вигукнув: «Дивіться, дивіться, яке всяке є на світі, які файні речі!» — та, спустивши штани, він використав таким чином гарну, шовкову постіль. Згодом він знайшов годинникову крамницю, наповнивши свого наплічника. Але невдовзі містечко знову було зайняте артилерією, й надійшов наказ: «Назад!» Ми пішли, розбіглися хто куди, змішавшись з іншим сорок першим полком з Чернівців. Я знав, що тут служить мій молодший брат. Раптом із флангів ударили кулеметні черги, по середині залпи; ми кинулися в багнюку й на череві щодуху поповзли назад. І тут голос Черного. Він скажено лаявся, як на маневрах: «Боягузлива бандо, мамалижники, дурні гуцули, карпатська худобо, шляк би вас трафив, стріляйте ж, стріляйте, собаки! Де ті панове боягузи, ті маці-лейтенанти, де той клоун, командир взводу?» «Тут, пане гауптман», — вигукнув я, шукаючи його. Ми не бачили один одного. Але я й далі чув його голос: «Ви, свинюко, ви пархатий жиде, ви хочете мене застрелити, чи не так? Здохнете двадцять разів, перш ніж це зробите!» Тут я зовсім заспокоївся,

шукаючи його поглядом. Він підкинув мені чудову ідею. «Застрель же його, — сказав я собі, — застрель його, бо він твій справжній ворог; хіба який-небудь італієць щось тобі колись заподіяв, ти ж його ще й не бачив як слід. Ось твій ворог і ворог твоїх людей».

Цю логіку перервав вибух, а потім ще один, і ще. «Назад, назад», — залентували всі в один голос, й ми покотилися, поповзли й побігли що було духу. За кілька годин ми вибралися із зони вогню і все ще не бачили ворога. Лиш де-не-де блукали полонені. Ми знову зібралися неподалік лісу, з якого вийшли кілька днів тому. Тут Слезак, відкривши свого наплічника, сміховинно дешево продавав годинники, але й те йому не мали чим заплатити. Найкращого він подарував мені. Це була єдина світла мить, бо нас залишилася лише половина. Але Чорного дідько не взяв. Люди підхопили дизентерію, сідали, де припекло. Спочатку сміялися один з одного, але згодом почалася паніка. До того ж у мене під правою пахвою вискочив чиряк. Нарешті через кілька днів прибули судки, а з ними письмовий наказ для гауптмана, що керував нашим батальйоном. У наказі йшлося про те, що нас перекидають на іншу ділянку фронту. Як тільки стемніло, ми рушили. Гауптман Чорний і горніст, який виконував обов'язки посильного, були верхи, виступали на чолі. Слезак крокував біля мене. Мене мучив той неприємний чиряк, що ніби стягував кров з усього тіла й страшенно болів. Я більше не міг нести своєї гвинтівки й наплічника, і Слезак, забравши в мене все, відніс на багажний віз. Ми крокували другу, третю ніч. Сказали, що йдемо до Ізонцо, на ліве крило фронту. Ми називали себе цісарсько-королівським «какальним» полком, бо дизентерія не припинялася. Настрій був відповідний. Крокували, пітніючи, сопучи, опираючись один на одного, вчилися спати, рухаючись уперед. Від чиряка в мене почалася гарячка, я захворів, не міг іти й зліг. Слезак заходився біля мене, по-материнському вмовляючи й просячи встати, бо, мовляв, буде кінець.

Він організував ще кількох людей. Вони посадили мене, всього в гарячці, на гвинтівки й тягли із собою.

Невдовзі мене поперемінно ніс увесь взвод. Я знемагав, був на межі. Найбільше хотілося лягти й здохнути. Раптом почулося «Стій!» Гауптман покликав до себе командирів взводів, і я, зібравши всі сили, пішов разом з іншими. Почало світати, а Черний лаяв командирів рот і взводів: «Більше гонору, панове! Цих галицьких хлопів, цих свинських жидів треба взяти в руки! Це ж самі лінюхи, зрадники й москвофіли. Попросту пристрельте в'ялу свиню. Побачите, як тоді побіжать інші». Зненацька він глянув на мене й на хвилю замовк. «Командире взводу-комедіанте, вийти зі строю!» Я повільно зробив крок уперед. «Де ваша амуніція, свинюко?» «На багажному возі, пане гауптмане». «Слід казати «насмільюсь доповісти», ви, гівнюху». «Насмільюсь доповісти, пане гауптмане, на багажному возі». «Горністе, негайно принесіть мені його амуніцію». Той побіг. «Чого ви зняли амуніцію, паскудний жиде?» «Насмільюсь доповісти, пане гауптмане, я хворий», — випалив я. «Що, що? Хворий? Це щось новеньке, — зло засміявся він. — Ви, лінюху, симулянте, паяце. Якби ви були хворий, то лежали б у шпиталі. Тут хворих нема». Він розстібнув кобуру і з недоброю посмішкою взявши до рук зброю, самовдоволено продовжував: «Панове, а зараз я вам дам наочний урок». І знову звертаючись до мене: «Як то ви тримаєте руку, свинтюху? Стійте струнко, коли я з вами розмовляю», — уже істерично заверещав він. Через чиряк під пахвою праву руку я якраз тримав дугою, а не притиснутою до тулуба. «Руку по шву, ви, свинюко, бо пристрелю», — й він націлився на мене. Усі напружено стояли, дивлячись то на гауптмана, то на мене. Я стис правицю в кулак й різким рухом випрямив руку по шву. Від цього чиряк під пахвою тріснув, й по тілі потекла тепла юшка. «Гляньте, панове, — з тріумфом продовжував гауптман, — слід лише правильно й рішуче взятися за справу, і все стане на свої місця».

Горніст приніс моє спорядження, обвішавши мене ним. «Розійдись, ідемо далі», — нарешті відпустив нас гауптман. Коли я повернувся до свого взводу, чехові-однорічникові Ганушу спала на думку хороша ідея: спорожнивши мій наплічник, він розділив його вміст між людьми, наповнивши наплічник сіном. Моя ноша стала невагомою й мені полегшало. Цього ранку Гашун, який у цивільному житті був інженером і завше курич люольку, сказав мені: «Знаєш що, не думай, що всі чехи такі, як Черний».

Через кілька днів ми були в Гудіне. Праворуч від Добердо й ліворуч від Монфальконе. Лише тут ми отаборилися. Невдовзі з'явився гарячий суп, ми напнули намети й викопали вигрібні ями. Увесь час ми, від двадцяти чотирьох до тридцяти людей, так і сиділи над такою вигрібною ямою, обговорюючи всі свої проблеми. Якось я приєднався й був свідком однієї розмови, що нагадувала воєнний суд. Що кожен зробив би із гауптманом Черним, якби піймав його після війни. Смертний вирок. Так, але якою смертю він мав би померти? Тут були великі розбіжності в поглядах. Перебрали все — від повільного повішення до миттєвого розстрілу, але не могли дійти згоди. І тут мій Слезак вніс нову пропозицію, що була прийнята одностайно: якби після війни цього Черного вдалося піймати, його слід було б присудити до такої смерті: його колишній батальйон мусив би викопати велику вигрібну яму і, опустивши в неї Черного в парадному однострої, з усіма орденами, усім складом повільно випорожнюватися на нього. А тоді — спорудити пам'ятну стелу з поясненням, чому батальйон виніс своєму гауптманові саме такий вирок.

Ми отримали наказ викопати позаду Монфальконе другу лінію шанців. Ця місцевість постійно обстрілювалась артилерією. Ми ходили туди ночами. Спочатку цього уникали офіцери, а потім навіть фельдфебелі. Це було ще гірше, ніж у шанцях, де був принаймні хоч сякий-такий захист. Працювати ніхто не міг. Ми ховалися за скелями й камінням, вичікували певний час, а потім, і не

торкнувшись лопатою землі, із втратами поверталися назад. Дорогою до нас несподівано приєднувалися офіцери й фельдфебелі, але мова про це не заходила. Одного ранку назустріч нам ішов підрозділ із жовтими лацканами. «Це сорок перший?» — запитав я. «Так точно», — була відповідь. «Чи немає з вами піхотинця Гранаха?» І ось із шеренги вистрибнув солдат, гукнувши: «Слухаю, пане взводний», — і переді мною постав мій молодший брат. Ми стояли, мов прикуті, не в змозі подати один одному руки. Я знав, що він іде в пекло. Я ще пояснив йому, як він повинен поводитися, й ми мусили розійтися. Повернувшись назад, ми отримали наказ вирушати. Це означало, що нас перекидають в Ізонцо.

Через два дні ми опинилися десь у спекотній, непривітній вапняковій місцевості. Переночували у великій печері якоїсь гори. Тієї самої ночі над нашими головами відступали італійці. Ми знали про це й не спали — можливо, вони знали теж. Повітря вранці було чисте. Прийшло розпорядження послати добровольців на ділянку 412 для патрулювання зруйнованого снарядами млина. Я зголосився, щоб на якийсь час зникнути з поля зору Черного. Зі мною пішов Гануш, який добре вмів читати мапи, ще один чоловік і мій вірний Юрко Слезак, який завше був поруч, ніколи не покидаючи мене. Ми йшли безлюдною вапняковою місциною з численними слідами війни. Довкола валявся старий мотлох, були розкидані рушниці, дротяні огорожі, розбиті вози, лежали спухлий мертвий кінь і зогниле людське тіло. Невдовзі ми здалеку побачили щось схоже на траверс від шанців, а зліва зруйнований млин. Ми обережно поповзли через іспанську рогатку, щільне плетиво дроту — усе тихо, довкола ані душі. Ми спустилися в шанці, що петляв хвилястою лінією — порожні шанці у хорошому стані, які італійці покинули якраз минулої ночі. Ми посідали в нім і, ум'явши кожен по бляшанці консерв, запалили цигарки. Гануш ще з одним чоловіком пішли назад, щоб показати дорогу підрозділові, а ми зі Слезакм залишилися. Настала ніч. Слезак заснув, а я поба-

чив, що праворуч від мене в місцевості Гьорц стріляють. Але це було досить далеко. Вибухів чути не було, однак час від часу в повітря піднімалися стовпи диму. Невдовзі прийшов підрозділ, немов у помешкання. Кожен радів, що він нарешті у шанцях. Люди шукали свій взвод, свій загін, лізли один через іншого, чулася лайка. І тут сплячому Слезаківі хтось наступив на обличчя. Він прокинувся, вибухнувши добірними українськими прокльонами. Добираючи зі своєї рідної мови найсоковитіших виразів, він висповідав хлопа, який наступив йому на обличчя, не забувши його матір і батька. Солдат був капралом і вліпив йому два ляпаса. Я з лихвою дав тому здачі. «Як ви смієте бити мене?» — заревів той тип. «А як ви смієте бити цього чоловіка?» «Я капрал». «А я командир взводу, а тепер марш, можете скаржитися».

Мир у наших шанцях панував недовго, бо тією ж дорогою, якою прийшли ми, зненацька з'явилися італійці, яких ми зустріли снарядами. Поки все затихло, минула година.

Наступного дня за дротяною загорожею перед собою ми вперше побачили ворога. Він уже теж був у шанцях, дивлячись на нас через іспанську рогатку. Ми могли його чути, а окремих солдат навіть розрізняти. Згодом хтось вистрелив, потім вистрелили ще десять, потім тридцять — і почалася стрілянина; поки все знову стихло, минуло кілька годин. Упродовж дня було досить спокійно. Але як тільки стемніло, з обох боків полетіли сигнальні ракети, почулися постріли, наростав істеричний галас. Раз по раз італійці намагалися штурмувати наші шанці, а ми їх щоразу відбивали. Так ми і лежали: їжі й води ставало все менше, від спраги попересихали горлянки. Це було на початку 1916 року, стояла спека. Боєприпаси теж закінчувалася, ми змушені були «заощаджувати» набої. Раптом я остаточно прокинувся — моя вроджена цікавість максимально мобілізувала мене. Свій взвод я тримав разом, люди любили мене, ми обговорювали все, мов друзі. Я був добрим солдатом.

Італійська артилерія обстрілювала нас усе влучніше.

Чимало траверсів просто змело. Ми лежали, забившись у лисячі нори, а за офіцерами невдовзі й слід захолов. Мені так і кортіло знайти зараз гауптмана Черного й доповісти йому про все це. Я знав, що його штаб розташований на лівому фланзі тилового шанцю. Ми з моїм Слезакком пішли, поповзли туди. Черний сидів там у зручній ніші зі своїми офіцерами. Здавалося, вони всі були п'яні й пригнічені. Довкола валялися купи всіляких бляшанок. Я мовив: «Пане гауптмане, наслідуюсь доповісти, три дні немає провіанту, нема води і боєприпаси закінчуються». Він утомлено глянув на мене, збагнувши ситуацію. Він сам був добрим солдатом. Розумів, що я прийшов довести йому, що не богуз, бо вже сама дорога до цієї ніші була небезпечною для життя. Опанувавши себе, він пробелькотів: «А, та це ж актор», — і вперше привітався зі мною без лайки. «Не з'їдять вони вас, ті макаронники. Ось патронаш з боєприпасами, а ось пляшка коньяку». «Щиро дякую, пане гауптмане, я не п'ю», — відповів я. Узнявши з кута патронаш із боєприпасами, ми зі Слезакком поповзли назад. Отож, думав я, повзучи у свою лисячу нору, тепер я йому показав, як поводить себе актор і єврей, коли доходить до справи. Я відчув внутрішній спокій, подумки усміхаючись. Слезак розповів людям, як я тримався, й вони мене підтримали. «От тільки коньяку шкода, — сказав один, — що то, одна пляшка на всю роту?» Адже тепер я був відповідальний уже за роту. Бо великі пани відлежувалися в печері.

Цієї ночі я вперше віч-на-віч побачив ворога, і сталося це так: в мене у взводі було двоє румунів, які завше, коли зчинявся гвалт, коли з обох боків стріляли й галасували, падали на коліна й молилися. Уже кілька разів я ловив їх на цьому. Інших солдатів це злило. Із криком і стріляниною італійці наближалися до дротяної огорожі, маючи намір повернути собі шанець. Шанець не був для нас метою. Але ми знали, що перш ніж його взяти, вони, підійшовши ближче, кидатимуть ті кляті «картоплини», ручні гранати, а цього ми боялися. Хай

беруть у полон, але не дати їм підійти на відстань кидка! Не здохнути під цими смертоносними «картоплинами»! Це й було основною причиною, чому люди так відчайдушно стріляли. Лише не підпускати ближче! І ось цієї ночі, коли розверзлося пекло, ліворуч від себе я знову побачив, що мої румуни вклякли і, склавши руки, моляться, знову моляться! Зі злости я вліпив одному ляпаса. «Стріляй, собако. Молитися будеш пізніше, коли любий Бог нас порятує. Стріляй!» І вони стріляли, я стріляв теж, цілий шанець дві години давав пекельний концерт, поки знову все втихомирилось. Ми відігнали їх назад. Наступ було відбито. Ми пустили в повітря сигнальну ракету, вони відійшли, деякі лежали мертві перед дротяною огорожею, інші повернулися в шанці. Я спостерігав зі своєї амбразури, й раптом — прямо перед моїм носом тихий свист, ть-у-у-х, і тепла хвиля повітря. Хтось стріляв у мене з дуже близької відстані. Ось, знову! Ть-у-у-х! Зовсім близько біля рота. Зігнувшись, я роздумував, хто б це міг бути. Стріляли зліва від мене. Так, звичайно! Румуни. Я ж одному дав потиличника. Вони, напевно, ненавидять мене, як я Черного. Повзу до них. Вони моляться. «Слухайте, мерзотники, ви щойно двічі стрельнули в мене!» Націливши гвинтівку на того, хто отримав від мене ляпаса, я мовив: «Зізнавайся, ти в мене стріляв? Якщо скажеш так, тобі нічого не буде, але якщо збрешеш і скажеш ні, я порішу тебе». «Доміно взводний, — зі сльозами на очах сказав той, — присягаюсь всемогутнім Богом, я не стріляв у тебе. Хай Господь боронить мене від таких думок». І він перехрестився. Ні, цей не стріляв, подумав я, так брехати не змогла б жодна людина. Я повернувся на своє місце й знову почав спостерігати з амбразури.

І от раптом я почув бряжчання, хтось повз, знову наступила тиша, бряжчання зовсім поруч і — на тобі! Перед моїм траверсом раптом з'явився чоловік! Італієць на повен зріст, у повному бойовому спорядженні. Із текстильною газовою маскою на обличчі та з рушницею, яку він тримав обіруч. Частка секунди — і моя

рушниця вперлася йому в живіт. Наші очі зустрілися. «Не ворухись, бо спущу гачок». Дуло моєї рушниці торкалося його живота, палець був на гачку, повільно звільнивши ліву руку, я вхопив його за шинель: «Давай, стрибай сюди!» Він опинився зі мною в шанці, на колінах, і заговорив італійською. Я не розумів ані слова, але знав, що він благає про пощаду. Він усе ще тримав, обнявши, свою рушницю, солдатську наречену. Я вибив її в нього з рук і заспокоїв його — напруга спала. Розкривши свою течку, він віддав мені газову маску, консерви, гребінець, олівець, італійські гроші — словом, вивалив на купу переді мною все, що мав. Я простягнув йому руку, ми довго трясли один одному руки. Для обох це було велике полегшення. Ми уклали мир. Він хотів поцілувати мене, бо знав, що тепер я його не розстріляю. Зі Слезакон я відіслав його до командування батальйону, звідти разом із численними полоненими його перекинули назад. Звелівши мені прийти, Черний вилаяв мене, кажучи, що поодинці в полон не беруть, через забобон. Тому що за кожного окремого полоненого можна поплатитися цілим взводом.

Так я дивився в очі ворога. Але які очі в людини, що стоїть перед лицем смерті, і ця смерть милує її. Це неможливо описати! Це можна лише зіграти. Тієї ночі я думав: після війни мені б хотілося зіграти дві ролі: Чорного, який захлинається істеричною лайкою, в якого лютий танцюючий погляд, колючі очі, а ще — цього ворога з оксамитовим виразом обличчя, із поглядом, позначеним смертю і життям, яке йому подарували. Дві чудові ролі, які хтось повинен втілити в тексті, а я хотів би їх зіграти на сцені. Щоб люди побачили, які бувають люди!

33. Ми вступаємо в Італію

У нас не було зв'язку з основною групою. Фронт опинився десь позаду. По обидва боки від нашої ділянки італійці утворили велику дугу, відсунувши лінію

фронту далеко позад нас. Ми залишилися відрізані, без провіанту, без води, із залишками боєприпасів. Наші обличчя спухли, нас обсіли воші. Тепер нас обстрілювала не лише італійська артилерія, але й наші. Італійці стріляли задалеко, наші заблизько, а ми були якраз гарненько посередині. Траверси шанців уже змело, і смерть розгулялася не на жарт. «Мамо! Мамо!» — чулося весь час. Останнє прощальне слово прошитого кулею солдата. Вони кричали «мамо!», судомно впливаючись пальцями у вапняковий ґрунт так, ніби мали надію уникнути смерті, втримавшись за землю. «Мамо!» — усіма мовами. З вигуком «мамо!» упав один із двох румунів, «мамо» волав поляк, «мамо» кричав українець, маму кликали єврей, чех та італієць у дротяній огорожі — усі прощалися зі світом одним цим словом. Лише молодий італійський офіцер, якого смерть спіткала перед нашими дротами, заволав «Венеція», зустрівши загибель із іменем свого рідного міста на устах.

У нас лишалися лічені патрони, й ми більше не відстрілювалися. Одного разу на світанку після трохи спокійнішої ночі ми зі Слезакком сиділи, роздумуючи, що можна було б зробити. Ми були настільки голодні, що не відчували більше нічого, навіть голоду. Нас охопила апатія. Італійці виринали перед нашим дротом у півзросту. Вони впорядковували свої шанці, окопувалися, вони були чудовими мішенями, але ніхто з нас не зробив жодного пострілу. Ми зі Слезакком спостерігали за одним бородатим італійцем, що, здавалося, був уже літнім чоловіком, очевидно, він прийшов, щоб змінити інших. Ми бачили, як він зняв свого наплічника і, поклавши його на рештки траверсу, почав копати. Наплічник був повний і «вгодований», як гарне теля.

Ми почали уявляти, відгадувати, що за смаколики можуть бути у цьому наплічнику. Італієць сам іноді поглядав у наш бік. Відстань між нами була заледве двадцять кроків. Слезак гадав, що в наплічнику мусять бути консерви й хліб, можливо, навіть кулеша — бо ж вони їдять кулешу так само, як і ми, — а я додав, що там, мабуть, є й

вино. Своїми рецепторами ми вже відчували смак цього всього. Що більше ми роздумували й говорили про наплічник, то більше він нас вабив. Він, цей наплічник, дивився прямісінько в наші очі, немовби гіпнотизуючи нас! «Знаєте, що, взводний, — протяжно сказав Слезак, — ви добре стріляєте, а в мене довгі руки. Ми таки можемо спробувати». «Гаразд», — сказав я; він мене переконав.

Я обережно перевірів свою заряджену рушницю, ми повільно виповзли й зупинилися, перечікуючи, адже часу нам не бракувало. Згодом на черевах ми продовжили свій шлях, повзучи не лише як обережні солдати, але і як злодії! Часто зупиняючись, ми просувалися на кілька сантиметрів: Слезак до наплічника, а я — не спускаючи ока із власника цього наплічника — убік, щоб прикрити товариша. Італієць припинив роботу і, спостерігаючи за нами, стояв як укопаний. Він знав. Він відчував, що я тримаю його на мушці. І якщо він тільки поворухнеться — я спущу гачок. Ми зупинилися, ми були за п'ять кроків від наплічника. Слезак повільно просувався вперед поміж розбитою іспанською рогаткою. У бороді італійця я помітив сиве волосся й подумав: ополченець, батько, спокійний, хороший солдат. У цей момент своєю довгою рукою Слезак уже торкнувся краю наплічника і, простягнувши другу руку, обняв його. Італієць цілком спокійно з розумінням дивився мені прямо у вічі: він збагнув гру, і вона його майже розважала. Ось Слезак обкрутив паски наплічника довкола своєї правиці й поволік його, відповзаючи задом, одночасно використовуючи наплічник як прикриття для голови. Наплічник заплутався у дроті, але Слезак гарненько протягнув його, продовжуючи відповзати. Не лише шлях уперед може бути гарним, іноді не менш гарним є й шлях назад. Слезак уже давно опинився поза мною, і я теж порачкував. Тепер за нами спостерігало вже багато італійців, але ніхто не стріляв. Тепер лише назад, якомога швидше. Я почув, як Слезак повалився в шанець. Я занадто відсунувся праворуч. Раптом Слезак ухопив

мене за ногу й потягнув, допомагаючи — і ось ми вже обидва в нашій лисячій дірі! Знову вдома! Повернулися додому з далекої-предалекої подорожі! Слезак перехрестився, ми витерли піт, обидва мовчки дивлячись на наплічник. Лише тепер нас охопило хвилювання. Але наша здобич була багатою. Виявилось, що за нами спостерігав і за нас уболівав увесь наш підрозділ. Звістка розлетілася обабіч шанця. Старий італійський солдат, власник наплічника, вигукнув: «Браво, бравіссімо, австрійці!» Дехто його підтримав. За нами спостерігали з обох боків. У наплічнику ми знайшли цілу крамницю: навіть мило й сорочки, каву, цукор, шкарпетки й рушники, поштовий папір, чорнило й консерви, консерви, в яких були завтовшки з великий палець макарони з м'ясом! Ми влаштували собі багатий бенкет. Сиділи, насолоджуючись останнім днем перебування у своїй армії. Бо наступного дня ми вже були полоненими, і сталося це так.

Наступної ночі, від четвертої майже до сьомої години, панувала пекельна стрілянина. На ранок багатьох присипало, було чимало мертвих і поранених. Італійці вже на повний зріст стояли у своєму шанці й перед дротяною загорожею, гукаючи й махаючи нам. «*Hei, Austriaco, vino qua, rape, aqua, vino, bella Italia! Vino qua, vino qua!*» Вони вигукували так годинами, й ми хотіли піти, але не довіряли собі. І ось Слезак узяв сорочку, яку він учора знайшов у наплічнику італійця і, почепивши її на свою рушницю, забив її в землю перед нашим шанцем, а інший повісив на свій гвер порваний черевик, третій — носову хустинку, четвертий — шматок брезенту з намета, п'ятий — пару брудних шкарпеток, шостий — порожній наплічник, сьомий — свої кальсони. А через дві хвилини ліворуч і праворуч скільки сягає око весь зруйнований шанець був прикрашений такими гротескно-комічними прапорами, які тільки можуть вигадати солдати в найскрутнішому становищі. Італійці гукали: «Браво, бравіссімо, австрійці!» — й почали кидати в нас якісь речі, ми попригиналися від переляку. Але це не були

ручні гранати. Це були консерви! Фляги з водою! І хлібини, справжні хлібини! Ми не вірили власним очам.

Раптом люди пожвавилися, втому мов рукою зняло. Обидва шанці почали навзаєм виголошувати заяви, але давався взнаки мовний бар'єр. Наш румун щось вигукнув італійською й переказав відповідь. «Вони кажуть, щоб ми не боялися й ішли до них». Раптом він став для нас важливою персоною. Зробився нашим перекладачем, нашим спікером, грав головну роль! Справді, кожен має свій зоряний час. Зараз він встав на повен зріст, відштовхнув убік іспанську рогатку і пішов, і дехто слідував за ним. Ліворуч і праворуч люди робили те саме. Дехто ще обіймав свою рушницю. Але італійці вибивали рушниці в них із рук і були так само смертельно перелякані й схвильовані, як і ми. Ми всі навперебій закричали і, покидавши рушниці, попіднімали руки догори. Але італійці зробили те саме. І ось ми всі побігли назад, зсуваючись вниз вапняковим схилом. Там отаборився італійський підрозділ, багато сотень солдат. Вони посхоплювались на ноги і, гадаючи, що на них напав ворог, піднявши руки, з криком побігли разом із нами. І ось тисячу людей, італійці й австрійці, налякані до смерті бігли з піднятими руками. Велетенська маса, австрійська й італійська армія, охоплені панікою, піднявши руки, бігли з пагорба на пагорб цією вапняковою пусткою. І ніхто не знав, хто кого взяв у полон. Біля мене був Слезак. Через його високий зріст і міцну статуру італійці боялися його. Хтось на нього напав. Голосно німецькою я покликав на допомогу. З'явився італійський сержант, утихомирив людей і тепер, біжачи на нашому боці, сказав: «Ти говориш німецькою?» «Так», — відповів я. «Мене звуть Штерн, я з Неаполя. Ми тримаємо броварню». «Мене звуть Гранах, я з Берліна, актор».

Біжучи дистанцію, ціною якої було наше життя, ми знайомилися один з одним, немов у салоні чи в потязі! І ось ми добігли до якогось італійського резерву. Ось уже видно тиллові вагони. Італійські офіцери кричали й

лаялися, стріляючи в повітря зі своїх револьверів, стримуючи військо, що мчало, мов табун, і пояснюючи, що ми, австрійці, — полонені. Маса почали заспокоюватися. Штерн із Неаполя, італійський сержант, який посеред паніки розповідав мені німецькою, що його батько одружився з донькою мюнхенського пивовара, тепер попрощався зі мною такими словами: «Отож, вітаю! Уся мерзота у тебе вже позаду. А я все це лайно мушу починати спочатку».

Отож, нас відділили від італійців, організували й повели назад. Дорогою ми бачили знайому картину. На полі стояла італійська рота. Офіцер скомандував італійською: «Зняти шоломи для молитви». Польовий священник роздавав благословення так само, як благословляли й нас перед тим, як відправити на фронт. За їхню зброю, так само як і за нашу, молилися одному Богові. Нестерпно для нього! «З цією війною навіть Господь Бог не має спокою, — сказав Слезак. — Кому ж тепер він має помагати?»

Зненацька австрійська артилерія згадала, що йде війна, і вдарила по нас. У нас з'явилися поранені від наших власних снарядів, що розривалися над нашими головами. Ми зайшли на зруйноване снарядами обійстя. Упав якийсь заблукалий снаряд, дах хліва підняло й повільно поклато збоку. А тоді все затихло.

Кожному з нас дали по бляшанці консерв, а ще хліб, білий хліб, якого ми не бачили роками. Слезак гладив і цілував його, мов великий брат цілує і гладить свою малу сестричку, якої він давно не бачив. Великий чоловік плакав від радості. Ми ковтнули хліб спочатку очима, а потім він швидко зник у наших горлянках. Тут був навіть кіоск, де можна було купити сир, саямі й вино «Chianti». Але ні в мене, ні в Слезака не було грошей. Коли ми бігли, у нас шукали трофеїв, спорожнивши наші кишені. Тепер ми зі Слезакком розійшлися вріднобіч, шукаючи знайомих, щоб щось дістати. Тут нас було десь із вісім-десять тисяч чоловік з різних полків.

І ось мене побачив капрал, якому я одного разу вліпив два ляпаси за Слезака. «А ось і ти, сучий сину»,

— вигукнув він, а з ним якраз було кілька його друзів. «Це той негідник, той бандит, який мене бив». Мене оточили півколом, я відчув загрозу й повільно прихилився спиною до стіни. Лише не дати себе вдарити ззаду. Я не люблю, коли не видно, звідки б'ють. Лаючись, він додавав собі хоробрости, зібрався гурт роззяв, ось-ось почнеться. І тут раптом з'явився Слезак і вигукнув: «Свині, скільки вас на одного? Скільки вас, герої?» І капрал першим дістав кулаком в обличчя. Я зчепився з іншим, і в австрійській армії почалася нова війна. Ми валялися в багні й обое зі Слезакком добре натрудилися. Озброєний італійський постовий втрутився, розтягнувши нас. Ми зі Слезакком радо покинули поле бою. Нападників було не лише відбито — ми їх добряче відлупцювали та ще й осоромили.

Згодом ми разом блукали довкола, горячи бажанням омита нашу перемогу вином. І ось — старий ополченець із мого взводу, малий Магамудез із боязким поглядом. «О, Магамудезе, це ви! Пам'ятаєте, ви вчора пропонували мені свої гроші за обіцянку, що на сьогодні залишитеся живим?» Він, цей Магамудез, сидить цілком мирно, їсть сир, а перед ним фляга, повна вина. «Позичте або ж дайте мені трохи грошей, я теж хотів би випити вина». «Чому я повинен давати вам гроші? Лише тому, що ви взводний? Крім того, у мене лише кілька мідяків, які мені й самому потрібні». Він зробив ковток вина, склав у наплічник флягу й хліб із сиром, встав і пішов собі геть, цей Магамудез.

Мені стало соромно перед Слезакком за свого товариша по вірі. Ми сіли в якомусь закутні й мовчали. Я збентежено малював патичком фігури в пилюці на землі. Слезак жував травинку, спостерігаючи за мною збоку, і почав задумливо: «Знаєте, взводний, Гануш, той Гануш, який спорожнив вашого наплічника, набивши його сіном, щоб вам було легше його нести, Гануш був розумним чоловіком. Пам'ятаєте, що він сказав вам тоді? Пам'ятаєте? Він сказав таке: «Не думайте, що всі чехи такі, як Черний». «Чому ти розповідаєш мені це

зараз, Слезак?» «Ну, — протяжно, трохи збентежено видавив він із себе, плюнувши, ніби сидів десь у шинку в рідному селі, — ви не повинні думати, що всі євреї такі, як Магамудез». Я не міг стримати сміху, що він, українець, християнин, втішає мене щодо мого народу. Він прищурих око й засміявся разом зі мною.

Ми переночували там, а наступного ранку, вже о четвертій, був великий підйом, знову давали хліб і чорну каву, а невдовзі велетенська колона широкою долиною крокувала в італійський тил. Ми зі Слезакком чимчикували у першому ряду. Ми хотіли першими побачити Італію!

По обидва боки колони нас супроводжував кавалерійський ескорт, і на чолі перед нами їхав верхи молоденький офіцер. Він сидів на коні, чепурний, напрасований, стрункий і витончений, у лакованих туфлях і рукавичках, мав на голові високий брунатний хутряний ківер із ремінцями попід бороду. Коли ми дісталися на перехрестя, цей по-салонному одягнутий молодий пан війни звелів зупинитися, повернув свого гнідого, підкреслено-заклопотано глянув на мапу, що теж була оправлена у шкіру, взяв оперного бінокля, що висів у нього на боці, й заглибився у вивчення місцевости. Потім усміхнувся до нас, показавши з-під елегантних тоненьких вусиків два ряди великих білих сяючих зубів; тримаючи вуздечку й стек у правиці, лівою він зробив жест праворуч, вказуючи напрямом, куди нам слід було повертати. Такого елегантного жесту я ще ніколи не бачив! Хто б міг його зіграти, думав я, та лише Бассерман! У нього була достота така сама усмішка, коли він грав Персі Готспера у «Генріху IV». Він був так само брунатно загримований і мав таку ж струнку, гнучку поставу, як цей кавалерійський офіцер. Поки я ламав голову над тим, хто б міг зіграти цю «роль», ми опинилися на якійсь станції серед поля, нас повантажили в такі самі вагони для худоби, як удома, й цілу добу ми їхали в напрямку центральної Італії. Їхали повільно, нас завше пересували на вантажні вокзали, і

жодна людина не знала, куди ми їдемо. Невдовзі сказали, що на Сицилію, а потім, що на Сардинію. Тепер ми були в Неаполі, згодом у Салерно, а ще через кілька годин їзди нас висадили, й ми опинилися в старому монастирі Кертоза ді Падула, провінція Салерно.

У нашому підрозділі добровольців-однорічників ми любили співати хвацьку солдатську пісню, що бадьоро оспівувала трофеї, які ми могли б здобути в різних країнах:

*«Браття, в нас катма вже сала,
з москаля згерем помалу,
уперед гусари, хай шаблі гзвенять,
уперед, штурмуйте єгері-герої,
за Радецьким мужнім слідуйте до бою,
він-бо виграв битву біля Сант-Луції!
Патріоти, хай їм грець,
буде зараз їм капець,
Карки скрутим не огному,
як тому Наполеону.
Браття, в нас вина катма,
До Італії гайда...»*

І так далі. Справді! Ми увійшли до Італії, але по-іншому, ніж про це співалося в пісні! Як полонені! Як «prigionieri di guerra»!

І хоча все сталося не так, як гадалося, австрійський солдат не почувався від того нещасним. Народи справді не хотіли цієї війни! Єдине, чого вони бажали всім серцем і душею — пережити цю війну!

Ми, як полонені, що перебувають у ворожій країні, отримали для цього найкращу можливість. Отож те, що ми увійшли в Італію — хай в іншій ролі — було добре.

34. Дороги завжди кудись приводять

Кертоза ді Падула в провінції Салерно — збудований у XIV-му столітті монастир, велика головна будівля якої мала внутрішній двір, багато галерей, підземних ходів, підвалів, катакомб і важкі ворота в зовнішній світ. За одними із внутрішніх воріт розкинулась широченна ділянка зі старими кипарисовими алеями й оливковими галями, посеред якої спорудили шістдесят бараків. Усе це було обнесено старим широким муром заввишки з будинок, а на мурі спорудили сторожові вежі, з яких нас охороняли італійські вартові. У кожному бараку стояло по три сотні ліжок: посередині триповерхові клітки у два ряди, а обабіч вікон окремі ліжка. Таке окреме ліжко складалося із двох довгих підставок, через які були перекинуті три дошки. Ми мали мішки із соломою й подушки, набиті сіном, два коци і навіть два лянні простирадла, які мінялися через кожні чотири тижні. Найвищим чином був комендант бараку й італійці, що відповідали за порядок. Можна було добровільно зголоситися на роботу, за яку щотижня виплачували невелику платню. Гроші були табірні. Справжні гроші слід було зберігати в італійського командування — замість них давали певну суму в талонах, за які в ідальні можна було купити сир, салямі, сардини, фрукти й вино. Цей табір був справжнім невеличким містом, у якому впродовж часу виробилися певні звичаї — як добрі, так і погані. Кухні мали власне керівництво. Вранці ми отримували чорну каву й невеликий шматочок хліба, в обід — макарони із салом, а ввечері — рис із салом або напакки. Комендантом табору був старий генерал на пенсії. Нас налічувалось вісімнадцять тисяч полонених і дві тисячі італійської варті — велетенський апарат. Усе керівництво було привітне й людяне. Але із зовнішнім світом не було жодного зв'язку. У головному корпусі, де мешкали італійці, у старі монастирські келії поселили й наших офіцерів — вони мали окрему службу Божу, краще харчування й вищу платню. Знатні особи навіть у по-

лоні залишалися знатними й зберігали свої привілеї! У перший час я завше був голодний. Ті, кого взяли в полон раніше, уже їли досхочу й віддавали нам свій хліб або обмінювали його на якісь речі. І ось я зустрів ополченця, молодого парубка з моїх країв, який марнославно бажав удосконалитися в читанні й письмі. У таборі він був уже давно, їв ситно й мав трохи грошей. Я став його вчителем, а він за це постачав мені від шести до восьми шматків хліба на день, які ми зі Слезаким ковтали, все ж залишаючись завше голодними. Щодня по три-чотири години я диктував йому листи: зав'язалося жваве листування між батьками й дітьми, між закоханими, між друзями. Для мене самого це було так хвилююче, що ані вночі, ані вдень я не міг думати ні про що інше, як про проблеми, що псували цим людям життя. Батьки впадали у відчай від того, що загубили своїх дітей, розлучалися закохані, розходилися друзі. Згодом батьки знову віднаходили дітей, закохані мирилися, присягаючись один одному у вічній любові, друзі залагоджували непорозуміння й ставали знову нерозлийвода.

Життя цих вісімнадцяти тисяч австрійських солдатів усіх національностей виробило власний стиль. Справжніми панамі серед нас були боснійці. Це були високі гарні чоловіки. Вони одягалися в червоні *фески* й вільно говорили італійською. Відразу після них ішли далматинці, які завше були в доброму гуморі, пили вино й також вільно розмовляли італійською. Чехи вже цілком відособилися, носили значки свого «Сокола», відкрито говорячи про падіння Австрії й національне визволення. Це був 1917 рік. Потім ішли південні слов'яни: словенці, серби, хорвати. Вони лаяли монархію, називаючи старого монарха телепнем. А коли в табір прийшла звістка про його смерть, вони на радіощах напилися, кажучи: «Старий здох». Мені було боляче це чути, бо я виростав у пошані до старого пана, за здоров'я якого молилися у школах і церквах і чий портрет був у кожному домі як символ земного порядку й безпеки. Але тепер і в мені відбувся перелом. Говорили, що цісарем стане Карл, мо-

лодій внучатий небіж убитого ерцгерцога Фердинанда, той самий Карл, який, будучи молодим лейтенантом, служив у Коломиї й у всіх борделях почувався, мов удома! Тоді всі околиці гуділи про те, що нащадок цісарського дому волочиться по борделях із курвами. Так молодий солдат у полоні замислюється. Полягти смертю героя за старого, сивого помазанця — гаразд! Але за молодика, який, як і кожен солдат, ходить по борделях до курв — ні. Такий і помазаним не може бути! «Ще й за цього помирати? — сказав Слезак, який походив із побожного селянського дому. — А з якої речі? Ми що, своє життя на купі гною знайшли?» Навіть лояльних підданців почали розбирати сумніви.

Через якийсь час ми відіспалися, харчування значно покращилося, і постали нові проблеми: по-перше, велика нудьга, по-друге, сексуальна скрута, по-третє, ностальгія. Дехто пішов на роботу. Таким чином вони іноді виходили поза межі табору до цивільного населення, мали змогу подивитися на мури з іншого боку й приносили фантастичні плітки. Інші з м'якого дерева вирізали фігури, скриньки для цигарок, дитячі забавки. Італійці приносили їм матеріал і скуповували виробы. Ще інші відкривали кав'ярні. Для цього треба було домовитися з італійцем, який би постачав цукор і каву. Рано-вранці власник такої кав'ярні робив добру каву, — а не помиї, якими нас поїли, — і за два центезимо приносив її до ліжка, так само й по обіді. Утворилися гурти з таких, що дружили між собою й обмовляли інших; точили брехні, шахраювали, розповідали історії про розбійників. Поки такі історії були цікавими, усі слухали. Але коли оповідач передавав куті меду, слухачі починали лічити гудзики, струшувати пилінки з кітелів, чухатися за вухом. Нарешті оповідач помічав, що його не слухають, згортав оповідь або сміявся разом з усіма. Невдовзі всі набридли один одному. Бо вивчили один одного зусібіч, діяли один одному на нерви й більше не мали про що говорити — навіть найкращі друзі пересварилися через дрібниці.

О дев'ятій слід було лягати спати, але суворо приписів ніхто не дотримувався. Навіть італійці заплющували на це очі. Між чоловіками зав'язувались шлюбні відносини. Нормальні чоловіки, які вдома залишили дружин і дітей, починали між собою «стосунки». Майже всі мастурбували. Під вечір парочки зникали по кутах двору, поширювалися дикі чутки. Якось сказали, що в табір провели жінку, справжню жінку в солдатській уніформі. Ця звістка облетіла табір, мов блискавка. Розгорілася своєрідна паніка. «Жінка, жінка», — пошепки передавалося з уст в уста. Бігали від одного бараку до іншого, і в кожному казали, що вона вже в наступному. Ніхто не міг спати. Ганяли табором, немов кобелі, що почули сучку. Мобілізували вартових і загнали людей назад у бараки. І справді, вартові спіймали й вигнали п'яну жінку в уніформі. Перед воротами вона кричала в обличчя італійському офіцерові: «Гаразд, я курва. Віддайте нам наших чоловіків, тоді ми перестанемо бути курвами!» Згодом прийшов новий припис: полоненого, який торкнеться італійки, чекає смертна кара. Вісімнадцять тисяч чоловіків знову були полишені кожен на себе й один на одного.

Тим часом наші макарони й рис ставали все рідшими, аж поки не почали подавати на стіл сам лише водянистий суп, в якому треба було вилловлювати макаронини або зернята рису, не кажучи вже про сало. Невдовзі ми довідалися, що наші фельдфебелі, за старою австрійською фельдфебельською традицією, і тут почали красти. Вони продавали наш провіант, шили собі елегантні однострої, їли смачну салям і пили вино — і все це за наш рахунок! Їм велося чудово! Спочатку це обговорювалося в окремих бараках. Потім усі зібралися разом і вирішили йти скаржитися до коменданта табору. Комендант, генерал на пенсії, приятний, милий пан, який у різдвяний вечір ходив зі своїм штабом від одного бараку до іншого, бажаючи щасливого Різдва й скорого повернення додому, до сімей, прийняв нашу скаргу з розумінням, немов батько, запиту-

ючи нас, що, власне, він може для нас зробити на ділі. Ми попросили його усунути фельдфебелів від управління кухнею й дозволити нам самим розпоряджатися харчами. Наступного дня наші миски знову були повні макаронів із салом, як ніколи до того! Так само було увечері з рисом, те саме повторилося і в наступні дні! Фельдфебелі осоромилися, програвши таким чином і війну в таборі! Ми нехтували й зневажали їх, щодня радіючи добрій їжі. Тепер я цілий день був занятий, керуючи кухнею, сам навчився добре готувати, і це приносило мені неабияке задоволення.

Одного разу з'явилася американська комісія від «Християнської спілки молодих чоловіків». Її водили табором, показували кухню, і члени комісії запитали, що вони можуть зробити для нас, щоб полегшити нам життя. Я був спікером і попросив їх домогтися, щоб нам виділили барак під театр, щоб ми могли ставити вистави. У центрі табору за їхні гроші вони звеліли побудувати барак зі сценою, і через деякий час я зібрав трупу із зацікавлених. Ми почали працювати. Оскільки ми не мали великого вибору п'єс, то брали все, що потрапляло під руку, скажімо, «Поганий жарт» Родеріха Бенедікса, шекспірівського «Отелло», «Вікінги» Стріндберга, бруталну сцену із «Сну літньої ночі», п'єсу Туермера про конфлікт батька зі сином. Але найбільший успіх мав «Польський єврей» Еркманна-Хатріана Райсера, що довго йшов при випроданих квитках. Невдовзі утворилася чеська, єврейська й угорська трупи, і ми стали сенсацією табору.

Італійські офіцери регулярно відвідували вистави й були у захопленні. Звичайно, жіночі ролі грали чоловіки, і в нас було дві справжні примадонни: механік Гіршфельд з Відня грав коханок, а юних і наївних грав Доменегга з Трієста, сімнадцятилітній італійський юнак, який невідомо як заблукав до армії. У нього ще не росла борода, й він завше червонів від збентеження, немов дівчина. Чоловікам час від часу майстрували костюми з покривал, а для жіночих ролей з тих же покривал най-

кращі табірні кравці шили мистецькі сорочки, спідниці та блузки, яким би позаздрили елегантні дами. Звичайно, все було біле. Взуття в усіх було однакове — австрійські гірські черевики з великими шипами, і, коли закоханий щось шепотів своїй дамі про її гарненькі ніжки, «дама» піднімала на це свій черевик із шипами, чим зривала аплодисменти при відкритій сцені. Гіршфельд умів знадливо крутити стегнами, а тому, на радість публіки, переважно повертався спиною до залу.

В антрактах приходили італійські офіцери, велячи дамам піднімати спідниці, щоб переконатися, що це не справжні жінки. Квитки коштували вісім центезимо перший ряд, п'ять — другий і три — третій. Прибутки розподілялися пропорційно, і я, як директор, режисер і головний актор, отримував три частини, ставши заможним чоловіком. Боснійці завше бронювали перші ряди й сиділи там щовечора у своїх червоних фесках, а коли вистава закінчувалась, вони ставили на сцену одне або й два відра вина «Chianti», й актори, меценати та інші друзі театру святкували цілу ніч. А ще вони робили маленькі дарунки дамам, провадячи з ними донжуанські бесіди. Залежно від духу вистави сцена була завішена чорними ковдрами або світлими простирадами, віконні рами вирізалися з паперу й голками кріпилися до тканини. Залежно від того, яку атмосферу треба було створити, електричні лампочки обмотувалися червоним або зеленим папером. У своїй скруті ми, й не знаючи того, грали стилізований експресіоністичний театр, і все йшло чудово. Аж поки одного дня угорська трупа не поклала всьому край. Вони ставили народну виставу з великим святом у саду і в своєму марнославстві переплюнути нас вирубали оливкові дерева, влаштувавши на сцені справжній густий сад.

Італійці прийшли на виставу, побачили оливкові дерева з оливами, що якраз достигли, і театр усім заборонили! Жодні прохання не допомогли. Угорці зрубали двадцять найкращих олив, сплундрувавши гай! Як народ з давніми мистецькими традиціями, італійці

спротивилися такому натуралізму. І в табір знову повернулася нудьга. Але наша юна й наївна — привабливий Доменега, який ніколи в житті не бачив театру, залишився примадонною й зіркою табору. Він був дуже вдячний мені за цей дарунок і щоранку приходив до мого ліжка пити каву, сидів там щовечора, перш ніж піти спати. Було очевидно, що він мене любить, а я теж любив його. Але бачачи, як люди в таборі паруються, я щовечора молився перед сном і вранці, щойно прокинувшись: «Господи, не дай мені стати мужоложцем!» Бог почув мене, і я досі радий, що, незважаючи на мою природну цікавість, я уник цього.

Час від часу траплялося, що хтось із полонених божеволів і зникав із табору. Зненацька хтось починав бігати табором голяка, танцювати, кричати й сміятися — його ловили, вели в медпункт, а потім говорили, що його відіслали до Флоренції. У Флоренції був пункт для збожеволілих полонених, яких потім через Червоний Хрест міняли й відправляли на лікування до Швейцарії. У таборі я був уже десять місяців, і великий неспокій і туга охопили мене. Вісім місяців фронту, десять табору — вісімнадцять місяців я не бачив жінки! Мене діймали дикі сни, мучили внутрі, а до того ще юний Доменега зі своїми округлими дівочими формами й кокетливим дитячим поглядом. Ні! Ні! І ще раз ні! Щось мусило статися! Зі мною все ще був мій Слезак. Тепер, побачивши мою гру в театрі, він дуже пишався мною. І в таборі він залишився мені другом, з яким я обговорював усі свої таємниці.

Одного дня ми пішли з ним гуляти, і я виклав йому свій щойно вигаданий план: якось уночі я з'їду з глузду! Хай би що, він один буде знати, що це несправжнє божевілля! Він єдиний, хто повинен знати правду. Я лише хочу, щоб мене відіслали до Флоренції, а звідти через Червоний Хрест у Швейцарію. Опинившись у Швейцарії, я міг би просто в усьому зізнатися людям, сісти на потяг і стати вільною людиною — знову грати в театрі, займатися своїм давнім покликанням, замість того, щоб тут вегетувати. Спочатку Слезак за-

смутився через розлуку, але план був чудовий, і він, пишаючись, що я довірив цей план лише йому одному, пообіцяв нікому нічого не казати. Спочатку я перестав говорити з людьми. Доменега образився й більше не приходив до мене. Коли мене щось питали, я дивився вбік, даючи незв'язані відповіді. Я не голився, сидів на самоті, втупившись поглядом перед собою. Моя поведінка почала впадати у вічі. Люди дивилися на мене з недовірою. Слезак занепокоївся. Казав, що люди п'якають про мене дивні речі, розпитуючи його, яка муха мене вкусила. «Слезак, ти нічого не знаєш. Сьогодні вночі почнеться. Не видай мене, іди геть!»

Тієї ж ночі о другій годині, коли люди занурилися у глибокий сон, я жахливо заверещав. Спочатку я почав троцити ліжку, розкидати все довкола, розірвавши на собі сорочку, як Пауль Вегенер у ролі Франца Моора. «Духи постали з гробів!» — репетував я. Люди попрокідалися, намагаючись утихомирити мене, але я кидався на кожного, хто до мене наближався. Вони скрутили мене, я борсався з усіх сил, дістав кілька стусанів, й нарешті мене втихомирили і зв'язали. Зненацька я почав кричати й плакати вже по-справжньому. Я більше не знав, чи граю, чи справді звар'ював. «Направду з глузду з'їхав», — майнула думка. «Ти справді несповна розуму, — казав внутрішній голос, — бо нормальній людині такі думки в голову не прийдуть. Ти біснுவатий, хлопче». Мені стало неймовірно жаль себе, й мене охопила розпука.

З'явилися санітари з ношами й віднесли мене в медпункт. Уже давно зазоріло. Слезак стояв біля мене, плачучи разом зі мною. Ні я, ані він не знали, чи я граю, чи справді божевільний. Так чи так, я був хворий. Прийшов лікар, вислухавши повідомлення, кивнув головою і, сказавши, що цього року це вже восьмий випадок, звелів персоналові зареєструвати мене. Я по-справжньому затремтів від хвилювання.

Коли все було зроблено й підписано направлення на транспортування в Салерно, лікар запитав: «Хто він за професією в цивільному житті?» «У театрі, актор», —

гордо відповів Слезак. «Що? Актор? — вибухнув лікар і, глянувши мені у вічі, як один конокрад іншому, продовжив — *Amico Comediante!* Та ви не божевільний! Ви тут просто дещо гарне придумали! Розв'язати! Відпустити!» Від несподіванки я розгубився, збентежився, випав з ролі й почав просити: «Але ж, пане докторе, ні, ні, я божевільний, я несповна розуму!» Тут разом з лікарем засміялися вже всі присутні, а він тріумфуюче пояснив: «У тому-то й річ! Адже справжній божевільний завжди твердить, що він нормальний. Геть звідси», — він дав мені ще й копняка під зад, і я знову опинився в табірному дворі; від пекучого сорому через свою поразку я й справді впав у меланхолію.

Але декілька днів я був сенсацією табору. Люди приходили вітати мене з грою, яку я продемонстрував їм уночі. Усе б закінчилося чудово, якби мене не видала моя професія. Але ж, з іншого боку, не будь я актором, я б ніколи не вдався до цієї спроби. Італійці теж потішалися, називаючи мене «*Grande attore*».

Яких тільки проблем не буває! Тому, хто щось може, не вірять; той же, хто вселяє віру, нічого не може. Тепер я ще більше був перейнятий ідеєю втечі. Я навіть зробив брунатну куртку з покривала, зберіг перуку й грим від нашого театру. Я ж міг би зробити маску й вийти як цивільний! Але як далеко я б зайшов? Ми ж були в південній Італії!

Одного дня на чорній дощці повісили оголошення про те, що потрібно шістсот людей на будівництво дороги в північній Італії. Північна Італія, подумав я, це ж французький і швейцарський кордони. Ми зі Слезакком одразу зголосилися й покинули табір. Лише б вирватись! Геть від цієї одноманітності табірного життя у нову незнайому місцевість з новими можливостями! Свою брунатну куртку й перуку я мав при собі, а до них — план, намір наживати п'ятами. Ця війна, міркував я, може тривати ще багато-багато років, аж поки я не зістаріюся. Людина повинна завше мати плани. Чому б усе не мало вдатися цього разу? Варто спробува-

ти, само нічого не впаде з неба. Так я знову мав надію, що наповнювала мене. Я більше не відчував порожнечі. І ось ми вирушили в північну Італію прокладати дороги. Дороги завше кудись ведуть. Куди? Побачимо.

35. Уже на півдорозі життя пішло назустріч...

І ось ми, непотріб, баласт, мертвий вантаж війни, військовополонені, їхали із південної Італії в північну. Нас суворо охороняли, а на станціях перекидали на запасні колії, та все ж цілу дорогу до нас підходило цивільне населення. Спочатку ми їхали вздовж побережжя і здалеку бачили людей у купальниках, що плавали й забавлялися; барвисті парасольки, пляжні кошики — виявляється, усе це ще існувало!

Це було в Пізі, у Пізі з похиленою вежею, яку добре видно з вокзалу. Перед шлагбаумом там знову стояли люди, які вступили з нами в бесіду. Ми ж уже говорили італійською. Там стояла жінка з округлими формами, мама років десь за сорок, із великими добродушними повними сліз очима, й співчутливо говорила: «*Niente scivere la famiglia, oh, бідолахи, prigionieri di guerra!* Так давно не були вдома! Так довго в розлуці з матерями, братами, сестрами й дружинами!» Біля мене стояла молода жінка, трохи за двадцять, одягнута в темне, чиста, з оливковим прозорим ніжним обличчям, чорне волосся гладко зачесане й зібране у вузол, великі допитливі сірі очі з довгими чорними війми, про які мріють усі акторки світу. Тут стояв хлопець, вуличний парубійко, босий, обірваний, який усе бігав щось купити полоненим. Він зникав, повертаючись із хлібом, сиром і саямі, а також із пляшкою «Chianti», отримуючи за це кілька чентезимо; пітніючи від збудження, він мчав геть, а потім вертався, і вартовий заплющував на це очі. Я вийняв свої останні дві ліри. «На ось, хлопчи-

ку, принеси й мені пляшку «Chianti», шматок сиру, а на решту хліба». І хлопець побіг, але цього разу його не було довше, потяг засвистів, двері зачинили, і погляд сіроокої з довгими віями потеплішав, а мама заплакала, схлипуючи, сякаючись у фартуха; потяг рушив. Гладко-зачесана повільно звела свою тендітну руку й помахала, вперше усміхнувшись ледь гріховно й так, що завиднілися два ряди лискучих зубів. Потяг прискорив хід, мама заплакала ще жалісливіше, ніби ми були її дітьми, з якими вона прощається. Красуня з довгими віями зважливо дивилася нам услід, але хлопець з вином, сиром і хлібом не повертався! Нас дуже вразили ці три покоління: чуйні матері, еротичні красуні й нахабні вуличні хлопчаки. Чи все це типowo італійське? Чи могло б це трапитися у моїй вітчизні? Звісно ж! У цілiм світі те саме. Ті, кому хлопець прислужився, посміявшись над нами, дали нам — щоб утішити — по ковтку вина й куснику сира.

Ми їхали далі, кілька діб на північ, аж поки однієї ночі нас не висадили у місті Аоста, в долині Аоста, що відділяє Італію від Швейцарії та Франції. Звідси видно гори Вальпелліні, Санкт Бернард, Монблан і хребет Парадизо. Отже, ці покриті вічним снігом вершини можуть стати воротами до свободи! Нас передали патрулеві, щоб доставити до Когне, місцевості поблизу Аости, де ми повинні були прокладати дороги до щойно відкритої копальні. За перекладача був фельдфебель-італієць. Він вільно говорив німецькою. Але оскільки наш підрозділ складався з українців, поляків, хорватів і словенців, то мене призначили помічником перекладача. Невдовзі ми разом крокували до місця призначення вузькою гірською стежкою й мали зворушливу бесіду. Італійський перекладач, сержант, якого звали Людовіко Мерло, був ополченцем і мав у Аості два гостьові двори: готель «La Posta» і готель «Соґопа». Низький, худий чоловік за сорок, з добродушними розумними синіми очима й акуратно підстриженою еспаньйолкою. Говорив він жваво, мов по-писаному, і радів з того, що має

нагоду застосувати свою німецьку, яку вивчив у Німеччині. «Що ти думаєш про війну?» — запитав мене ворожий фельдфебель і перекладач, з яким у мене одразу встановився такий тісний контакт, немовби я знав його довгі роки. «Про війну? Я знав і кращі заняття! У мене на думці Шекспір, а не війна, яка вимагає від мене вбивати людей чи самому полягти, замість того, щоб розвиватися у своєму покликанні, що могло б принести задоволення і мені, й іншим». «Так, так, — сказав Мерло, — якби ми з тобою зустрілися в шанці, ми б стріляли один в одного, а тут ми ведемо правильні розмови. Бачиш, нас, простих людей, ніхто ніколи не питає, що ми хочемо. Завше ці великі пани! Вони не лише п'ють наші найкращі вина й сплять із нашими найвродливішими жінками, живучи в палацах; вони посилають нас на смерть, коли їм заманеться. Глянь на моїх людей, які вас охороняють, і на своїх, що оце крокують. Якщо їх запитати, вони напевно скажуть, що хочуть додому, до своїх станків і газдівок, у кожного сім'я, професія, дім, де вони роблять корисну справу. І тут одного дня приходить хтось і каже все лишати й іти вбивати або самому бути вбитим! Якщо двоє сусідів чогось не поділять, вони йдуть до судді, який карає заколотника. Але коли два великі міністри не можуть дійти згоди у своїх дипломатичних справах, то починають війну. Влаштовують масові вбивства. Коли якийсь голодний бідолаха краде хліб, його кидають до в'язниці; якщо якийсь пияцюга розтрощить віконну шибу, його покарають, якщо хтось вчинить убивство, його повісять, але коли ці великі пани вбивають сотні, тисячі, мільйони людей, то це називається війною за законом і порядком. Цих розпалювачів війни годилося б карати як слід! Чи це не сором, що дорослі люди не знають іншого виходу, як двадцять, тридцять років руйнувати все те, що будувалося з такими зусиллями? Уже не кажучи про численних вдів і сиріт!» Так говорив «ворог», який охороняв мене, італійський сержант. Я ніколи не чув, щоб так говорив австрійський фельдфе-

бель. Згодом Мерло запитав мене: «Тобі подобається Італія?» На це я розповів йому про матір, що плакала, про хлопця, який зник із моїми двома лірами, і про красуню із гладко зачесаним волоссям і з довгими віями — окрасою її сірих очей, найкращих очей у світі! «Так, так, — задоволено засміявся Людовіко, — усі матері світу плачуть через цю війну. Збитки, які тобі завдав парубійко, ми тобі тут компенсуємо. Тут ти питимеш удосталь вина, матимеш удосталь їжі, бо я керую кухнею для офіцерів та інженерів, а ти мусиш мені допомагати. Але що стосується найкращих очей у світі, то тут ти помиляєшся. Знаєш, я багато років працював кельнером у Берліні, і в мене там була Анна. Боже мильй, Анна!» Тут він замовк, немовби мрійливо прислухаючись до себе самого. «Анна! Які в неї були очі! Звичайно, у моїх італійок теж гарні очі, але таких, які мала моя Анна в Берліні, немає навіть в Італії!»

Так бесідуючи, ми чимчикували в гори вузькими поганими дорогами, через багато годин прибувши в Когне, де для нас було облаштовано табір. Наступного дня нас розділили на робочі групи. Мене приставили до Мерло перекладачем і помічником кухаря офіцерської кухні. Перші дні він забирав мене, але пізніше я міг пересуватися майже вільно. Харчування тут було набагато краще, ніж у таборі. Тут були різні майстерні, в яких дехто відразу почав працювати. Інші пішли прокладати дороги. Усім добре платили, бо ми працювали для цивільного підприємства. Цілий день я був із Людовіко, допомагаючи йому робити закупі й поратися в кухні. Ми готували приблизно для десяти панів, які приходили на обід об одинадцятій, сидючи за столом до другої. Вони починали із закусок: анчоусів, тунця, сардин, різних салатів, салямі, шинки, вина, далі був ситний суп, який, власне, і супом не був! Для нього у переддень виварювалися жирні, куплені на ринку кістки, які потім викидалися, а вивар ставився на ніч у холод, так що на ранок утворювався справжній холодець. Потім ми підсмажували грінки, натираючи їх часником,

дрібно кришили сирі овочі з цибулею, готували багато сиру пармезан і складали все це у великий чавунний горщик — шар холодцю, шар хліба, шар овочів й шар пармезану. Горщик щільно закривали й ставили у піч. Цей суп зовсім не був супом і смакував нам краще, ніж суп, овочі та м'ясо! Були ще різні печені, кури, качки, дичина, а після цього пудинги, потім плесканка з різних сирів, а потім мокко й коньяк із ніжними бісквітами. Такий обід тривав три веселі години. А коли пани йшли геть, ми прибирали, заново накриваючи для себе, і їли так само довго, ту ж саму чудову їжу, ба, мабуть, ще кращу. Бо найласіші шматки ми відкладали для себе!

Отож я цілий день був зайнятий, і наша дружба з Мерло міцнішала. Найкращі були ці обіди. Бо ми сиділи так довго, поки сиділося. Їли, пили, обговорювали всі проблеми світу, ніби лише ми несли за них відповідальність і ніби лише ми могли їх розв'язати. У Мерло були готелі в Аості, й він чудово знав місцевість. Я розпитував про різні курортні місця у Швейцарії та Франції. Так від нього я довідався, що найлегший шлях до Швейцарії лежить через Валпелліні, а наступний за легкістю — через Санкт Бернард. Іноді він навіть показував мені мапи, і я заглиблювався в ретельне їх вивчення. Бо мені здавалося, що ці гори дивляться на мене, ваблячи: «Іди ж, іди, я тебе не видам, я надійна, сину, моїм хребтом ти можеш спокійно перевалити до Швейцарії. на свободу». Наплічник я тримав у кутку біля свого ліжка, дбайливо прикривши його ковдрою. Уже кілька тижнів я носив із кухні провізію. Розрахував, що втеча через Валпелліні або Санкт Бернард займе два тижні, бо від Мерло я довідався, що нормальний екскурсійний похід триває від чотирьох до п'яти днів. Я рахував чотирнадцять, бо удень мав намір ховатися, а вночі йти, тримаючись так, щоб полярна зірка була праворуч, а Монблан ліворуч від мене. Отож мені були потрібні харчі на чотирнадцять днів. Передовсім я збирав крайці на сухарі, потім сардини в олії, анчоуси, тунець, салями й сир. Через кілька тижнів мій наплічник

був череватий, мов корова, що має отелитися. Крім того, я завершив рисунок долини Аоста, за яким міг орієнтуватися на полярну зірку.

Проблемою було лише те, як покинути табір і оминати місце, де люди групами працювали під вартою. Тут мені допоміг випадок: що кілька днів у табір із околиць приходив італійський селянин, збираючи рештки хліба для кіз. Він був мого зросту, мав міцні ноги, еспаньйолю й густі, закручені догори вуса. Накульгуючи, він завжди входив у табір із порожнім наплічником, а напакуювавши його, виходив. Я вирішив виготовити його маску. З часів театру в Падулі я мав цивільну куртку, грим і перуку. Невдовзі я приступив до втілення цього плану. Постійно спостерігав за чоловіком. У вільний час я виготовив борідку й вуса, залишалось лише приклеїти їх мастиковою смолою. Я ще розмірковував, чи взяти із собою Слезака, але про це не могло бути й мови з двох причин. По-перше, за спробу втечі передбачалися великі штрафи. Один якраз відбував сорок днів на хлібі й воді. Але в останньому наказі йшлося про те, що полонені, яких зловили на кордоні, на місці будуть розстріляні за шпіднаж. Для такої справи Слезак занадто впадав у вічі своїм велетенським зростом. Я вирішив, що цього разу не лише не візьму його із собою, але й нічого не буду розповідати. Але як бути з Мерло? Тепер ми були справжніми друзями. Чи міг я просто чкурнути, не мовивши йому ані слова? Ні, я так не міг!

І ось цей день настав. Мій наплічник був такий повний, що в нього годі було впхати ще щось. Куртка була готова, бороду й вуса залишалось тільки приклеїти, не забув я й про флягу, горня, рушники, мило, ба навіть столовий набір і трохи посуду. Мені залишалось лише дати драла.

Офіцери й інженери вийшли з-за столу. Ми накрили для себе, і я знав, що сьогодні востаннє обідаю з Мерло. Я був дуже схвильований і, не в змозі дивитися йому в вічі, пив одну склянку «Chianti» за іншою, розмірковуючи, як у всьому йому зізнатися. І щоразу, як тільки я хотів відкрити рота, слова застрявали мені в горлі, і я похапцем

змивав їх наступною склянкою, стаючи сумнішим, меланхолійнішим, мало не плачучи. Мерло це помітив і стурбовано запитав мене, чому я такий нещасний.

«Людовіко, — зі схлипом вирвалося в мене, — сьогодні ми востаннє обідаємо разом. Я більше не витримую. Я хворий, я збожеволію або втечу». Людовіко раптом зблід і теж перехилив чарку, а я продовжував: «Бачиш, ми належимо до ворожих армій, ти мене охороняєш, але ми друзі, і я мушу зізнатися тобі в усьому, мушу сказати це тобі, щоб ти не думав, що я був з тобою нещирим». Людовіко, «ворог» був теж дуже зворушений, на очах у нього з'явилися сльози, він знову наповнив наші склянки й мовив: «Чоловіче, я весь час помічав, що ти щось збираєшся робити. Я ж завше купував більше консервів, ніж ми потребували. Я добре помітив, як ти відкраєєш окрайці. А ще я чудово зрозумів твоє питання про курорти в цій місцевості. Але сподіваюся, що ти не розповідатимеш мені всього прямо, щоб я потім, коли ти втечеш, міг чесно присягти, що нічого про твою втечу не знав. А крім того я втомлений і не зовсім здоровий, їду спати», — мов старший брат, він обняв і поцілував мене, поклав на стіл п'ятдесят лір і зник.

Я швидко пішов у табір, у свій барак. Люди вже були на роботі. Я одягнув цивільну куртку, наплічник, пішов у туалет і, приклеївши бороду й вуса, подивився на себе у дзеркальце: від схожості з італійцем, який приходив збирати хліб для своїх кіз, мене охопила справжня радість гри. «Сплюнути три рази й не забути накульгувати!» І в доброму гуморі я вийшов надвір. «Якщо вони мене зловлять, я гратиму театр, удаючи, що все це було жартом».

Коли я підійшов до воріт, там стояв інженер Фіорелло й розмовляв із лейтенантом Калліакі. Останні шість тижнів я щодня їх обслуговував. Вони навіть не глянули на мене. «Добре кульгав, хлопчику», — з гордістю похвалив я себе. І ось я вже був у селі, я, бідний італієць, що назбирав для своїх кіз повніський наплічник. Я кульгав селом, сьогодні трішечки швидше,

ніж завше, і невдовзі село залишилося позаду. І ось у кінці села, там, де мені треба було повертати, працювала група, над якою височів мій Слезак. Завернувши, я пішов через луку. Слезак це помітив. Він глянув мені вслід і впізнав мене. Непомітно відділившись від своїх, він пішов за мною, ліг у траву й пошепки гукнув: «Грануху, сили небесні, що ти робиш?» «Не дивись у мій бік, вертайся й мовчи!» — відповів я крізь зуби, не дивлячись на нього. Він поповз звідти, і я чув, як він про бурмотів: «Хай Бог тобі помагає!»

Я стрімко повернув праворуч і, опинившись у лісі, побачив людей за роботою, але мене не міг бачити ніхто. Усе швидше я піднімався вздовж гірського потоку. Ставало все стрімкіше, і раптом я не зміг іти ні назад, ані вперед. Переді мною постала справжня стіна. Я лежав, міцно вчепившись у скалу, від страху мене кинуло в піт, палиця вислизнула з рук і вертикально впала вниз — я чув, як вона кілька разів ударилась об каміння, а потім усе стихло. Я заспокоївся, обмірковуючи свій наступний рух. Обережно відсунувся вбік, частково вийшовши таким чином із незручного становища. А далі я пересувався вперед зигзагом і був сам у похмурому гірському лісі. Дорога піднімалася ще далі вгору, зовсім стемніло. Невдовзі я побачив темну стіну якоїсь хати. Відчув тепло притулку й страх, що всередині хтось є. Я обережно опустився на землю, притулився спиною до стіни й сидів, очікуючи. «Чи в таборі вже помітили, що мене немає?» — думав я. Авжеж! Адже я дряпався вгору десь п'ять-шість годин. Стояла вже глупа ніч, небо було всіяне велетенськими діамантами зір, а посеред нього — стежка зі срібного пилу. І волаючий спокій! Голосне мовчання! «Театр», — подумав я, відклеюючи свої бороду й вуса.

Я грав театр, а декораціями були справжні ліси й гори, небо і зорі. Ця вистава мала динамічну дію, але не мала слів — лише думки й вітер. Далекі вітри, посвистуючи в кронах дерев, розповідали веселі плітки, історії далеких мандрів. Я не розумів жодного слова.

Почувався тут чужим і самотнім, сидів, мов задубілий, прихилившись до стіни й боячись поворухнутися. Невдовзі заснув, і мені снилася якась маячня. Я бачив Райнгардта, який зі своїм штабом ставив незвично велику виставу. Долина Аоста була сценою. А вершини Вальпелліні, Санкт Бернард і Монблан — декораціями. Актори були на таких височенних ходулях, що їхні голови торкалися гірських вершин. А книжки з текстами їхніх ролей були такими велетенськими, що треба було двох чоловіків, аби перегорнути сторінку. Обидві армії, австрійська й італійська, марширували туди-сюди в ролі статистів, а Людовіко Мерло був помічником режисера. Він верхи гарцював довкола, гукаючи до мене: «Як тільки я подам знак, ти підходиш до декорацій на задньому плані й дерешся вгору — й завіса падає!» Але спочатку мені треба домовитися з музичним супроводом. Я не готовий! Оркестр грає, співає, свистить, я повільно прокидаюся, але він не стихає! Він співає! Велетенський пташиний оркестр.

Пробиваються перші сонячні промені, світає. Дніє. Я все ще сиджу, обмірковуючи останні уривки сну, а потім повільно встаю, крадькома обходячи хату. Вона стара й занедбана, немає не лише дверей, але й цілої стіни. Тут давно вже не ступала людська нога.

Я продовжив свій шлях, піднімаючись, аж поки через кілька годин ліс не почав рідшати і я не натрапив на хрест із написом про вершину та її висоту. Неподалік дзюрчав потічок, відгороджений природним вінком зі скель та каміння, і мене охопив приємний вранішній спокій. Я радісно спустився до потоку і, роздягнувшись до пояса, обмився холодною джерельною водою і, розіславши на камені рушника, накрив для себе, немов для довгожданого високого гостя, свою першу учту — тунець і сир; пив свіжу холодну воду, вийняв свої начерки — все правильно. Я бачив Монблан, Санкт Бернарда, що прилягав до нього, й Вальпелліні. Я вирішив іти далі, до обіду. Невдовзі переді мною лежала долина Аоста, усе здавалося близько — на відстані руки. У долині Ао-

ста мені треба було лише перейти річку, а тоді прямо до гори Вальпелліні, на зворотному боці якої був кордон зі Швейцарією. Так-так! На мапі все так просто.

Але як усе виглядало насправді? Звісно, зовсім по-іншому. Я стояв на плато, звідки було видно долину, недовзі побачив протоптану стежину і, рушивши нею, прийшов до потічка, що тік звідти, де я снідав. Тут я мусив зупинитися. Так я зафіксував вихідний пункт мого шляху, щоб уночі не блукати довкола. Був полудень, стало тепло. Середина серпня, якраз рік, як я потрапив у полон. Я сів біля потоку, роззувся й вимив ноги. Я розмірковував, підраховуючи, підбиваючи підсумки: три роки війни, з яких вісім місяців фронту й рік полону. Отож уперше за двадцять місяців я роблю те, що хочу, іду, куди хочу. Уперше за двадцять місяців я насолоджуюсь своєю мандрівкою, своєю свободою. Я пишаюся тим, що все-таки зміг влаштувати собі це тихе, мирне миття ніг. Я думав про табір, про Слезака, про італійця лейтенанта Калліакі, коменданта нашої бригади. Я бачив його юне бліде лице, обличчя людини, яка належала до десятитисячної верхівки суспільства й зарозумілий ніс якої ще не нюхав пороху. Його воєнна служба полягала в охороні полонених, бо хлопчик зі шляхетної родини й має хороші зв'язки. Цей лейтенант Калліакі ла Савойя завше хотів знати, про що ми, полонені, розмовляємо і що ми думаємо про війну.

Щодня після роботи люди збиралися у моєму бараку, щоб почути новини. Я розповідав те, що мені, обслуговуючи панів, вдалося збагнути з їхніх застільних розмов, дещо домислюючи. Люди вже второпали, що я трохи прибріхую, але їх це розважало. Одного вечора ми бесідували про те, який солдат найкращий у цій війні. Серед нас були словенці, хорвати, далматинці, українці й поляки. Ми зійшлися на тому, що найкращим солдатом є серб, потім ішов француз, німець, росіянин. Несподівано до розмови приєднався лейтенант, і, щоб полити його, ми аж укінці назвали італійського солдата. Лейтенант розлютився і влаштував мені скандал:

Він: «Капрале, з великим задоволенням я б посадив тебе колись на хліб і воду за нахабні балачки, які ти провадиш, й образи, яких ти завдаєш».

Я: «Сеньйоре лейтенанте, по-перше, полоненим не заборонено розмовляти між собою. А коли ми робимо тобі честь і, не брешучи тобі, один за іншим чесно висловлюємося, то це не образа, а якраз навпаки».

Він: «Але ти, капрале, говориш забагато, а до того ж ти нахаба. Трохи гауптвахти тобі б не завадило».

Я: «Сеньйоре лейтенанте, — засміявся я, а зі мною й усі, хто з нами стояв, — якщо ви ні з того ні з сього посадите мене на губу, я просто дам драла».

Він: «Якщо ти даси драла, капрале, я тебе пристрелю».

Я: «Сеньйоре лейтенанте, як ти можеш пристрелити мене, якщо я зникну! Хіба що мою душу!»

Люди покотилися зо сміху, а його біле, мов молоко, обличчя почервоніло, як вино, й він істерично заверещав:

«Ах ти, у тебе ж немає душі! Гівно в тебе є, капрале, а не душа».

Я: «А, ну, чудово, сеньйоре лейтенанте, от його ти й пристрелиш, але мусиш добре цілитися, бо воно ж мале...»

Цей випадок я згадав, миючи ноги в холодній чистій воді потічка. Я глянув у своє кишенькове дзеркальце, подумавши, що цей сеньйор лейтенант, напевно, виглядає не таким задоволеним, як я. І ось зненацька я почув метушню і шум. Звуки наближались, здавалося, ніби бавлячись, біжить гурт дітлахів. Це були вівці! Милі, любі вівці бігли пити до потічка. Ціла отара. У дзеркальце позаду себе я побачив молодого хлопця, пастуха. Мені було видно, як він, застигши, дивиться на мене. Я повільно підвівся, а він кинувся навтьоки. Я побіг теж, але в інший бік. Віддалившись один від одного десь на сто кроків, ми зупинилися і, ще раз глянувши один на одного, розбіглися врізнобіч, щоб більше ніколи у житті не побачитись! Шкода, він, напевно, був хорошою людиною. Ще раз глянувши в дзеркальце, я зрозумів, чому він утік. Зі своєю щетиною й пінним обличчям я виглядав, мов якийсь убив-

ця-рецидивіст, але ж моє серце було повне миролюбства й приязні! Невдовзі між деревами, що густо росли одне біля одного, я знайшов надійне місце і вклався спати. Під вечір я почав спускатися в долину, недовзі помітивши, що недооцінював відстані. На перший погляд здавалося так близько! Але ж ти рухаєшся не в повітрі, а землею! А вона змушує тебе підпорядковуватися, маючи свої стежки-дороги, і ці дороги часто ведуть в обхід. У долину я спустився лише через день уранці. На моїй схемі долиною пролягала тонка лінія, але насправді ця лінія виявилася широкою бурхливою річкою, перебрести яку було неможливо. Я вирішив обігнути місто Аоста великою дугою. Не можна ж, утікаючи, іти прямо в руки людям! Отож я йшов уздовж річки день, а потім ще один, не бачачи ніде жодного мосту. Звичайно, я уникав людей. Аж поки одного ранку не запитав маленького селянина, як перейти річку. Він жваво балакав про важкі часи, про те, що війна затяглася, а ще від нього я довідався, що чим далі на захід, тим річка ширшає, а єдиним мостом у долині є міст, який веде прямо у місто Аоста. У моїй голові цілком прояснилося. Решту дня я ще затримався в тій місцевості, а вночі помалу почав пробиратися до міста. Удосвіта, близько шостої години, сходилися люди, ведучи кіз та ослів, штовхаючи перед себе візки з овочами, несучи молоко; недовзі я затесався між них і перейшов міст, обабіч якого стояли пости; я байдуже плентався, наспівуючи під ніс стару пісеньку, якої навчився у таборі від італійців:

*Addio, Mamina,
Mamina mia,
andiamo partire
andiamo partire
addio mamina,
Mamina mia,
andiamo partire
la libert?*

Так співаючи, я оминув обох вартових. Один лише похитав головою. Мабуть, він думав те саме, що думають усі солдати, побачивши під час війни здорового цивільного в такому чудовому настрої: «Глянь на цього хлопа! Свинтюх усе ще цивільний, ще й собі поспіває. А я мушу тут стирчати на вахті. Не поспішає в армію, тягне kota за хвіст, хитрий селяк!» — гадаю, приблизно так думав собі солдат. Я опинився в Аості! Спочатку минув плац, на якому було повно військових. Більшими і меншими групами вони займалися стрійовою підготовкою. І от почалося місто. Там уже були крамниці. Ось готель «La Corona», що належав моєму другові Людовіко Мерло. Мені кортіло зайти туди й передати вітання. Але я вирішив радше зайти у меншу крамницю, купив собі три пари шкарпеток, розмінявши так п'ятдесят лір, які мені подарував мій друг. Потім я купив собі три свіжі буханці, а в наступному хлібному ще три, щоб не викликати підозри. Потому я спробував іти не через місто, а виноградниками, але там я привертав більше уваги, ніж на велелюдній вулиці. Я знову повернувся на путівець, а на краю міста стояла одинока їдальня, в якій купив оплетену пляшку «Chianti» й весело подався далі. Солдати, по одному й гуртами, ішли назустріч й обганяли мене. Я знову приєднався до безтурботного погонича ослів, довідавшись від нього те, що вже знав, а саме, що ця дорога веде до містечка Вальпелліні на схилі однойменної гори, яка і є швейцарським кордоном. Селянин був дуже велемовний. Він пишався тим, що за моїм акцентом одразу розпізнав у мені неаполітанця. Військова частина, яка нас охороняла у Кертоса ді Падула, була з Неаполя, і ми говорили на їхньому діалекті. А тут люди мали французький акцент. Він запитав, чи є у мене родичі в цій місцевості і як трапилося, що я ще цивільний, і чи довго, на мою думку, триватиме ще ця війна. Я не знав, чи він налаштований до мене по-доброму, чи передасть мене першому-ліпшому карабінерові. Я сів відпочити, щоб він пішов собі, а за якийсь

час я знову зник у лісі, лігши спочатку спати, щоб потім на свіжу голову обдумати, як іти далі.

З того, як багато солдатів ходило путівцем, було ясно, що містечко Вальпелліні — гарнізонне місто, що дуже добре охороняється. Звісно, це ж кордон. Отож, залишалося обійти його, обігнувши дугою. Але спочатку виспатися, відпочити. Мій наплічник був ще повний. Я знайшов гостинне місце, де тік чистий струмочок. Біля нього стояв плаский камінь, на якому я розіслав свій рушник, сервіруючи й накриваючи собі урочистий стіл, влаштовуючи гарну учту. Я роздвоївся, приязно звертаючись до свого alter ego, обслуговуючи його, а він був зворушений моєю гостинною приязню і вдячний. Усе це створювало хороший настрій. Після такого банкету й доброго сну мене розбудив потічок, що раптом побільшав і став голоснішим, і я пішов за полярною зорею, збираючись описати в цьому лісі дугу довкола містечка Вальпелліні. Я йшов довго, поки не зійшло сонце і я не втопився, зробив привал і виспався; знову минув день, я відпочив, виспався й помандрував у доброму гуморі; я їв, спав і йшов. І цьому не було кінця. На третій день я раптом побачив рушник. Мій рушник на пласкому камені! Поруч був потічок, пляшка з-під «Chianti» й порожня бляшанка з-під сардин! Три дні я ходив по колу! Мене всього кинуло в піт. Я жахнувся. Хороший настрій мов вітром здуло. Я простягся на землі, переживаючи потрясіння, чекаючи, поки воно вгамується. Потім я роздягся догола і, обмившись холодною джерельною водою, спокійно все обдумав, радячись сам із собою. Було зрозуміло, що перший, можливо, найважчий етап — перехід долини Аоста — я подолав. Іти через Вальпелліні я не міг, отож далі треба було рухатись паралельно до Санкт Бернарда. Хоча ця гора вища і складніша, але вона дає й більше можливостей. Я ж вніс її у свій план. Добре, що я не дряпався через Вальпелліні, бо там міг би загинути. Це ходіння по колу було найменшим злом, пересторогою. Так я гарно вмовив себе, поїв і, помітивши, що наплічник став худішим, ліг спати.

Наступного вечора я пішов, звертаючи лівіше, віддаляючись від Вальпелліні у напрямку Монблану, Санкт-Бернард був між ними. Я йшов то ногами, то вдень, дні й ночі перемішалися, перетікаючи одні в одних, і я не знав більше ліку дням! Наплічник стрімко зменшувався в об'ємі. Я почав заощаджувати. Ноша ставала легшою, але тривога росла. Я не намагався мандрувати вночі, бо ця чорна дама заплющувала мені повіки. Я вже майже тужив за тим, щоб когось зустріти. І ось одного ранку — велика просіка, плато, на ньому кози й самотня корова. А неподалік — хатина. Перед нею стоїть маленька дівчинка, я бачу її здалеку. Вона біжить геть і повертається з жінкою. Я крокую до них. Неподалік на сонечку спить старий лінивий собака. Із гірського джерела жолобом стікає вода, наповнюючи перед хатою велику бочку й перетікаючи через вінця. Тепер я можу добре роздивитися жінку. Однією рукою вона обіймає дівчинку років дванадцяти. Я нахиляюся над жолобом, щоб напиться. П'ю повільно й довго, спостерігаючи за жінками, а вони за мною. І ось з хати виходить ще одна жінка. Я роблю спробу підійти ближче, і вона каже: «Ліпше, будьте обережніший, пес кусається». Це вона, очевидно, видавала бажане за дійсне, бо пес втомлено лежав, дримаючи й не зважаючи на мене. «Та ні, він же добрий і не кусає хороших людей». Кажучи це, я обережно наближався, надавши своєму обличчю якомога невиннішого й добродушнішого виразу. У відповідь жінки усміхнулися, й одна запитала: «Звідки це ви йдете?» «Дуже здалеку, — зітхнув я, — та це довга історія і на голодний шлунок її важко розказувати».

Одна з них зайшла в дім, винісши мені півбуханця хліба, який я жадібно ковтнув, запивши водою з бочки. «Ви не італієць», — сказала одна з жінок. «Ні, я росіянин, утік із німецького табору для полонених, але французи мені не вірять. Тому я мушу спробувати дістатися додому іншим шляхом. Удома мене чекає жінка, гарна, як ви, і троє чудових діточок, найстарша десь та-

ка, як ваша». І я сам повірив у те, що розказував, відчувши велику тугу за своїми трьома чудовими діточками й за дружиною, мій голос затнувся й сльози покотилися обличчям, і мені стало майже соромно, але я відчув, що це справило на них враження. «Марто, — мовила та, що принесла хліб, — запрошуй його в дім, я зроблю каву».

Невдовзі я сидів у затишній хаті за гарячою кавою й довідався, що в Росії відбулася революція і що Марта говорить хорватською — вона була біженкою із Фіуме; ми почали бесідувати російською, себто вона розмовляла хорватською, а я українською, і мені ставало все затишніше. Вона наповнила мій наплічник усім, що мала: сиром, хлібом, полентою, дала навіть кілька бляшанок консервів. Вона детально описала мені місцевість. Я був між Вальпелліні й Санкт Бернардом. Дякувати Богу, моє чуття не зрадило мені. Проводжаючи мене, Марта показала плай, який мені слід було перейти, щоб зійти в улоговину, яка праворуч від Санкт Бернарда виведе мене до Швейцарії.

Кілька годин ми вдвох ішли лісом, потім сіли на землю, і в нас обох було таке відчуття, ніби знаємося роки. Ми обійнялися, жартуючи, сміючись і цілуючись, немовби довго чекали один одного. І без благословення, без священника чи рабина ми одружилися в цьому густому високогірному лісі. Стали чоловіком і жінкою, сміялися й плакали від щастя. А потім поснули.

Коли я прокинувся, її, моєї коханої, уже не було. Мені стало сумно, але я знав, що я знову людина, знову чоловік.

І якщо життя мало б тут закінчитися, якщо б вони зараз знову схопили мене, то ця втеча все одно б виплатилась. Бо життя било в мені через край! Радість від цієї події переливалася через вінця. Я ще не звільнився, я ще був утікачем, але життя вже торкнулося мене всією своєю розкішшю, усім своїм багатством, усім своїм хмелем, і я купався у його водограї, зітканому зі сміху й сліз!

36. Обіцянка, якої я ніколи не порушу

У дорозі я був уже четвертий тиждень. Уже давно я вибрався з лісистої місцевости. Невдовзі перетнув скелястий хребет, потім знову зелене плато, де-не-де ще лежав сніг, і я піднімався все вище й вище у високогір'я. Марта детально пояснила мені, як іти, щоб не потрапити до рук прикордонного патруля, Bersaglieri. Ночі тепер були такі холодні, що від гострих пронизливих вітрів я завше мусив ховатися в печерах. Удень у цьому прозорому повітрі видавалося, що Монблан зовсім близько. Та й до сідловини Санкт Бернарда було палицею докинути. Я відпочивав, спав, їв залишки сиру і, обмившись джерельною водою, ішов далі, думаючи іноді, що ці гори теж ідуть, рухаються, як і я, лише заманюючи мене й водючи за носа. Аж доки одного дня я не побачив ущелину Санкт Бернарда, про яку говорила моя кохана. Я опинився на дикому зубчастому хребті, з якого міг роздивитися все: Монблан, Санкт Бернард, а позад себе Вальпелліні.

Але що це? Не лови гав! Зовсім низько над моєю головою кружляли орли! Велетенські птахи, кожен завбільшки із сити різдвяну гуску. Щоб прогнати їх, я з усіх сил зчинив галас, але цих сил було катма, бо і в шлунку, і в наплічнику гуляв вітер. У мене вже не було жодного кусника сухаря, жодного шматочка сиру. І це — від учорашнього ранку! Я був виснажений до краю і голодний. Такий голодний, що вже почав жувати траву й смоктати коріння. Але все це було гірке на смак, і я боявся отруїтися. Натрапивши на джерело, я випив стільки води, що через переповнений водою живіт мене подолали втома й меланхолія. Орли полетіли геть. Напевно, я занадто близько підійшов до гнізда, налякавши їх. Був полудень, бо сонце, яке так люблять оспівувати поети, стояло на небі в центрі світу, припікаючи так безжалісно й немилосердно, що хотілося сипати прокльонами, якби тільки на це ще були сили!

І ось раптом я побачив хатину! Боже святий, це було справжнє житло, знак людської присутности. Не-

гайно туди, подумав я; ні, це думав не я, за мене мислив і відчував мій голод. Це оселя, там, напевно, є люди, люди, прикордонники, Bersaglieri, вони чекають там, щоб схопити тебе й розстріляти! Але якщо ти підеш до них, сам видавши себе, то, перш ніж відправити тебе на той світ, вони дадуть їсти. Смерти тобі не уникнути. Але, перш ніж померти, ти ще раз відчуєш насолоду жування, радість ковтання! Боже милий, ще раз у твій шлунок потрапить щось вагоміше за воду! Померти, тисячу разів померти, я готовий померти сто тисяч разів за те, щоб раз поїсти. Отож униз, до хати! Перспектива їжі притягувала мене, штовхаючи до цієї небезпечної хати. Зморене тіло летіло, бігло, сунулось, повзло швидко, як тільки могло. Схил був такий стрімкий, що я мусив триматися середини гори, щоб раптом не звалитися в безодню.

Хата то зникала з поля зору, то з'являлася знову. Я мусив іти зигзагом. Високогір'я! Ти не можеш рухатися повітрям! Тебе, нікчемного черв'яка, земля змушує пристосовуватися до її законів. Давно перевалило за полудень, хату стало видно чіткіше, але відстані знову водили мене за носа! Я не здавався. Я зсувався, повз, ішов далі, але й сонце не стояло на місці. Невдовзі воно почало ховатися за горами. Нічна темрява ущільнювалася, згущувалася. На небі з'явилися перші зірки. Я напружив останні сили. Я майже біг. Мушу дійти до цієї хати! Ще одна скеля, ще один згин, ще один схил, ще один обхідний шлях, далі, далі! Уже стемніло. І ось протоптана стежка, слід, справжня дорога, закрут! Темна ніч, я стою перед хатою. Мені зовсім не страшно зустріти патруля. Я заходжу досередини.

Там сидить чернець, схожий на Фрідріха дер Кюне у ролі Домінго з «Дона Карлоса». Він сидить на дерев'яній лаві під стіною неподалік печі, а біля його ніг відпочиває коза. У них обох однакові сіро-зелені очі, якими вони байдуже дивляться на мене. «*Mangiare — їсти!*» — неввічливо вигукнув я. «*Si, si, signore, uno momento*», — кинувся він готувати. Навіть інтонація й плавні рухи —

усе, як у Кюне в ролі Домінго. Він приніс мені бляшану миску з молоком і шматок несвіжого хліба. Сухий хліб тріщав під моїми зубами. Кожен кусень тонував у слині, ложкою я черпав молоко. Їв жадібно, їжа падала стравоходом у порожній шлунок. Він ще раз наповнив миску, дав ще кусень хліба. Я не підводив очей. Немов голодний пес, я схилився над своїм їдлом, відчуваючи, як сили повертаються до мене, й помалу заспокоюючись. Перший розпачливий голод було вгамовано. Я майже засоромився і вперше підвів очі.

Чернець продовжував сидіти зі своєю козою, дивлячись перед себе. У вогні догорало останнє поліно. Я глянув на цього ченця-Кюне, відчувши недовіру й страх. Це не чернець, це перевдягнений гірський розбійник, майнула думка. Він жодного разу не подивився мені у вічі, він не хотів показати свого обличчя. Що він хоче зробити зі мною? Я втомлений, виснажений, у мене немає зброї. У нього ж, напевно, є зброя у сховку! Отака ситуація. Я думав, що опинився в найбільшій у своєму житті небезпеці! Вирішальна ніч! Я недовірливо запитав його про нічліг. Він показав мені якийсь хлів перед хатою, сінник. Тут я вперше сів. Він зі своєю козою залишився у хаті, а я сам надворі. «Надворі» в селі — це набагато далі, ніж у місті. Надворі серед поля — ще далі, ніж у селі, але тут особливо незатишно! Тут це «надворі» таке далеке й таке холодне, а ще й ці недосяжні зорі, що люто на тебе блимають! Як небезпечно, як загрозливо! До того ж я був смертельно втомлений. Але, гадав я, цей повільний Кюне, звісно ж, лише й чекає на те, щоб я заснув, а тоді прокрадеться з довгим гострим ножом у широкому рукаві, черкне мене по горлу, немов собаку, і я буду готовий, мертвий. Мертвий? Тепер, коли у мене знову є сили, коли я завтра міг би перейти кордон? Ні, з ножом він не прийде. Занадто багато роботи та й занадто небезпечно для нього. Я ж можу побачити, що він іде. Але із сокирою він спокійненько може підкрастися ззаду, цей Кюне, розтрощивши мій череп одним невидимим ударом! Та ні, одним ударом не вийде! Я ж, зрештою,

міцний. Ні, одним ударом йому мене не здолати! Я кинуся на нього, я ж можу боротися, я вхоплю його за шию, втру йому карк, розчавлю його, мов жабу! Я напну м'язи, зібравши всі сили. Незважаючи на жодні правила, я вхоплю його за горлянку, так-так, я зімкну руки в нього на горлі й щосили тиснутиму доти, поки він заніміє. Поки в нього повилазять очиці з орбіт, поки він почервоніє-посиніє, поки не закоцюбне без руху, поки віддасть Богові душу. Потім, так, потім я заховаю його в сні й наб'ю свій наплічник. У нього ще, напевно, є хліб, а може, й козячий сир. Усе це я згребу й подамся через цю сідловину Санкт Бернарда.

Але що це за криваво-рожеве світло! Що ж це таке? Велетенське полум'я здіймається з-за білих, покритих снігом вершин. Невже пожежа охопила цілий світ? Круглий сяючий диск! Сонце, сходить сонце! Світає, Господи, цілу ніч мені снилися вбивства?

Я поволеньки встаю. Навіть наплічника не зняв. Доброго ранку, сонце, тихо й засоромлено бурмочу я, ніби перепрошуючи, доброго ранку, Алексе, кажу я собі. Доброго ранку, Шайку, кажу я вже приязніше, звертаючись до себе так, як любив звертатися тато, коли хотів мене за щось похвалити. Як чудово, що цієї ночі я нікого не вбив і ніхто не вбив мене. Треба зазирнути до ченця. Може, у нього знайдеться щось попоїсти. Я ж можу розбудити його, цього Кюне, цього вкрадливого Домінго. Заходжу в хату. Двері широко відчинені, як і вчора уночі, коли я вийшов, не зачинивши їх. Він, старий, сидить на тому ж місці, що й учора вночі, а біля його ніг коза, але тепер у нього втомлений погляд. Він же теж не спав, думаю я, звісно ж, ні, тепер це для мене очевидно; немає сумніву: він думав, що я хочу його вбити. Цієї ночі наші з ним думки кружляли довкола вбивства. «*Buon giorno, signore, rosso mangiare?*» — запитав він і, не чекаючи відповіді, приніс мені в тій самій мисці молока й кавалок несвіжої поленти. Я запитав його про дорогу на Вальпелліні. Він показав мені її, я знав, що мені треба йти в протилежному напрямку.

Я не йшов і години, коли побачив корів, що паслися. Невдовзі в полі мого зору з'явився молодий парубок, і я попрямував до нього. Металевою пластиною він перегороджував штучний рівчак, яким стікала вода, що збиралася за загатою й текла навскоси лукою, напуваючи траву. Він трохи перечікував, знову загачуючи воду в іншому місці. Я дав йому цигарок, і ми закурили. Це був виснажений хлопець із хворобливими очима, у низько насунутій шапці, що прикривала обличчя. Ми неквапом курили, зовсім не дивлячись один на одного, ніби були давніми знайомими. Два останні тижні, від мого весілля у лісі, за винятком учорашнього шляху до хатини, я весь час піднімався, дряпаючись усе вище в ці гори. «*Quanto distanza la frontiera Svizzera?*» — запитав я свого товариша, який продовжував мирно курити. «*Questa frontiera*», — коротким порухом руки він показав на снігову вершину перед нами. Так, немовби я запитав: «Де тут дім пана Шульца?», а він показав рукою на будинок перед моїм носом. Це було так близько, що в моїй голові блискавкою майнуло: біжи, біжи ж хутчій, за десять-п'ятнадцять хвилин ти вже будеш там! Ні, ні, відповів я сам собі, ти ж уже знаєш, що таке відстані в горах. Хіба ж ти не помилився щойно вчора? Чи від обіду до пізньої ночі ти не біг до хатини, про яку думав, що до неї півгодини ходу? Повітря на цій висоті розріджене, воно спотворює відстані. Будь пильний!

Поки я так думаю, мій новий приятель виймає з води загату, ставлячи її трохи далі, щоб зволожити іншу частину луки, а потім знову сідає біля мене, тихо продовжуючи нашу розмову: «Учора тут перейшла ціла компанія. Бачиш он там маленьку хатину?» Ні, жодної хатини я не помітив. Вона вбудована у скелю, із такого ж сірого каменю. «Це п'ята й остання прикордонна вахта в ущелині». «В якій ущелині?» — спантеличено питаю я. «Глянь, — знову показує він на засніжену вершину, — це Бернард, кордон, а це п'ятий і останній постовий будиночок в ущелині Бернарда. Ми між четвертим і п'ятим. Четвертий пост десь позаду хати

самітника, від якого ти йдеш, а тут праворуч — їхнє управління». Управління, якого я досі не бачив, хоча воно й було перед моїм носом. «Праворуч у цьому останньому будиночку живуть три карабінери, які щоранку ходять сюди, до самітника напитися молока».

Він ще не закінчив говорити, як я побачив трьох солдатів у пелеринах, із перами на головних уборах, які зникали за поворотом біля скелі. «Он вони йдуть», — каже він, і я, мов за командою, помалу опускаю на землю наплічник, прямую до рівчака, виймаю з нього загату, знову забиваючи її в землю. Але не чекаю, поки трава набере води, а знову виймаю загату, забиваю її, й так безперестанку, методично, як колють дрова, так, ніби хочу поглибити рівчак. Тим часом мій приятель ховає мого наплічника за камінь. Карабінери наближаються, йдучи прямо на нас. Я вже чую, як вони говорять. Я не піднімаю очей, спокійно, без поспіху продовжуючи працювати. І ось вони вже так близько, що я чую їхні кроки, чую, як шурхотить рінь у них під ногами, чекаючи, що в будь-яку мить хтось покладе руку мені на плече. Ні, вони проходять далі! Навіть не зупиняються! Невдовзі вони зникають за поворотом. Якусь мить я крадькома дивлюся їм услід — вони йдуть геть! Тепер я з усіх сил забиваю загату в рівчак, залишаючи її там. Вода повільно тече у спраглу траву. Мій приятель бере наплічника й каже: «Іди за мною»; він веде мене схилом у хлів, який розташований десь за п'ятдесят кроків від нас і якого я досі теж не бачив. Він відводить мене на горище, кудись зникає, а повернувшись через кілька хвилин із відром свіжої води, шматком гарячої поленти й порізаним бруском сиру на дощечці, радить цілий день залишатися тут і виспатись. А вночі обіцяє розбудити мене й показати дорогу, якою можна перейти кордон.

Це був найдовший день у моєму житті! Я заснув лише далеко пополудні, а ввечері, разом із зорями, з'явився мій приятель, ще раз показавши і пояснивши мені дорогу. Через півгодини я був біля останньої хатини вартових, у якій світилося. Зігнувшись, я

повільно прокрався повз неї. А потім між камінням скель жорстовою я піднімався все вище й вище. І раптом опинився в снігу, у замерзлому твердому фірні, але все ще далеко від описаної сідловини, де мусив повернути праворуч.

Я йшов білою ковдрою, була північ, різкий, то холодний, то теплий вітер розтинав простір. Я тремтів від самоти. Зорі були виразні й холодні, деякі виглядали, мов малі зубчасті місяці. А ось і сідловина! Перейти й повернути праворуч! До біса стрімко сходити вниз. Тут я вже вибрався зі снігу. Під ногами мокра ринь! Я зсуваюся, сидячи на ній, але жорства у мене за спиною сунеться теж. Перекидаюся на живіт і задом відсуваюся праворуч. Жорства суне донизу навскіс, від її падіння відлунює відзвук. Він стає все гучнішим, немовби гримить грім. Добре, що я не заgrimів донизу разом із цією ринню, думаю собі. Невдовзі з'являються кущі й перші дерева, і я, повний хороших передчуттів, усе швидше спускаюся вниз.

Через кілька годин почало світати, ніч відступила. Я бачу невиразні привиди вдалині. Це люди, я чую, як вони розмовляють. На відстані десяти кроків від них я зупиняюся. Вони зупиняються теж. «*He, signore, quanto distanza la frontiera Svizzera?*» — запитую я. «*Questa la Svizzera*», — звучить у відповідь. Це ж Швейцарія! Це були швейцарські туристи. Від радості я аж пишу, сміючись і плачучи, підстрибуючи й танцюючи, плутано розповідаю їм про свою втечу з італійського полону. Швейцарці спокійно вітають мене, по-діловому пояснюючи, що з цього боку рідко переходять, бо під ногами багато розмоклого ґрунту з ринню, який часто зсувається — от, мовляв, якраз кілька годин тому вниз зсунулася лавина. Це був саме той мокрий горб, сидячи на якому, я почав зсуватися! Від якого я потім відкотився вбік, а він посунув долу сам. Туристи говорять, що мені треба близько двох годин, щоб дістатися до путівця, який веде ліворуч у Францію, а праворуч — до першого швейцарського містечка Орсієрс.

Я переспівав усі веселі пісні, які коли-небудь чув, на ходу складаючи нові й пританцьовуючи; я йшов, підстрибуючи на ходу. Я казав собі найкращі речі, які тільки може вигадати людина. Я вітав і хвалив сам себе! Шкодував лише, що не можу себе обійняти й розцілувати! Дві душі жили в моїх грудях. Одна завершила справу, а інша хвалила мене за це. Так я прибув в Орсієрс і, повернувши до першого-ліпшого заїзду, цілком сп'янів від канапки з кавою. Розповів про свою втечу літній жінці, яка мене обслуговувала. Це не справило на неї жодного враження, що мене абсолютно не збентежило. Невдовзі я був на маленькому вокзалі. Люди говорили французькою. Я заводив бесіду з незнайомими людьми, розповідаючи про свою втечу. Але мене мало хто розумів. Там була молода вчителька з Базеля. Вона говорила німецькою й була першою, хто виказав захват. І ось на сонному тихому вокзалі довкола мене зібрався гурт, а я голосно й дзвінко розповідав про свою втечу. Вчителька сказала, що купить мені квиток до Базеля. На це мене відвів убік невисокий пан з еспаньйокою й вусами і з сильним французьким акцентом сказав: «Не їдьте до Базеля. Вони там божевільні, патріоти Німеччини. Вони ще раз відправлять вас на фронт. Їдьте краще зі мною в Лозанну. Звідти поїдете до Женеві, перечекасте там, поки закінчиться війна, й не будете більше робити піф-паф». «Гаразд, але в мене немає так багато грошей, а пані хоче купити мені квитка до Базеля». «Я куплю вам квитка до Женеві», — і невисокий пан попрямував до каси. Так двоє вільних швейцарських громадян боролися за мою душу.

У Лозанні я вдруге добряче поспідав — тепер з моїм благодійником — і того ж дня пополудні був у Женеві. Одразу на вокзалі я звертався до людей, всім — хотіли вони слухати чи ні — розповідаючи про втечу. Раптом підкотився німецько-австрійський потяг із Сербії, в якому їхали інваліди для обміну. Невдовзі мене оточив гурт солдат, які прислухалися до моєї історії. Згодом вони розходилися по вагонах, передаючи історію далі, —

зусібч на мене сипалися вітання, мене кликали до себе. Біля кожного вагонного вікна збиралися роззяви, щоб глянути на мене. З'явився швейцарський жандарм і відвів мене до коменданта міста. «Хто ви?» «Я австрійський солдат». «Що ви тут робите?» Гаразд, тут я отримав нагоду розказати свою історію. Слухаючи її, комендант зателефонував до австрійського консульства.

З'явився молодий службовець і, поставивши мені кілька запитань, поручився за мене перед органом влади. Він перепросив мене за те, що консул не зміг прийти особисто, привів мене до найближчого готелю, де я ще раз розповів йому про свою втечу. У готелі він відрекомендував мене як австрійського офіцера (яким я зовсім не був). Хоча я й виглядав здоровим, але був геть обдертий і змучений. Мені дали гарну кімнату з ванною, і службовець пояснив, що я гість австрійської місії. Тобто вони платили за мене, а я розповідав у готелі історію своєї втечі.

На самоті у своїй кімнаті я пробув недовго, аж ось невисока покоївка з очима, схожими на вишні, принесла рушники. Оразу, як тільки вона зайшла, я хотів розповісти їй про свою втечу, але вона перебила мене словами: «У вас є носові хустинки?» «Ні, немає». «Отож, — мовила дівчина із зацікавленим поглядом схожих на вишні очей, — коли ви викупаетесь і прийдете вниз, я принесу вам хустинки. Тоді й розкажете мені свою гарну історію. А зараз я саме поспішаю». Я швидко викупався і в лахмітті, з бородою, з порожнісіньким шлунком, але в чудовому настрої спустився в їдальню. Дами й панове сиділи за столами у вечірніх туалетах і вже знали історію моєї втечі. Прийшов старший кельнер. Втеча й голод додавали блиску моїм очам і, провівши пальцем першою сторінкою меню, я сказав: «Спочатку цю сторінку!» Там були ікра, устриці й краще, що мав готель. До цього я замовив шампанське «Mumm Dry», одразу дві пляшки, щоб одну випити тут, а іншу взяти з собою у номер. Кельнер саяв від захоплення. Такого голодного гостя він ще не обслуговував. Люди з-за сусідніх столів, хоч і були ду-

же чинні, привітно всміхалися мені. Але я вже думав про обіцяні носовички й, ухопивши пляшку шампанського, поквапом пішов у свою кімнату.

Чекати довелося недовго. Положливо, вагаючись, увійшло дівча із очима, мов вишні, принісши малу носову хустинку. Я налив дві склянки шампанського й розповів їй про війну, полон, про Італію, про втечу. Увесь час вона перебивала мене, питаючи, чи ж Італія не прекрасна країна. Так, справді прекрасна! І Боже праведний, як сплелися наші серця! У кімнаті давно потемніло, а ми цілу ніч співали один одному вічну пісню кохання.

Уранці, коли настала пора прощатися, покидаючи мене, вона мовила лише: «Прошу тебе, чужинцю, зараз ти мусиш мені дещо пообіцяти». Її очі наповнилися сльозами прощання. «Звісно, мої любі очі-вишні! Я не лише пообіцяю, але й дотримаю обіцянку!» Я подумав, що вона хоче, аби я одружився з нею й одразу ж забрав із собою — я був на все ладен і до всього готовий, лише щоб вона не плакала. Дивлячись перед собою, вона повільно, затинаючись, мовила: «Знаєте, ви чужий солдат, а я італійка, двоє моїх братів на цій війні. Будьте такий ласкавий, не стріляйте в них! Ти ж мене любиш?» — несподівано запитала вона. Трохи затнувшись, я обійняв її. «Якщо ти мене кохаєш, ти мусиш пообіцяти мені, що більше не вистрелиш у жодного італійського солдата, в жодного італійця!»

Відчуваючи сором і клубок у горлі, я пообіцяв це дівчині з очима, мов вишні, і хай мені допоможе Господь, бо я хочу дотримуватися своєї обіцянки вічно!

37. Привіт тобі, Вітчизно

Наступного дня був прийом в австрійського консула — молодого пана, що викликав довіру і мав доглянуту бороду. Старші пани, чиїсь молоді протеже, дами, для яких чаювання стало професією, — усі захоплювалися історією моєї втечі, хвалячи мій патріотич-

ний вчинок. Тут мені вперше стало ясно, що патріотизм не був причиною моєї втечі. Ніколи не думав про те, щоб, утікши з полону, стати патріотом чи героєм. Я втік із туги за свободою, але навіть це слово вже заяложено. Я втік з туги за театральною грою! Я втік через сексуальну скруту або з цікавості, щоб переконатися, що втеча можлива. Але головним чином я втік через азарт, втік тому, що це видавалося неможливим. Але точно не з тих мотивів, які приписує мені це товариство.

Того ж дня пополудні консул узяв мене з собою на свою приватну віллу, пояснивши, що за воєнними правилами, згідно з міжнародним правом, я повинен бути інтернований у Швейцарії. Мовляв, він не може послати мене додому, але мої розповіді мають величезну вагу, і він по-дружньому радить мені ще сьогодні вночі проникнути в потяг інвалідів, щоб удома повідомити все, що я бачив і чув у полоні — на робочих місцях і впродовж втечі. «Гаразд, пане консуле, — сказав я Доглянутій Бороді без усякої дипломатії, — але я власними силами поклав край цій війні й не відчуваю жодного бажання починати її спочатку. Я хочу знову бути вільним і грати в театрі!» «Будете грати, — дипломатично сказав Білява Борода, — але тут вас би все одно інтернували, і таким чином ви б знову стали полоненим, а я дам вам листа, в якому йтиметься про те, що ви маєте право відразу звільнитися з армії». Гаразд, подумав я, лише б знову не опинитися в полоні.

Ще того ж вечора я проник у потяг інвалідів, а наступного ранку ми були в прикордонному австрійському містечку Фрайберг у Форальбергу. Добридень, вітчизно!

Там їх, інвалідів, вивантажили з потяга. У вокзальній ресторації їм влаштували прийом. Так додому відсилали залишки, тих, що випали з гри. Деяких принесли в їдальню на ношах, тут були молоді хлопці без ніг або без рук, дехто на пристосованих милицях, дехто з пов'язкою на оці або в чорних окулярах з кульга-

вим поводитим. Комітетські тітки й професіоналки від милосердя урочисто виголошували свої брехливі вітання від імени вітчизни. Старий пан у старомодному генеральському однострої весь трясся й виглядав, немов коваль, який для бал-маскараду переодягнувся в генерала — по ньому було видно, що він уже не менше тридцяти років проїдає свою пенсію в якійсь дірі, — і цей карикатурний генерал прийняв потяг із рештками, і його вигляд ідеально пасував до цих нещасних, до цих людських уламків — результату праці дипломатів і розпалювачів війни нашого століття.

До всього цей пан був ще й глухий, як пень, тому про своє прибуття я мусив кричати йому прямо у вухо. Я передав йому листа від женецького консула, де йшлося про моє звільнення з армії, і хотів одразу їхати додому. Він прочитав листа і, заперечливо похитавши головою, хворобливим плаксивим голосом, що звучав як сердите каркання, — бо генерал намагався надати йому військової енергійності — сказав: «Відколи це цивільні мають право давати розпорядження нам, військовим?» Він передав листа ад'ютантові з ідіотською посмішкою і звелів видати мені квиток до мого запасного батальйону. «Привіт, привіт тобі, вітчизно!» У вокзальному ресторані відбувся банкет — подали рідкий суп із солодкавим від плісняви хлібом. Злиденне їдло на тлі помпезних вітальних промов бургомістра, генерала й священника.

Отож через Відень я поїхав у Силезію до своєї частини. Солдати в потязі обговорювали гешефти й були навантажені наплічниками. Невдовзі я довідався, що Відень голодує, а солдати спекулюють продуктами, заробляючи гроші. Оскільки на моєму квиткові не було вказано, коли я повинен прибути до свого запасного батальйону, то, приставши до одного такого гурту, я поїхав на окуповану територію, в Люблін, де мене навантажили двома наплічниками з салом, які я доправив до Відня. У Відні я одразу пішов до театру, пограти. У невеличкому театрі грали віршовану п'єсу Гольдоні

«Мірандоліна», а оскільки головний комік якраз захворів, мені дали цю роль, і ще того ж самого вечора я мусив його підмінити. За годину до вистави призначили генеральну репетицію, але жоден актор не з'явився. Коли згодом почалася вистава і, вийшовши на сцену, я побачив багато чужих облич, то затнувся одразу, на першому ж реченні. Віденські колеги висміяли мене при відкритій сцені, а публіка сміялася з ними — мені потемніло в очах, усе скидалося на кошмар, я втік звідти й був радий, що у мене є ще запасний батальйон і я можу уникнути цих віденських колег.

Прибувши туди, я став маленькою сенсацією. Мене особисто привітав полковник, зацікавився й командир батальйону. Зрештою, я був єдиним солдатом нашого полку, якщо не єдиним солдатом цілої австрійської армії, який дав драла з полону. Наступного дня я повинен був з'явитись до полковникового ад'ютанта, гауптмана Вігеля. Вігель повідомив, що мій польовий командир, гауптман Черний, служить у запасному батальйоні, й наступного ранку я повинен прибути в його роту для рапорту. А на сьогоднішній вечір полковник, мовляв, запрошує мене на офіцерську вечірку, де після вечері я розповім про полон і втечу. Там я зустрів товаришів — тепер лейтенантів і старших лейтенантів з відзнаками, — які були зі мною у відділенні однорічників; деякі вже загинули, а інші залишилися в полоні. Після їжі подали мокку й коньяк, горілку й пиво, і я почав розповідати. Я був збуджений від алкоголю й прийому і без будь-яких застережень, без дипломатії й обережності говорив про те, як потрапив у полон, про табірне життя, про тертя в таборі між різними національностями, а ще про чехів. Черний незадоволено покашлював, поспіхом пив і сердито скоса позирав на мене. Погляд його малих гострих очей пронизував мене, як і тоді на фронті. В армії була відома чеська позиція, але про це мовчали. Я ж дозволив собі говорити. Говорив цілком відкрито. Витримував лютий загрозливий погляд Черного. Достоту так він виглядав тоді, коли змусив мене, хворого, в гарячці випрями-

ти руку в положенні «струнко», від чого у мене під пахвою лопнув чиряк. Я розповідав, як чеські офіцери — ті ж самі, що до полону вимагали від нас суворої дисципліни, діймаючи нас, — після взяття в полон побраталися з офіцерами італійськими. Хоча я й знав, що боротьба чеського народу справедлива, але тут я мав особисті порахунки зі своїм командиром, своїм мучителем, який ні з того ні з сього принижував мене, погрожуючи розстрілом. Мої слова, мов ляпаса, ляскали по червоному від незадоволення й алкоголю обличчі, кожна фраза — ляпас. Потім я почав говорити про втечу. Особистий мотив помсти відпав, стало весело, і я мав великий успіх. Усі вітали мене, випиваючи, ми сиділи до ранку.

Об одинадцятій я стояв перед Черним, офіційно доповідаючи йому про свою втечу, щоб він представив мене до нагороди. Не дослухавши до кінця, старий кат вибухнув лайкою: «Що? Ви втекли з полону? Це ви можете розказувати своїй жидівській бабці! Ви дезертир! Ви, хитрий жиде, гендлярє, ви переховувалися, а тепер ще й хочете, щоб вас за це декорували орденом! Ви ще й відзнаку за це хочете? Гівно ви отримаєте, поки я гауптман!» Але тепер я його зовсім не боявся й кричав ще голосніше, ніж він: «Пане гауптмане, ви кажете неправду! Ви не маєте ніякого права лаяти мене й ображати мій народ!» «Закрийте рота, закрийте рота, нахабний комедіанте, бо я пристрелю вас, мов собаку!» Тепер мені було наплювати на його погрози, і я верещав на нього так, що позбігалися цивільні сусіди. «Стріляйте, пане гауптман, стріляйте ж!» Я був готовий кинутися на нього, якщо він поворухнеться, щоб відкрити кобуру. Але він цього не зробив. Він зрозумів серйозність ситуації. «Ви ще тисячу разів подумаєте, перш ніж вистрелити, пане гауптман!» «Черговий капрале, відвести цього злочинця! Відвести й тримати під замком, поки не посиніє!» — його голос істерично зривався. Люди, що зібралися довкола нас, симпатизували мені, на їхніх очах мене відвели у в'язницю. «Привіт, привіт тобі, вітчизно!»

Лише тепер я збагнув, що моя втеча була великою дурницею. Я ризикував своїм життям, щоб вибратися з ворожої країни й щоб у рідній мене за це ув'язнили. Я вив від люті й, попросивши поштового паперу, на десяти сторінках написав листа у воєнне міністерство. У своєму гніві я писав від серця. Писав, не дотримуючись адміністративного порядку й офіційного стилю, писав від повноти своєї злости й обурення. Почав я так: «Шановний пане військовий міністре!» — ніби хотів поскаржитися знайомому старшому панові на несправедливість, про яку тепер довідався. Я писав так, немовби звертався до торговця, який замість хорошого товару продав мені халтуру, чи до продавця риби, який обманув мене, підсунувши гнилого смердючого карпа. Свій вітчизні я скаржився на неї саму. Розповів про те, як Черний поведився на фронті, про офіцерів, які, потрапивши в італійський полон, побраталися з італійцями, а до того вимагали від нас суворої дисципліни, тероризуючи нас. Я розповів про життя в таборі, про втечу, про листа, якого мені дав консул у Швейцарії, про старезного генерала, який у мене цього листа забрав, і нарешті про те, як мене прийняв Черний, про його погрози розстріляти мене. Останнє речення звучало так: «Усе це, пане міністре, я пишу Вам із в'язниці й питаю Вас, чи в мене як громадянина є лише обов'язок помирати за вітчизну і немає жодних прав?» Підписався я повним іменем, вказавши полк і роту. Наступного дня мене випустили з-під арешту і я відіслав свого грубого листа, заадресувавши його панові військовому міністрові, Відень. У батальйоні я не скаржився. Чорного я більше не бачив, бо служив у іншій роті.

Життя в запасному батальйоні цілком змінилося. Була вже зима 1917 року. Харчування стало ще гіршим, дисципліна ослабла. Старші офіцери запасу втомилися, молодші ще гордо носили на грудях ордени, що більше не справляли враження. З Росії пробивалися звістки: царя скинуто, революція, сепаратизм. У розмовах між собою наші українські чоловіки починали філософува-

ти. Відчувалося, що австрійська споруда може завалитися. Відкрито про це не говорилося, бо цілковите падіння годі було собі уявити, але те, що війну програєно, усі розуміли. Небезпека висіла в повітрі, й люди просто хотіли додому. Тепер війна видавалася їм ще більш позбавленою сенсу, ніж на початку. Хотілося додому, далі жити природним життям. Вони хотіли працювати у своїх ремісничих майстернях, обробляти землю, сіяти й збирати врожаї, спати зі своїми жінками й зачинати дітей, а в неділю сидіти із сусідами в шинках, п'ючи горілку, курячи люльку й провадячи бесіди. Та й мешканці цих місць були для них чужими, ворожими, а до того ж ця бестія-фельдфебель, ці юні чепуруни, щойно з гімназії, перевдягнуті в кадетів і лейтенантів, ці вічні знуцання, ця муштра й паскудна їжа. Відчуження між нашим українським полком і тамтешнім австрійським населенням переросло в ненависть. Уночі голодні солдати нишком покидали своє житло й крали, що могли. Населення скаржилося комендантові, вночі посиляли патрулів перевіряти квартири, але це нічого не давало. Люди акуратно зникали зі своїх ліжок. На постелі вони клали різні предмети, прикриваючи їх так, що патрулі, здійснюючи перевірку, завше думали, ніби людина міцно спить. Вони воліли так думати! Тим часом у непривітного населення кралось останню картоплю, останній четверик зерна, останніх курей або якісь предмети, які потім в сусідньому селі продавалися. Солдати збували і власні шинелі, намети, черевики — лише б роздобути трохи їжі.

Пам'ятаю, як однієї ночі я мав з кимось патрулювання і в полі біля села ми запримітили багаття. Підійшовши, я побачив солдатів із мого взводу, які варили щось у великій виварці. Вони зовсім не збентежились. Один помішував палицею у виварці, де плавали дві вгодовані крадені гуски, і нахабно, але по-товариському вони запросили до столу й нас двох — так близько третьої ночі ми чудово поснідали: гарячі варені гуси з хлібом і пивом. Коли я вранці прийшов на рапорт, староста

сусіднього села вже чекав зі скаргою до гауптмана про те, що вночі у нього було викрадено двох найжирніших гусок. Так, вони були справді ситенькі! Але я, як унтер-офіцер, що ніс службу, молодцювато відрапортував, що вночі я згідно з приписами перевіряв квартири — усі були на місцях. Щоправда, я, мовляв, бачив підозрілих цивільних, які вешталися довкола й яких я прийняв за місцевих — тут я ще й детально описав їх, цих злодюг! Мій гауптман уже знав, що я брешу, але був радий, що даю йому можливість висварити старосту сусіднього села, який через якихось цивільних мерзотників звинувачує його роту, його чесних солдатів! Незважаючи на всі знущання, що мали місце в армії, між начальством і підлеглими все ж існувала певна солідарність проти «цивільної нечисти».

Через кілька місяців сталася катастрофа. Мене викликали на рапорт, повідомивши, що мене звинувачено у тяжкому злочині. Буцімто я в неофіційному листі до військового міністерства звів наклеп на гауптмана Черного! Тут була товста справа з листом, який я послав військовому міністрові із в'язниці і який кружляв по інстанціях: з військового міністерства — в дивізію, з дивізії — в полк, з полку — в батальйон, з батальйону — в мою роту. Кожна інстанція ще щось дописувала, і ось чорним по білому значилося, що внаслідок цього дисциплінарного порушення я вважаюся політично неблагонадійним, не маю права перебувати в строю й постанову перед судом, щоб відбутися покарання за свій злочин. Одного дня мені прийшов наказ з'явитися до військового суду в Моравській Оставі. Спочатку я прибув туди до судового службовця в чині старшого лейтенанта. Це був чоловік, який виглядав геть не по-військовому: однострій висів на ньому, погляд був трохи меланхолійним, а зовсім цивільна голова — сивою. До того ж на його столі стояв календар із жирним написом: «Чоловіче, не нервуй, і це минеться!» Він сказав, що ознайомився з моєю справою й повинен звернути мою увагу на те, що мені треба вимагати захисника. У цивільно-

му житті він був адвокатом, говорив напівофіційно, напівприватно, даючи мені поради. «Слухай, — сказав він, — твоя справа не така вже й безнадійна. По-перше, ти актор і маєш певне право мати норів. По-друге, твоя втеча з полону — великий плюс, і якщо ти ще й забезпечиш собі захисника, він тебе витягне!» Він кивнув на гасло на столі: «Чоловіче, не нервуй, і це минеться!» І по-товариському усміхнувся мені. Подякувавши за пораду, я мовив: «Не хочу захисника. В шанцях я стріляв сам, сам утік з полону і сам зможу захиститись перед судом на своїй батьківщині». «Чудово, — усміхнувся військовий з цивільною головою, — якраз у цьому дусі ти й повинен говорити, і я не сумніваюся, що успіх тобі забезпечено». У день першого засідання з акторською наснагою я виголосив промову, в яку доречно ввів історію втечі. Суддя й обвинувач слухали з цікавістю, й це приносило мені задоволення, мов у театрі! Мені здавалося, що я граю головну роль — у житті! Коли все закінчилося, мене відіслали назад у мою військову частину. Моя промова знову пішла по інстанціях з метою перевірки. Через багато тижнів мене викликали знов, і повторився той самий театр.

А потім наш запасний батальйон було перекинуто в його рідне місто, в Коломию, у Східну Галичину. Тепер вона була вщент зруйнована війною. Армії змінювали одна одну, земля лежала сплюндрована, частина чоловіків загинула, частина опинилася в полоні, частина покалічилась. Населення було озлоблене, дисципліна в армії послабилася. Усі знали, що війну програно і вона от-от закінчиться. Мій старший брат із сім'єю мешкав тепер у Коломиї. З нашого рідного села Вербівці він утік від росіян, і хоча австрійці давно повернулися, він у село не поїхав, бо його хата й садиба були сплюндровані. Царська армія навчила мешканців Галичини влаштовувати погроми. Особливо у малих містечках і селах, напившись, люди пљондрували й руйнували сврейські домівки. Та, не зважаючи на це, мій брат відчував ностальгію й попросив мене поїхати з ним до-

дому, подивитися, чи не міг би він влаштуватися там ще раз. Я взяв відпустку і свій гвер, і ми поїхали у село Вербівці, де народилися. Дорога в село вела з горба, вона була не мощена, покрита великими й малими ямами, і вози, що з'їжджали вниз, підкидало й трясло так, що за цим торохтінням люди завше впізнавали і воза, і його власника, неквапом виходячи з хат, щоб привітатися, побазікати й із перших уст послухати міські новини. Таким був давній звичай у селі Вербівці. Але зараз, коли гуркіт воза сповіщав селу про наш приїзд, не тільки ніхто не вийшов нам назустріч, але й ті, що випадково стояли на подвір'ях, мовчки ховалися до своїх хат! А коли ми під'їхали до нашого будиночка, в якому всі народилися і який збудував мій тато, виявилось, що він мертвий. Для нас це було, немов бачити близьке любе створіння, що лежить на землі заціпеніле й мертво. Румовище, на якому залишилася стояти лише одна стіна з вибитими вікнами. Солом'яний дах криво оперся на цю стіну, а довкола валялися поламані двері, лави й столи, розкидані горшки, поміж якими — численні сторінки, повиривані зі святих книг, які найстарший брат успадкував від нашого тата, а тато від свого батька, а той від нашого прадіда. Усе вже позаростало бур'янами й кропивою. Ні, ніхто не вийшов нам назустріч, і ми, мов спаралізовані, сиділи на своєму возі перед оскверненою материзною, де ми з'явилися на світ. Дім, де ми лепетали свої перші слова, був тепер онімілим мерцем.

Старий Федорків, сусід, друг нашого тата, неквапом, вагаючись підійшов до нас. Спочатку він приязно поплескав гнідого, що, впізнавши його, ввічливо форкнув. Потім чоловік оперся на воза і, поставивши ногу на переднє колесо, мовчав, ніби допомагаючи нам у мовчанні. Невдовзі він повільно підвів свою сиву голову й, витерши широкою долонею немов видублене обличчя й добродушні вологі очі, пробурмотів, ніби продовжуючи те, про що мовчав: «За твій хліб, за твою сіль, за твою доброту вони заподіяли тобі оце». І ков-

таючи клубок у горлі, затинаючись, мій брат мовив: «Якби вони її хоча б спалили! Але ж ні, вони розтягали її по шматках, ніби живій людині з тіла повиривали кістки». Лише тепер старий Федорків узяв руку мого брата й сказав: «О, Шахне Ебер, мені соромно, соромно за цих людей! Тепер вони й самі соромляться, а тому й не наважуються привітатися з тобою. Але знаєш, це була якась бісівська ніч. Козаки прийшли вже п'яні зі збродом з інших сіл і містечок, підняли село на ноги і, прив'язавши шинкаря до його власного ліжка, викотили на майдан усі бочки з горілкою, медом, пивом і хлистали, мов звірі. Навіть жінки і діти були такі п'яні, що потім днями відлежувались хворі. І в цім очманінні вони порозтягали все. Позникали двері, стіни, скрині, столи, лави. Коли через кілька днів вони прийшли до тями, їм стало соромно за свої гріхи, й вони все поприносили назад. Бо збагнувши, що натворили, злякалися, що будуть прокляті за свій учинок».

Наймолодший син, Микола, мій молочний брат, який служив у тому ж полку, що і я, і теж мав відпустку, підійшов до нас. Ми поговорили, і вони запросили нас до хати. Йдучи подвір'ям, ми побачили купу дощок та балок, і старий Федорків сказав: «Бачиш, мої сини, на жаль, теж брали в цьому участь, але тепер вони збирають матеріал, хочуть допомогти тобі знову будуватися». Нам назустріч вийшов найстарший син Андрій, на голові якого вже теж було сиве волосся, і сказав із сумним гумором: «Чуєш, Шахне Ебере, ми ж вирости разом, ми ж завше були, мов Яків і Ісав, іноді обманювали й лупцювали один одного, але були братами. Але оце — це вже занадто! Чому ти втік?» У хаті він одразу відкоркував пляшку горілки, порозливавши її. Стара Юзиха поставила на стіл сметану й велику макітру з варениками, начиненими гречкою й картоплею. Для мого брата вона зварила яйця натвердо. Сходилися сусіди. Сидячи за великим столом, усі їли, пили й курили, і Андрій знову сказав: «Шахне Ебере, зруйнована хата, немов рана на серці села. Ми допо-

можемо тобі все відбудувати». Невдовзі хата була повнісінька, й ніхто не говорив більше про прикру подію, тепер усі рахували, скільки лишилося дощок і балок, питаючи брата, чи новий дах він хотів би покривати гонтою, чи черепицею. «Ні, ні, — відповів він, — я краще покрию соломою, як будував мій тато». Старий Федорків зрадів цьому: «Я так і знав. Шахне Ебер православний, наш. Він не робитиме так, як пани й міщухи. Він хоче, щоб дах у нього був точно такий, як у його батька — хай земля йому буде пухом — і це добре!» Сільський староста Василь Богач згодом сказав: «Андрій добре зробив, що взяв собі землю Шахне Ебера. Він, хитрун, просто був переконаний, що Шахне Ебер повернеться». Андрій вигукнув, сміючись: «Гей, ти, брате зі Святого письма, я мало не забув, восени мусиш допомогти мені зібрати врожай, щоб повернути собі насіння. Але цей рік буде добрий, урожай матимемо гарний!» За якийсь час люди порозходилися по домівках. Ми з братом, з Миколою й Андрієм спали в сіннику, ще довго все обговорюючи. Наступного ранку ми вийшли в поле, напівзріла пшениця стояла, мов велетенська жовто-зелена щітка, і Андрій сказав: «Бачиш, земля не питає, для кого дає хліб — для євреїв чи для християн. Хто її обробить, того вона й обдарує». Ми з Миколою засміялися. «Ці два ще довго будуть вести мудрі бесіди, як наші старі», — зауважив Микола. «Ми ж уже сиві, — з усмішкою відповів мій брат, — треба ж колись почати». Потому ми поїхали до Коломиї. У великий віз Андрій запряг двійко найкращих своїх коней. Микола поїхав з нами, ми повантажили все братове добро на два вози й ще того ж самого дня Шахне Ебер із дружиною й дітьми повернулися у наше рідне село Вербівці.

Привіт, привіт тобі, вітчизно!

38. Людина — не дерево

Було літс 1918 року. Ще до повного розгрому австрійської армії солдати почали йти «у відпустки», з яких вони поверталися або надто пізно, або не поверталися взагалі. Втомлені офіцери запасу, що тужили за домом, більше цим надто не переймалися. Коли австрійське безладдя досягло апогею, одного дня прозвучало щось, що вже нікого не здивувало: «Це кінець».

Людям звеліли ще раз зібратися в казармах, з'явився полковник, хотів виголосити промову, але, трохи спантелечений ситуацією, попросив зробити це гауптмана Вігеля, свого ад'ютанта, якого любили усі в батальйоні. Вігель кинув кілька гірких дотепів і відіслав людеі додому. Це було схоже на похорон, який несподівано видався смішним. Лише фельдфебелі зблідли й виглядали дуже нещасливими. Вони втратили свою вислугу, а ще боялися людеі, з яких раніше знущалися. Хто вмів писати, сидів тепер у канцелярії, виписуючи перепустки. Ще чіплялися за порядок, але печатки вже лежали де попало, так що ними міг скористатися кожен. Повільно, зі змішаними почуттями всі розходилися. Частина солдатів ще залишилася в казармах, доідаючи рештки запасів із комор і кухонь.

Увага всіх була прикута до собаки батальйонної кухні, якого кликали «Чоловіком». Це був середній за розміром пес невизначеної породи, який 1914 року пішов із нашим батальйоном на війну, розділивши долю військової частини. Чоловік на чотирьох лапах здійснив з нами похід через засніжені Карпати, з нами опинився під палючим сонцем Італії, аж поки не отримав поранення в передню лапу. Відтоді він кульгав. Наприкінці наш Чоловік тримався поближче до кухні, роздобрівши від хорошого й малорухливого життя. Кілька разів надходив наказ пристрелити пса, але люди завше ховали його, рапортуючи, що наказ виконано. Оскільки тепер усе розпалося і не знайшлося нікого, хто б хотів узяти собаку із собою, люди вирішили

подарувати йому кулю милосердя, щоб він, фронтовий каліка, уник повільного здихання. Отож одного ранку в неділю люди, що ще залишалися, зібравшись разом, пішли спочатку в поле й викопали для Чоловіка могилу, потім покликали його, разом проводжаючи живого у вічний спокій. Його найкращий друг, повар, узяв із собою рушницю, і наш чотириногий фронтовий товариш, здається, усе збагнув, бо цілу дорогу гавкав і скавулів. Повар звелів йому сісти в могилу і, добре прицілившись, вистрелив. Чоловік ще раз скавульнув — це було, мовби він сказав «мамо» своєю собачою мовою — ще звівся на задні лапи, великий, як справжня людина, і впав; його тіло ще кілька разів смикнулось, і ось він, наш фронтовий товариш пес Чоловік, із заплющеними очима лежав у могилі. Ми закидали яму, хтось приніс дерев'яну табличку з написом: «Тут спочиває пес Чоловік цісарсько-королівського 24-го піхотного полку. Хай земля йому буде пухом».

Швидко пороз'їжджатися додому офіцерам і команді не вдалося — вузлова станція Коломия була тепер у заторі. Сюди прибували потяги зі Сходу й Заходу. Солдати з розгромлених армій і полонені висіли на вагонах, мов виноградні грона. Скупчившись, вони стояли у відкритих вагонах і, притиснувшись один до одного, сиділи на дахах. Щодня треба було хоронити мертвих солдатів, про яких ніхто не знав, хто вони. Місто було переповнене чужими військовими частинами, які почали плюндрування. Невдовзі поширилась чутка, що відділення бандитського генерала Врангеля влаштовують в околицях погроми. Ми організували самооборону, затримавшись у місті, де раптом не виявилось влади, яка б навела порядок. Магістрат ще функціонував, польські службовці хотіли організувати польську владу, але більшість населення становили українці і євреї. У Коломії стало спекотно! Щодня відбувалося багато зборів. Поляки, українці, євреї, старі й молоді політики говорили навперебій, дискутували в церквах і синагогах, у кінозалах — усі хотіли одного: роботи й хліба!

Але якраз цього в Коломиї було катма! Доходили дикі чутки про російську революцію й громадянську війну, ми чули, що навіть в Угорщині й Німеччині неспокійно.

Я ходив на різні збори, невдовзі опинившись у гуртку, що хотів налагодити зв'язок із Росією або Угорщиною, але все було ризиковано й непевно. Найбільший ораторський успіх мав молодий чоловік у чорній сорочці, з білявою бородою. Це був вічний студент з довгим волоссям і тонкими ображеними дитячими устами. Одного разу в переповненому кінозалі він говорив перед публікою, що складалася з роззброєних солдатів і вбогого населення. Зал був розрахований на п'ять-шість сотень людей, але зараз тут набилося близько двох тисяч. Говорив він натхненно, з почуттям, вживаючи багато гарних іншомовних слів, і так переконав людей, що міг робити зі зборами, що заманеться. Він намалював нам світле майбутнє в чудовому світі, а кульмінація його промови звучала приблизно так: «Настав час, коли бідні нарешті можуть вийти на світло із брудних завулків! Тепер убогі житимуть у гарних кварталах, а їхні діти повинні колись скуштувати білого хліба з маслом. Багаті достатньо довго спали у своїх гарних ліжках! Тепер усе повинно бути навпаки!» Збори загаласували й заплескали від захвату, а широкоплечий сліпий на одне око вантажник вигукнув своїм сердитим басом: «Це добре, те, що сказав цей чоловік — чудово, а зараз, люди, ходімо переселятися! Навіщо чекати? Негайно переселяймо вбогих у панські будинки! Хай багаті трохи поживуть у завулках, а далі побачимо!» Шляхетний промовець із доглянутою бородою зблід, мов крейда. Він не на жарт перелякався й почав утихомирювати публіку: «Ні, ні, ні, я не це мав на увазі!» Люди галасували, перекикуючи один одного, а голова зборів безперестанку калатав у дзвіночок. У цьому гармидері годі було щось зрозуміти. Нарешті знову залунав голос Шляхетної Бороди: «Товариші! Друзі! — волав він, закликаючи до спокою. — Спочатку слід організуватися, треба мати директиви! І такти-

ку!» Він вигукував усілякі іншомовні слова, які, проте, не доходили до публіки, бо його знову перебив вантажник з густим басом: «Звідки взяти? Це ж коштує грошей!» І знову здійнялася буча. «У нас нема грошей, а ті, в кого є, не дають!» Інші галасували: «Що це таке взагалі? Де це можна купити?» «Купити! — істерично лементувала якась жінка. — Купити! Чи не краще за ті гроші купити муки, яєць або молока!» «Та ті гроші більше нічого не варті!» — гукав інший голос, а ще хтось тут же заверещав: «Та хто з тих, які щось мають, захоче зараз продавати це за малі гроші?»

Збори вирували, мов стиглий лан під час бурі. Раптом я відчув себе часткою цього хвилювання, мене підхопило з місця, і от я вже стояв на стільці, галасував разом зі всіма, кричав, перекрикуючи гармидер. Галас не вщухав, хтось закликав до спокою, усі повернулися до мене, увага зборів зосередилась на мені, і я почав говорити про війну, полон, про Людовіко Мерло, про дружбу, про тих, хто повернувся додому, і тих, хто не повернувся, про пса Чоловіка, якого ми застрелили, а поміж тим я декламував монолог Шейлока: «Коли ви раните нас, хіба ми не спливаємо кров'ю?» Я говорив про все й ні про що, не знаючи, що говоритиму далі, але було так щемко, я говорив, горланив, не в змозі зупинитись, думаючи про завершення, про кінець вистави, про завісу! І, згадавши про погроми, я раптом заволав: «Хто не хоче, щоб його слабку, обтяжену турботами матір убили бандити Врангеля, той повинен вступати в самооборону! Хто не хоче, щоб убивці за коси волочили вулицею його юну сестру, той повинен вступати в самооборону!» Почалася буря. Здійнявся крик, ті, що стояли довкола, підняли мене в повітря, збори зійшли нанівець, мене оточили обличчя, яких я ніколи не бачив, і повели додому до однієї жінки Гізели Герман.

У кімнаті було повно людей, серед яких одноокий вантажник. Він усе ще був лютий на бородатого промовця, якого назвав пустомелею. Адже переселення бідноти у панські квартали того дня не відбулося. Але

зараз у домі Гізели спокійно все обговорили й вирішили вирядити делегацію до більшого міста Станиславова, щоб довідатися, що робиться там.

До цієї делегації входили я, широкоплечий вантажник і Гізела. Це була худа виснажена жінка за сорок, яка виглядала старшою, бо завше гарувала для інших. Вона була медсестрою. Ніколи не мала часу для себе. Щодня вставала вдосвіта і всенький день була на ногах. Завше перевантажена, обтяжена турботами про численних пацієнтів, якими опікувалась. У Гізели були свої погляди на життя, згідно з ними вона і жила. І ось, їдучи в тісному купе цього млявого потяга, що чмихав на ходу, вона, заїкаючись, у своїй нервозній манері виклала мені своє розуміння життя: «Головне в жжитті — відповідальність. Візьмемо ссрник — він потрібен, правда? Хай людина спробує сама зробити срник! Хай би я як вона старалась, могла б навіть життя на це покласти, але сама до кінця цього не доведе! Аабо годинник! Або залізницю! Але всі разом рррблять годинники, залізниці, ссрники й усе необхідне! Мми залежимо один від одного й ммусимо нести відповідальність оодин за одного! Особливо за слабших і дітей! Дддіти, — тут вона розхвилювалась ще більше, — глянь, якщо якийсь недоумкуватий учитель оображає дитину, рана залишається нна все життя. Якщо нас ображають, ми поранені. Тому ввчитель несе відповідальність перед кожним, і кккожен відповідальний за кожного. Ддоки всі не будуть цццього дотримуватись, світ не покращиться! Яя пікуюся про дддітей і тварин. Іноді з мене сссміються, називаючи котячою мммамою, але що мені робити, я не можу спати, коли взимку ууночі виє голодний собака або від холоду нявкає кішка. Аале насамперед ддіти. На дитину, ббайдуже, власну чи чччужу, лиш подивитися — то вже щастя! Незважаючи на те, що вже відомо, що з неї може ввийти, як виросте — поглянь на мммене! Але дитина щщще може стати ким завгодно! Хтозна, може, мудрецем, ууученим, винахідником,

кккнмось, що й увявити собі годі! Подивися дитині в очі, там повно ттасмниць! Яке бббезглуздя, що про це взагалі треба говорити, яке безглуздя!»

Прибувши до Станиславова, ми здивувалися, наскільки обізнаніші там люди, хоча відстань між цим містом і Коломиєю долається за якихось три години. У нас були адреси різних робітників, невдовзі ми опинилися в когось удома, де зібралися люди з цілого краю, деякі здалека — зі Львова і навіть з Перемишля. Серед них я впізнав свого давнього друга Шімеля Рускіна, пекаря, який усе ще не вмів читати й писати, але був душею зборів. Він хотів, щоб спочатку люди з різних місць розповіли, що відбувається у них, а потім разом ухвалили рішення. Один чоловік з-під російського кордону повідомив, що недавно там, на іншому боці, роздавали бідним селянам панську землю, але зненацька з'явилися банди генерала Врангеля й Петлюри, влаштувавши криваву різанину, особливо серед єврейського населення. Інший чоловік, зі Львова, привіз навіть віденські й берлінські газети, в яких ішлося про те, що там теж триває громадянська війна. Ще хтось сказав, що в Угорщині справжня революція і що ми, власне, опинилися посередині між російською громадянською війною й заворушеннями на Заході. Чудово, якраз посередині! І якщо ми не налагодимо зв'язку з російськими або угорськими революційними силами, то в цих краях нас зітруть на порох банди Врангеля і Петлюри, а ще поляки, що якраз звільнилися з-під царського гніту. Бо вони воюють якраз за Галичину. Завдання номер один: жоден солдат не повинен кидати гвинтівки — навпаки, ми всі повинні озброїтись, не бути беззахисними. За дві доби ми довідалися надзвичайно багато. Але що слід робити, ще ніхто достеменно не знав. Було ясно лише одне: вчепитися за гвинтівку, щоб просто захистити своє життя, бо жахи, які творили врангелівські й петлюрівські банди, були вже відомі у краї. Що стосувалося мене особисто, то я усвідомлював, що жити на цій батьківщині, яку я багато років то-

му добровільно покинув, я б не зміг, навіть якби тут панував мир і спокій! Моєю батьківщиною, яку я обрав, був театр, театр у Берліні. Властиво, я мусив їхати додому! Чи ж у мене не було покликання, заради якого я ламав собі ноги? Заради якого я втік із полону! Я повинен повернутися в театр, дістатися додому!

Після зборів я вийшов на вулицю — це був Станіславів! Станіславів, де хлопчаком я працював у пекаря, де мене били, де ми програли перший страйк і де я, безпритульний і безробітний, швендяв зимовими нічними вулицями, де я вперше пізнав жінку, Хаяхетт з вулиці Зосина Воля. Думаючи про все це, я опинився у тому самому місці й уже запитував про Хаяхетт у тих самих будинках. Так, вона все ще була тут, вона все ще жила на тій самій вулиці в старого шевця Борели. Багнетом я відірвав набійку зі свого черевика і зайшов до шевця, щоб прибити її до підбора. Ми розговорилися, і я запитав, чи можна поговорити з його дружиною. «Звичайно, чужинцю. Хаяхетт! — гукнув він у кухоньку поруч. — Якийсь солдат хоче з тобою поговорити!» І ось вона вийшла, моя перша жінка, яка завше виглядала так чепурно зі своєю триповерхою рудою зачіскою. Чи це справді була вона? Вийшла маленька кругла аморфна особа з нечесаним, уже не рудим, а сивим волоссям. З посіченого зморшками в'ялого обличчя на мене дивилися погаслі хворі очі. Старе ганчір'я висіло на її позбавленому форми тілі з гострим животом. Вона мене не впізнала. Я запитав, чи можна з нею поговорити, і вона байдуже пішла за мною. Ми пройшли кілька кроків. Недалеко від будинку — лавиця під каштаном, з утомленим зітханням Хаяхетт сідає на неї. Моє серце шалено калатає, я не можу розтулити уст. І ось вона тихо каже, дивлячись перед себе: «Ну, солдате, що це має бути: чорна, білява, товста, худа, але насамперед, скільки ви готові заплатити?» Отож вона все ще веде ці гешефти. «Хаяхетт, ти мене не впізнаєш?» «Ні, солдате, ви щось плутаєте, я знала багатьох, але вас я не знаю». «Я ж Сашка, Сашка, який писав листи до твоєї Сонечки».

Спочатку вона мовчить, а потім замислено каже: «А, Сашка», — і, вперше піднявши на мене свої хворі очі, витирає руку об фартуха, простягаючи її мені. «Сашка, звичайно ж, це ти. Ти писав дуже гарні листи моїй Сонечці. Та і читав мені вчені книжки, які писали пани». Вона дивилася на мене поглядом, у якому ще вгадувалось пригасле кокетство. «Боже мій, ти ж був такий малий і мізерний, а зараз ти став он яким дорослим парубком, справжнім чоловіком!» Вона мовчала хвилю, а потім продовжила, уже як горда мама: «Якби ти тепер побачив Сонечку! Вона служить у багача Сибольда. Спритна, ставна й така гарна, що засліплює очі, мов сонце! Висока, з пишними персами й зовсім невинна. Слава Богу, незайманка! Не те що її грішна мати!» Тут вона висякалася в фартух. «Сашенько, а може, може, ви поберетесь? Щоб я так жила, ви будете чудовою парою! Вона мене завше питала, хто це тоді писав мені такі чудові листи; знаєш що, приходь у суботу пополудні, вона матиме вихідний, приходь, познайомитесь, хочеш?» «Так, я спробую прийти», — пробурмотів я. «Знаєш, — провадила вона далі, помітивши моє збентеження, — тоді, коли ти був без роботи і я прийняла тебе, я завше думала, що у мене є Сонечка і ти, двоє дітей, можливо, це справдиться, і ти теж будеш моєю дитиною — прийди ж у суботу!» Я попрощався і, ще раз пообіцявши прийти, зник, як і тоді, багато років тому, розчарувавши її ще раз. Так закінчилось моє третє побачення на батьківщині.

Я хутко повернувся до своєї делегації, і ще того ж дня пополудні ми поїхали назад до Коломиї. Сидячи в тісному купе удвох з Гізелою, я розповів їй про свої три побачення на батьківщині: спочатку з Черним, потім з моїм братом у селі й тепер з Хаяхетт. Гізела сказала на це: «Твоя бббатьківщина уже не є домом для тебе». «Ні, ні, у Вербівцях я вдома, там відчуваю своє коріння!» «Що ти кажеш, кккоріння, — запинаючись, усміхнулась Гізела, — людина не дерево. Людина рухається, пускаючи коріння в інших місцях. Тттам,

де вона працює, ллюбить, там і коріння пускає. Там і залишається, приносить плоди, там її дім. Ти мушиш повернутися до того, частиною чого ти є, до чого тебе тягне, а кккоріння — ні, ні, ні, людина не дерево!» До Коломиї ми обоє мовчали.

39. Репетиція без сварки не обходиться

У Коломиї відбулися великі зміни. На казармі, повітовому управлінні й магістраті майоріли українські прапори. Несподівано влада стала українською. Комендантом міста обрали мого фронтового товариша Тимчука із нашого полку. Ми були разом у відділенні однорічників, разом розважали людей. Своїм гарним голосом Тимчук співав українських народних пісень — він був майже актором. Ми завжди симпатизували один одному й товаришували. Я пішов до нього, і він був готовий зі всім допомогти. На його думку, в мене є дві можливості: вступити в українську армію або негайно повернутися на Захід, у Берлін. Я вибрав останнє. Він говорив про український уряд, про звільнення свого народу, про гетьмана Петлюру й генерала Врангеля. Ці імена були символами для нас обох. Він вважав їх визволителями свого народу, а я — вбивцями свого. Але як фронтові товариші ми поговорили ввічливо, і він видав мені документ з печаткою й підписами, що був чимось середнім між свідоцтвом про народження й дозволом на виїзд, і я отримав можливість покинути Коломию.

І ось я ще попрощався з Гізелою та її гуртком. Наступного дня вона провела мене на вокзал. З якою радістю я слухав цю добру мудру людину, яка жила для інших. Її останні слова в залі очікування звучали, мов заповіт: «Пполітика — це ремесло, якщо хочеш, наука. Ееекономічна наука про щоденні проблеми. Це треба вивчати, присвятити цццьому все життя, ллюбити це так, як ти любиш тттеатр. Пполітика — це будень, а мистецтво — свято. Політика піклується про тттіло, а

мистецтво про ддушу. Що ти можеш сказати на збо-
рах? Щіщо людина взагалі може вигадати в хвилю-
ванні? Але як актор, ти можеш виразити всі почуття й
думки, що хвилювали поетів, митців усіх народів.
Ггглянь на мене: я уже двадцять років у сососоціалістич-
ному русі, але нічого з того не зрозуміла і насправді є
лише медсестрою, яка хххоче допомогти тим, хто ще
бббезпомічніший, ніж я. А в нашому світі нннема таких
бідних, щоб не могло бути ще бббідніших!» «Гізело, —
сказав я, — але я теж не хочу жити лише для себе, я теж
хотів би допомагати!» «Я вввірю тобі, ти повинен допо-
магати, але сссвоім способом. Ппподумай, якщо ти бу-
деш добрим актором, цим ттти теж допоможеш своєму
народові. Бо лллюди казатимуть, — і вона напівжартома-
напівсерйозно підморгнула мені, — люди скажуть: ти
дивись, цей Гггамлет, цей Шейлок, цей Мммефістофель
походить із убогих євреїв з Галичини! І повір, люди про-
никнуться до тттвого народу більшою увагою і пппова-
гою. Чим це не допомога? Тому кккожен мусить робити
те, що йому найкраще вдається».

Вона посадила мене у напхом напханий потяг, я ще
вистромив голову в вікно, і, чмихаючи й свистячи, потяг
покотився на захід, а сльози покотилися моїм обличчям.

Потяг був переповнений тими, хто повертався додому:
австрійськими й німецькими солдатами. Ми навіть мали
власного кочегара й машиніста. Ми почувалися, немов
на кораблі, що повинен переплисти бурхливий океан, і
справді, одразу за Станиславовом, на півдорозі до Стрия,
нас затримав та обшукав польський патруль, випустивши
аж через багато годин. Але перед Стриєм ми знову му-
сили заховатися. Ішов бій за вокзал. Нас відкотили на
бічну колію, ми сховалися під вагонами, а наступного дня
вокзал уже патрулював український загін. Але на околицях
лунали постріли, тому ми не покидали сховку. Тепер
ми вже не могли рухатися ні назад, ні вперед і вирішили
тимчасово покинути потяг й піти до міста. Невдовзі
зникли й українці, жодних військових видно не було, ли-
ше зусібич свистіли заблудлі кулі.

Бій ішов десь за один-два кілометри від вокзалу. На коліях стояли покинуті, нічийні вантажні потяги з борошном, цукром, фруктами й гасом. Люди з нашого потяга й городяни брали звідси все, що могли донести. Дехто котив бочки з гасом, інші тягли мішки з фруктами, борошном і цукром. Я вирішив узяти на карк мішок борошна і, обливаючись потом, через кілька годин прийшов у місто. Перед одним будинком стояла жінка з дорослими дітьми, невдовзі ми зійшлися на тому, що я віддам їй борошно, а вона за це прийме мене на квартиру, поки наш потяг не зможе їхати. Я отримав малу кімнату й ще того ж дня на радість сім'ї напек хліба. Місто Стрий голодувало так само, як і Коломия. Люди раділи хлібові, а їхні сусіди заздрили великому щастю, що знайшло їх у моїй особі.

Наступного дня у місті я зустрів миловидого з білявою бородою оратора з Коломиї. На ньому була дорога шуба, він розповів, що теж застряг тут з партією гасу, яку повинен доставити з Дрогобича в новоспечену Чехословаччину. Раніше він торгував революціями, а тепер гасом. «Нині люди на зборах сприймають усе дуже серйозно. Перед війною їм можна було нарозказувати й наобіцяти чого завгодно, але тепер вони хочуть все отримати негайно. Як той одноокий вантажник з Коломиї, що негайно хотів переселитися із завулків до центру. Ні, ні, набагато краще виплачується торгувати гасом».

Боротьба між поляками й українцями за вокзал, за місто Стрий, за Галичину не припинялася; ті, що поверталися додому, й євреї були посередині. Галицькі євреї, що досі жили мирно, раптом відчували, що поразка Австрії у війні — це і їхня поразка. Бо в обох армій — як у поляків, так і в українців — було однакове гасло: «Бий жида!»

Через кілька тижнів з'явився польський полк із Познані у німецькому спорядженні й узяв місто у свої руки. Наші офіцери пішли до коменданта міста й отримали дозвіл на виїзд нашим потягом; ненадовго зупиняючись у дорозі, через тиждень ми все ж прибули до

Відня. Тут була та сама картина: той самий безлад, та сама непевність, лише в більшому масштабі. Демонстрації, збори, стрілянина. Місто голодувало. Розпад Австрії відчувався дуже виразно. Я звернувся у комісію з роззброєння, яка підтримувала солдатів, що були на фронті. Там мені пояснили, що я більше не австрієць. «Але ж я чотири роки воював за Австрію», — заперечив я. «Так, — сказав службовець, — мені дуже шкода, співчуваю, але якраз це було помилкою». «У мене є нагороди, я втік із полону!» «Мені дуже шкода, ви зробили помилку!» «А якби я здох героїчною смертю?» — запитав я його. «Мені дуже шкода, але це теж було б помилкою!» «Ну, дякувати Богу, що я уник принаймні однієї помилки», — гаркнув я йому в обличчя й подався до щойно відкритого Консульства українського уряду. Вони дали мені паспорт, але жодної підтримки.

І ось я побачив плакат: «Гастролі Мойссі в театрі Ноє Вінер Бюне». Я просто пішов туди, уже тривали репетиції, і великий актор Мойссі, не питаючи, австрієць я, поляк, українець чи єврей, не цікавлячись моїми паперами й паспортами, просто сердечно й тепло привітав мене, мов молодшого брата, що пережив війну. Відрекомендував директорові театру, і мене ангажували на період його гастролей, забезпечивши їжею й нічлігом; у театрі я відчув себе вдома. Поруч із Францом Моором, якого грав Мойссі, віденська критика визнала мого Шпігельберга, але головною подією для мене стало інше.

У «Гамлеті» я вперше побачив маленьку юну ніжну дівчину, яка грала Офелію. Важко з певністю сказати, що, власне, домінувало у вигляді цієї людини: голова з копицею каштаново-рудого волосся, неслухняного, не укладеного, а разом з тим ясне високе чоло мислителів, чоло, що випромінює глибокий спокій. Великі темно-карі очі, світлий, повний здогадів, допитливості й знання погляд. Ці очі розуміють кожен ще не озвучений натяк. Туті, малі, заокруглені вуста у формі півмісяця, рот-півмісяць. Уста розтулюються, перетво-

рюючись у хвилику, але з них ще довго не виходить жодного звуку, й до них прикуті всі погляди, всі напружено й зосереджено дослухаються — і ось очі щось кажуть, потім нерішучий, наче стримуваний рух рукою, і тільки потому цей рот-півмісяць народжує слова! І ці слова незмінно однозначні!

Згодом в її багатозначному погляді знову з'являються веселі бісики, промінчики, що свідчать про щось середнє між легковажністю й серйозністю, шаржем і панегіриком. Це як молитва подяки за чудо зцілення з уст побожного.

Це дівча нагадувало мені Ріффкеле, моє перше кохання. Але з цілком іншого світу! Зі світу, до якого я тільки прагнув і в якому вона вже була вдома. У сцені божевілля дитя-Офелія виходить на сцену тихо, приязно усміхаючись сама до себе, а її великі очі повні сліз. У лівій руці обережно, мов дитину, вона тримає барвистий букет, правицею боязко роздаючи польові квіти. Але насправді в неї немає букета, нема квітів — вона роздає неіснуючі квіти з неіснуючого букета! Та яскравіших, запашніших квітів і світ не бачив! Глядачі й колеги затамовують подих перед цим солодким божевіллям, перед цим поетичним шекспірівським дитям, перед цією дебютанткою! Її звать *Елізабет Бергнер*.

Після закінчення гастролей я купив квитка й поїхав до Берліна. На вокзалі Ангальт я обняв колону й довго її обціловував. Огрядний від пива берлінський кучер, спостерігаючи за мною зі своїх козлів, сказав: «Чоловіче, цілуйся з дівчатами, а не з камінням!» «Я пообіцяв собі це, коли їхав звідси в 1914-му!» «А, ну в такому разі слова треба дотримуватись», — по-товариському пробурчав він. 1914! Зараз був уже 1919! Невдовзі я опинився у своїй старій кав'ярні «Café des Westens», зустрів друзів, ходив на проби з декламування й отримав ангажемент від Мюнхенського Дому актора. Герміна Кьорнер, велика мисткиня, заснувала там власний театр й ангажувала мене як першого характерного актора. Ми відкривалися виставою «Підступність і ко-

хання», я грав Вурма. Отримав вісімсот марок на місяць. За першу половину місяця я отримав чотириста марок, у моїй кишені було чотириста зароблених у театрі марок! Я пішов у ресторан «Torgel-Stuben» і замовив собі ікру з шампанським, як робили герої з романів, яких я начитався.

Тепер у мене знову була власна кімната, нові друзі, що два тижні я грав нову класичну чи модерну головну роль. Роки, які в мене забрала війна, не були втрачені: я зміцнів, подорослішав, але не став спокійнішим! Я не міг вгамуватись. Я галасував, волав, немов на палі, від імени молодого покоління, що повернулося з війни. Ми повернулися у ситий світ, що боягузливо хотів зберегти свій спокій. Ми вигукували йому в обличчя своє розчарування, свій розпач, свій протест. Молодь у мистецтві кричала! Експресіоністично, стилізовано жестикулюючи, в театрі ми з криком накидалися на старшу генерацію, на її старий устрій, на її старі традиції, на старі звичаї, а особливо на світ батьків! З'явилися десятки драм на тему батьків і дітей. «Жебрак» Райнгарда Зорге, «Мандрівка» Толлера, «Син» Газенклевера, «Томас Вендт» Фойхтвангера, «Газ» Георга Кайзера, «Барабани вночі» Бертольда Брехта. Сотні драм висували звинувачення, волаючи й лютуючи — волав та лютував і я. З головою поринувши в роботу, в якій я міг застосувати свій досвід, я не раз помічав, що живу в країні, яка програла війну, в країні криваво придушеної революції.

Моє життя було подарунком, щасливою знахідкою. Щовечора я стояв на сцені в іншій ролі. Справді, я був п'яний від щастя. Познайомився з новим колом, з новими людьми: це і весела молодь із Швабінга, і мистецькі вечірки щовечора в іншому товаристві. Це і «Сімпліссіmus» Каті Кобус. Розчарована молодь, що повернулася додому з війни, поринула в сексуальні оргії. І ось одного дня в театрі панувало велике хвилювання — розподіляли ролі «Венеціанського купця», і я отримав Шейлока! Четверо старших характерних акторів бороли-

ся за роль! Але договір на Шейлока був підписаний зі мною. Шейлок був у моєму договорі, в моєму серці, я відчував його до кінчиків пальців. Я тремтів від збудження, не міг спати. Мрія, пристрасть, яку я плекав багато років, стане реальністю! Настав перший день репетицій. Мене тіпало, мов у лихоманці. Режисером був білявий недалекий молодик, якийсь пан Небельтау з Бремена, багацький синок. Він був спонсором театру й керував його справами. Він завше говорив з кам'яним обличчям. Покликавши мене вбік перед першою репетицією, він сказав дослівно таке: «Розумієте, цією п'есою ми хотіли б дати прочуханки євреям!» «Чому?» — спантеличено запитав я. «А чому б і ні? — і він недовірливо глянув на мене. — Ви ж не...» «Так, так, так, я єврей», — гаркнув я йому в обличчя так, що, похитнувшись назад, він мало не впав до оркестрової ями. Четверо старих характерних акторів, які змагалися за роль Шейлока й апатично в поганому гуморі стояли поруч — один у моноклі, інший у білих рукавичках, — раптом стрепенувшись зі сну, провокуюче й зловтішно засміялися з цього скандалу. Я кинувся геть, і перша репетиція провалилася. Герміна Кьорнер, керівник театру, одразу покликала мене до себе в кабінет, де вже був пан Небельтау. Вона була великою актрисою, я її поважав, її присутність завше викликала в мене прискорене серцебиття. Вона це знала і, усміхаючись, з неабияким шармом мовила: «Ви чудово придумали, ви, звичайно ж, влаштували цей скандал через забобон!» «Ну, звичайно, Герміно», — погодився пан Небельтау. «Я так само роблю перед важливою роллю, чи не так, Отто?» «Так, так, точно», — і вони обоє засміялися. «Якщо я дуже люблю роль, то на першій і на генеральній репетиціях не обходиться без скандалу». «Так, так, на першій і на генеральній», — ствердно засміявся пан Небельтау, я теж засміявся, не знати чого. «Сьогодні вранці пан Небельтау, безперечно, лише хотів пожартувати своїм зауваженням, чи не так, Отто?» — прямо запитала вона білявого. «Ну, звичайно ж, Герміно», — погодився той. «Як ви могли про нього щось

таке подумати! Як на таке, він занадто розумний! Отож, хлопці, потисніть один одному руки! Завтра знову почнемо репетиції. Я сама там буду теж!» Так і сталося.

39. Шейлок

Коли мені було сімнадцять, лежачи на землі, я читав роман Карла Еміля Францоза і в романі познайомився із Шейлоком. Я лежав, заливаючись слізьми від несправедливості, яку заподіяли цій людині. Тоді я вирішив усе своє життя покласти на те, щоб колись жбурнути цю несправедливість в обличчя світові. І ось тепер мені було двадцять дев'ять, я знову лежав на землі й невдовзі мав виконати своє завдання. Дванадцять років я розмірковував про цього чоловіка і все ж не міг збагнути його до кінця. Я порівнював його зі своїм татом, з Шімшеле Мілнітцером, але великої подібності не зауважив. Можливо, він був схожий на банкіра Юнгермана, але того я добре не знав. Я не раз читав драму, помічаючи, що це, власне, два твори: в одному — світ веселого нахабного товариства довкола багатія Антоніо, чії обтяжені вантажем судна сновигають усіма морями. Це буйний Граціано, який весело базікає, легковажно встряючи в пригоди. Це милий Гек Бассаніо, який хоче оженитися на найбагатшій дівчині в Бельмонті, де тільки можна висмоктуючи гроші, займаючись шахрайством, щоб обманом влаштувати своє одруження. Це Лоренцо, який, танцюючи й співаючи, краде дівчину разом із грошима її батька. Це бали й маскаради під вічно блакитним небом, із чуттєвою музикою, за коштів багатого Антоніо, цього меланхоліка, який так любить, щоб друзки розважали його. Пізніше до всього цього приєднується світ Порції, але він, по суті, такий самий.

В іншому світі на вузькій вуличці гетто живе Шейлок. Він чужий у цьому місті, усі закони проти нього, він носить жовту нашивку як символ своєї нерівноправності з іншими. Він живе сам, без святкувань, без

товариства, без великих видатків, живе своєю вірою, своїми справами і своєю малою тендітною донькою Джессікою, яку любить понад усе, бо вона — єдине, що залишилося йому від його жінки, його Леї. Її, цю Лею, він дуже кохав — після її смерти минуло багато років, але вдруге він не одружився. Він живе пам'яттю про неї, а ще своєю дитиною.

І ось одного дня до нього вторгається інший світ, світ, який лише зневажає, обплювує й переслідує його. Вони приходять, щоб позичити у нього грошей! Він ані погоджується, ані відмовляє. Насолоджуючись тим, що його вороги потребують його, він пропонує їм жартівливу угоду: якщо його ворог, який ще минулої середи плював йому в обличчя, який зустрів його біля свого порога, мов собаку-волоцюгу, якщо цей ворог не в змозі буде у визначеному місці й у визначений час віддати йому суми, яку хоче позичити, то він, Шейлок, матиме право вирізати з нього фунт м'яса, звідки йому заманеться! Геть божевільна угода! Зухвала угода! Гротескна угода, яку слід сприймати лише як грубий жарт. Адже ж за задумом автора — це комедія, веселий любовний водевіль.

Спершу на шляху закоханих ставлять перепони, їм загрожує великий страх, спочатку хтось добряче псує їм життя, і вони мусять добре попідніти, щоб витерпіти всі жахіття й подолати всі перешкоди, щоб потім, укінці, пісня любови зазвучала ще солодше, ще щиріше й щасливіше. А тоді все, як у «Сні літньої ночі!»! Потім усе так, щоб вам сподобалося! Потім маєте все, чого хотіли! Отож у цій веселій п'єсі, у цій строкатій венеціанській комедії бракувало одного негативного персонажа, який би навіював на закоханих страх, загрожував їм, і лише п'ятий акт починається поетичним співом: «Такої ж ночі...», закінчуючись обміном перстеньми й щасливим укладанням у ліжко. Саме так, драматург замислив Шейлока лише для контрасту, це мав бути безпросвітній дурень, варивода, баран, якого обвели докуч пальця. Але, але, але... питання: як трапилося, що його самозахист обертається на звинувачення:

*Коли ви раните нас, хіба ми не спливаємо кров'ю?
Коли ви нас лоскочете, хіба ми не сміємося?
Коли ви нас труїте, хіба ми не помираємо?
І коли ви нас кривдите, хіба ми не повинні мститися?*

Відповідь дуже проста. Шекспір, як і Господь Бог, творив своїх персонажів не з паперу, вони наділені плоттю і кров'ю! Навіть якщо автор не любив Шейлока, але в справедливості свого генія він усе ж прийняв свого безпросвітного дурня, зі свого запаморочливого вічного багатства обдарувавши його людською величчю, душевною силою й трагічною самотністю, на тлі яких ці веселі, співочі й паразитуючі гульвіси довкола Антоніо, які виманюють гроші, крадуть дівчат, вдаючись до шлюбних махінацій, здаються лише марнотратниками днів.

Тепер я знаю, як Шейлок через примху свого творця опинився у цьому товаристві. Але я хотів би знати, що з ним стається, коли опускається завіса й гра закінчується. Що робить Шейлок, коли завдяки трюкові з кров'ю, що не повинна бути пролита, його обманом позбавляють його права й він, переможений, покидає зал суду, шепочучи останні слова: «Пришліть до дому дарчого листа. Я підпишу його». Чи підпише він? Зможе? Можливо, він і в змозі підписати відмову від власного майна. Але чи може Шейлок підписати те, що він відмовляється від своєї віри, переходячи в нову? Чи можна поміняти віру, мов сорочку? Чи вчинив би так мій тато? Або Шімшале Мілнітцер? Ні, і ще раз ні! Вони б радше тисячу разів померли, ніж піти на таке. Свою віру та свій світогляд не може поміняти ані віруючий, ані людина з характером! Коли ти прожив шістдесят років, як Шейлок, то більше не зміниш свій образ світу. До кінця життя нічого не зміниться! За це чіпляються, за це тримаються міцно, бо інакше помреш від порожнечі й самотності. Ніколи не змінить своєї віри Шейлок, чоловік, який щойно в залі суду зі сльозами в голосі сказав такі слова:

*Беріть усе! Беріть життя моє!
Прощення вашого не потребую!
Мій гім взяли ви, відібравши в мене
Пігпори ті, що ними він тримався!
Ви узяли моє життя, забравши
Всі засоби, якими досі жив я!*

Потому над ним глумилися, і «шляхетні» люди вже в його присутності ділили його майно; і за таку милість він має ще й зректися своєї віри, своєї єдиної звичаєвої й моральної сили! Ні, ні, і ще раз ні! Мій Шейлок цього не зробить! Людина з таким розумом, з такою силою до останнього подиху бореться всіма засобами, а особливо хитрістю. Я собі це уявляю так.

Коли Шейлок, повержений, покидає несправедливий суд, уже темніє. Він іде повільно. Помітивши, що ніхто не йде за ним назирці, він пришвидшує крок, будить свого друга Тубала й інших одновірців, що живуть разом з ним у гетто, повідомляючи їх про нову небезпеку, що їм загрожує. Бо хоча вони й жили в гетто, їх переслідували й утискували, але ніхто не важив на найсвятіше — їхню віру. І оскільки Шейлок не має будинків, ані ґрунту, а володіє лише рухомим майном, грошима й коштовностями, то він складає все це в торбу, ще тієї ж ночі бере човна й тікає, і втеча йому вдається! Потому якогось дня він потрапляє в Голландію, в розкішне місто Амстердам, що заповнений біженцями від іспанської інквізиції. І тут він вирішує подорожувати далі, на Схід! Він подорожує через Угорщину й Румунію, через Польщу й Росію. Довго поневіряється цими країнами, аж поки у Східній Галичині, в Україні, знаходить мудрого старого чудо-рабина, наймудрішого на всі тамтешні краї. Шейлок приходить до нього, щоб вилити йому свій біль і попросити ради. Висохлий старець був дуже старий, мав жовтувату довгу бороду, а над його мудрими очима нависали куцуваті брови. І його слава випереджала його в цих країнах, і не годилося згадувати про його вік — подумки кожен бажав йому

ще довгих років життя. Він сидів у своєму високому прадідівському стільці як втілення людської гідності. Він зустрів нашого Шейлока із привітною усмішкою.

Милість і довіра, яку виявив старець, розв'язали Шейлокові язика й розкрили його серце: він почав оповідати. Розказував про батьківський дім, про свою юність, про роки навчання, про мандрівки, про те, як познайомився зі своєю Лесею. Як він цю Лею кохав, як вона, подарувавши йому Джессіку, спочила в Бозі, як він жив лише пам'яттю про неї, її втіленням — своєю донькою, і як потім його дитина зрадила його, й він на старі коліна знову змушений взяти в руки патерицю подорожнього.

Він говорив про все багато днів і ночей, поки йому зовсім не полегшало на серці. Мудрець підтримував його запитаннями й уважно слухав. Закінчивши оповідь, на усміхненому обличчі старця Шейлок прочитав приязнь і розуміння; мудрець привітно й тихо сказав: «Це добре, сину мій, що ти прийшов до нас, бо після таких важких подій слід змінити місце, адже тим самим ти міняєш свою долю. Тут ми живемо серед доброго народу й можемо не лише торгувати, але й займатись ремеслами, і обробляти землю. Це добре для нас, ми живемо за своїми старими законами. Якби в краях, з яких ти прийшов, ти запитав поради мудреця, він би теж порадив тобі насамперед прийти сюди, адже ж написано: «Мешаней мокім, мешане мазл — змінюючи місце, ти змінюєш щастя». «А тепер, — з усмішкою зітхнув старець, — слава Всевишньому, ти тут!» І Шейлок відчув велике полегшення, та все ще був збентежений від вдячності; а старець продовжував: «І ще децю я хотів би порадити тобі: ти мусиш знову одружитися, ти ж іще в силі й Господь поблагословить тебе діточками». «Рабі, — мало не затинаючись проказав Шейлок, — якраз про це я хотів запитати вас!» «Так, сину мій, — похитав головою старець, — візьми доньку народу, здорову дитину ремісника». Обидва чоловіки розуміюче всміхнулися, Шейлок встав і шанобливо попрощався, сповнений вдячності й полегшення.

Згодом в Україні Шейлок одружився з донькою столяра, і Господь зробив його шлюб плідним, поблагословивши діточками. Діти росли на цій чорній соковитій землі, обробляючи її, сіючи й жнучи, спостерігаючи, як пори року змінюють одна одну, не чуючи більше легкої звабливої музики, що звучить під вічно блакитними південними небесами. У їхні гебрайські мелодії вліталися тягучі меланхолійні слов'янські жалі, і діти виростили широкоплечими, працьовитими й цікавими...

Багато поколінь змінили одне одного, і в декого з нащадків іноді прокидалася тута за Заходом, вони почали виїжджати. Здобували там нові професії, деякі ставали акторами, відкриваючи у Шекспіра свого далекого предка Шейлока. Від своїх батьків і дідів вони знали історію його поневірянь, впізнаючи його своїми спорідненими з ним серцями. Вони грали цього далекого предка трагічно й пристрасно, спираючись на геній Шекспіра, який обдарував похмурого персонажа такою життєвою силою, таким потужним відчуттям справедливості й такою величною людською гідністю. Вони грали його як жертву й обвинувача паскудного суспільства, що обплює й переслідує його, як захисника людських прав євреїв, яким він став із милости свого творця.

І так його слід грати доти, доки люди не перестануть наголошувати на надуманій різниці між нами, і людина не почне пізнавати в іншій брата, любити свого ближнього, як самого себе, не заподіюючи йому нічого з того, чого не бажає собі.

З такими поглядами й почуттями я грав свою омріяну роль Шейлока, сповнюючи своє трепетне бажання. Моя гра ще не цілком відповідала тому, як я собі це уявляв, але з роками я вдосконалюся.

Примітки перекладача

Малай — середземноморський святковий хліб, наполовину із кукурудзяної муки.

Кулеша — густа каша із кукурудзяного борошна, яку перевертають на дошку і ниткою нарізують скибочки. Смакує зі шкварками або бринзою, досі популярна на Гуцульщині.

Талмуг — зібрання тлумачень та коментарів до юдейських релігійних законів.

Аарон Гакоен — старозавітний Аарон, брат Мойсея.

Ааронка — у деяких місцевостях Галичини жінку прийнято було називати за іменем її чоловіка (напр., якщо чоловік Василь, то його дружина Василиха, якщо Аарон, то Ааронка).

Кошерний — букв.: чистий. Найчастіше вживається у зв'язку з їжею. Згідно із юдейською вірою, що ґрунтується на П'ятикнижжі Мойсея, можна вживати м'ясо лише парнокопитних жуйних тварин. Крім того, молочні продукти не повинні зберігатися і вживатися разом із м'ясними тощо.

Шабат — день, який євреї вважають сьомим днем тижня і який служить їм нагадуванням про завершення Творення, а також про вихід з Єгипту. Цей день цілком присвячений Богу. В суботу євреї зобов'язані вивчати Тору і веселитися.

Хала — єврейський традиційний святковий хліб, що готується зі здобного дріжджового тіста.

Шалет — традиційна єврейська суботня страва з м'яса, овочів, крупів і квасолі.

Песах — Пасха, єврейське свято виходу з Єгипту. Свято триває вісім днів, протягом яких євреї не їдять нічого, що містить дріжджі. Ритуальна трапеза символічно відображає події, пов'язані з виходом із єгипетського полону.

Сімхат-Тора — букв.: радість Тори. Завершення річного циклу читання Тори.

Рабин, раббі — букв.: мій учитель. У єврейській традиції — знавець Закону, що може стояти на чолі громади, бути викладачем у єврейській школі тощо.

Мойше-рабейну — Мойсей, великий біблійний пророк, що під Божим проводом вивів євреїв із єгипетського полону. Вважається першим і одним із найбільших пророків.

Матір Рахіль — у єврейській традиції Рахіль, улюблена дружина Якова, стала втіленням любови до всіх синів Ізраїля.

Шор-абор — дикий бик, що згадується у Старому Заповіті.

Левіафан — морська потвора, що згадується в Старому Заповіті. Сказано, що Бог умертвить Левіафана й віддасть в їжу «людям пустелі».

Мезуза — пергамент з молитвою «Слухай, Ізраїлю!», що кріпиться в коробочці на правому одвірку в єврейських домах.

Молитовна накидка (талес) — широка накидка, яку євреї одягають під час молитви. Символізує відданість і покору Богові.

Вундер-рабі — єврейський мудрець.

Гой — від гебрайського «народ», цим словом євреї називають усіх неєвреїв.

Давенен — букв. молитва.

Хедер — традиційна галицька єврейська початкова школа для хлопчиків від четвертого року життя, що могла міститися в одній кімнаті.

Кагіш — молитва за померлим у євреїв.

Шіва — єврейський семиденний траур за померлим.

Їдиш — мова, якою розмовляли євреї, середньовічні вихідці з Німеччини, потомками яких були і галицькі

євреї. Мова базується на німецьких діалектах, але в ній чимало і слов'янських елементів.

Мазл тофф — побажання щастя у євреїв.

Єшуа — Ісус Навин, учень Мойсея, який після смерги останнього вів євреїв у землю обітовану.

Кантор — співець, що починає спільну молитву в синагозі.

Тфілім — дві чорні коробочки, у яких зберігаються цитати з Біблії і які єврейські чоловіки, починаючи із підліткового віку, закріплюють у себе на чолі й на лівій руці під час ранішньої молитви. Символізує обов'язок людини любити Бога усім серцем і розумом.

Ohne Schutz (нім.) — букв. «без прихистку».

Nimm Schutz (нім.) — букв. «взьми прихисток».

Бродівські співаки — народні єврейські співаки — одним з перших серед них був Берль Бродер, — які були передвісниками єврейського театру в Галичині.

Агонай (гебрейське «мій пан») — одне з імен Бога.

Бархес — плетенка із дріжджового тіста, яку євреї їли в суботу.

Карл-Еміль Француз — відомий австрійський письменник, перекладач і публіцист (25.10.1848 — 28.01.1904), народився поблизу Чорткова в єврейській сім'ї. Крім роману «Пояц» відомими стали його романи «Боротьба за право» (1882), «Юдіт Трахтенберг» (1891), «Шукач правди» (1893) та ін.

Йом Кіпур — одне із найголовніших юдейських свят, день каяття і прощення.

Монолог Шейлока подано у перекладі Ірини Стешенко.

Франц Моор — головний герой драми Ф. Шіллера «Розбійники».

Held — нім.: герой.

Монолог Луціана — подано у перекладі Юрія Андруховича.

«*Луїзо, ти бліга, мов лимонад*» — алюзія на репліку з драми Ф.Шіллера «Підступність і кохання».

Na zdar — чеське привітання, що приблизно відповідає українському «на все добре».

Олоферн — воєначальник ніневійського царя Навуходоносора, якого підступно вбила Юдіт, юдейська вдова. Ця історія описана у старозавітній Книзі Юдіт.

Зальцкаммергут — курортний регіон, розташований на території трьох федеральних земель Австрії: Верхня Австрія, Земля Зальцбург і Штирія.

Однорічник — в австро-угорській армії солдат з освітою, що йшов добровільно на військову службу з тим, щоб після однорічного навчання отримати якийсь нижчий офіцерський чин.

Мег'є — угорський відповідник області.

Силезія — область у Центральній Європі, розташована на території сучасної Польщі, Чехії і Німеччини. Найбільші міста — Вроцлав, Катовіце і Острава.

Маца або опрісноки — коржі з тіста без дріжджів чи закваски, єдиний вид хліба, який євреям дозволяється їсти під час Пасхи.

«Какальний» — гра слів, побудована на означенні цісарсько-королівської армії (німецькою k.u.k.) і на розмовному «какати».

Доміно — румунською пан.

Hei, Austriaco, vino qua, pane, aqua, vino, bella Italia! Vino qua, vino qua! — іт.: гей, австрійці, тут вино, хліб, вода, вино, Італія чудова! Тут вино, тут вино!

Prigionieri di guerra — іт.: військовополонені.

Феска — турецька шапка, зазвичай червона, у формі зрізаного конуса з китицею.

Amico Comediante! — іт.: друже комедіанте!

Niente scivere la famiglia, prigionieri di guerra! — іт.: нічого не пишуть родині, військовополонені.

Bersaglieri — іт.: стрільці.

Si, si, signore, uno momento — іт.: так, так, сеньйоре, одну хвилину.

Buon giorno, signore, posso mangiare? — іт.: доброго дня, сеньйоре, трохи поїсти?

Quanto distanza la frontiera Svizzera? — іт.: як задалеко до швейцарського кордону?

Questa frontiera — іт.: ось кордон.

He, signore, quanto distanza la frontiera Svizzera? — 11
гей, панове, яка відстань до швейцарського кордону?

Questa la Svizzera — іт.: це Швейцарія.

Елізабет Бергнер — відома німецька акторка театру й кіно, народилася 1897 року в Дрогобичі у єврейській родині. У 1935 році була номінована на премію «Оскар» за роль у фільмі «Ніколи не покидай мене». Жила в Берліні, Голівуді й Лондоні, знялася у широковідомих на Заході фільмах «Милосердя, оплачене заздалегідь», «Пішохід», «Троїцька подорож» тощо. Померла 1986 року в Лондоні.

ЗМІСТ

3	Городенки — в Голівуд (вступне слово перекладача)	5
1.	Мене названо в честь хорошої людини	11
2.	Як однієї дощової ночі я з'явився на світ	17
3.	Як із мене виганяли малого беззубого біса	21
4.	Мої старші брати, або одного не вистачає	24
5.	Мамин сон	29
6.	Дві сім'ї — чотири дружби	33
7.	Перша жертва	39
8.	Він не міг читати Біблію, але й не слухав проповідей священника	42
9.	Ми перебираємося у далекий світ, але в нього знайоме обличчя	45
10.	Село виштовхує нас остаточно	48
11.	Окружне місто Городенка, велика конкуренція	54
12.	Мій рабин Шімшале Мілнітцер, з любові до якого робилося все (присвячується Бертольдowi Фіртелю)	60
13.	Мабуть, моя перша роль	69
14.	«Мойша-б'ють вікна», портрет містечкового вар'ята	77
15.	Сім'я зменшується, але бідність зростає	80
16.	Мій брат Шміль із багатою фантазією повертається	85
17.	Кожен бореть власною зброєю	90
18.	Люди і пробудження любові в Городенці	96
19.	Чужина холодна, але повчальна	106

20. Цікавість	.116
21. На чужині добре мати великого брата	.124
22. Хаяхетт	.132
23. Театр	.139
24. Пес, візок і жінка	.153
25. Перші кроки в Берліні	.163
26. Слово	.175
27. Ім'я — не порожній звук	.189
28. І криве випрямиться	.202
29. Шкода прекрасного світу	.216
30. Майже чужий на власній батьківщині	.224
31. Гарні перспективи для бідного чоловіка	.234
32. Хай люди бачать, які бувають люди	.243
33. Ми вступаємо в Італію	.251
34. Дороги завжди кудись приводять	.260
35. Уже на півдорозі життя пішло назустріч...	.269
36. Обіцянка, якої я ніколи не порушу	.285
37. Привіт тобі, Вітчизно	.294
38. Людина — не дерево	.306
39. Репетиція без сварки не обходиться	.314
39. Шейлок	.321
Примітки перекладача	.327

Літературно-художнє видання

Александр ГРАНАХ

ОСЬ ІДЕ ЛЮДИНА
Автобіографічний роман

Переклала з німецької
Галина Петросаняк

Відповідальний редактор *Л. Пішко*
Художній редактор *О. Баратинська*
Оригінал-макет *О. Жупанський*

Підписано до друку 20.04.12
Формат 84x108 1/32
Папір офсет. №1
Друк офсетний. Зам.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи №2770. Серія ДК

ФОП Жупанський
Україна, 08293, Буча, вул. Тарасівська, 7а,
тел.: (+38096) 350-61-05;
E-mail: zhupansky-publisher@ukr.net
www.publisher.at.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
в друкарні ТОВ "Друкарня "Рута"
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Пархоменка, 1
тел. 0 38 494 22 50, drukruta@ukr.net
Замовлення № 178.

Гранах, Александер.
Г77   **Ось іде людина: Біографічний роман/Александер**
Гранах; з нім. пер. Г. Петросаняк. — К.: Вид-во
Жупанського, 2012. — 336 с.

ISBN 978-966-2355-25-3

Життя народженого в Галичині й добре відомого в німецькомовному світі експресіоністичного актора Александра Гранаха, викладене ним у блискучому романі, який вважається одною із найзначніших автобіографій, що написані німецькою мовою. Тлом твору є суспільно-історичні реалії Галичини та Європи першої чверті ХХ століття. Ця книжка мудра, людяна, повна гумору й любові до життя. Хто прочитає цей твір, неодмінно зачислить його в ряд тих, до яких хочеться повертатися протягом цілого життя.

УДК 821.112.2-312.6

ББК 84(4НІМ)6-44

Ні для кого не секрет, що українська земля дала світові велетенську кількість особистостей, які своєю потужною творчою волею й обдаруванням збагачували і продовжують збагачувати всесвітню культуру, науку й цивілізацію. Не секрет і те, що часто ми, українці, нічого про цих людей не знаємо. Серед наших відомих у світі «незнайомців» є і Александер Гранх — визначний німецький, а згодом американський актор і блискучий письменник єврейського походження, який народився й виріс у Галичині.

ISBN 978-966-2355-25-3

9 789662 355253 >